

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR ANABİLİM DALI

TEFSİR KAYNAKLARINDA TEVHİD

Hazırlayan

Muazzam YENER

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA

Yüksek Lisans Tezi

ŞIRNAK-2016

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR ANABİLİM DALI

TEFSİR KAYNAKLARINDA TEVHİD

Hazırlayan

Muazzam YENER

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA

Yüksek Lisans Tezi

ŞIRNAK-2016

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Adı SOYADI

Muazzam YENER

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Tefsir Kaynaklarında Tevhid” adlı Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Adı SOYADI

Muazzam YENER

Danışman

Adı SOYADI

Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA

Tefsir ABD Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜL

KABUL VE ONAY SAYFASI

Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA danışmanlığında Muazzam YENER tarafından hazırlanan “Tefsir Kaynaklarında Tevhid” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

31.10.2016

JÜRİ İMZA

Danışman Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA

Üye Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜL

Üye Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBAŞ

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun-----tarih ve -----sayılı kararı ile onaylanmıştır.

-----/-----/-----

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ /TEŞEKKÜR

Kuşatıcılığı ile ve getirdiği ilkelerle daima canlılığını muhafaza eden, kıyamete kadar da bu özelliğinin hiç bozulmayacağına dair ilahî teminat bulunan yüce kitabımızın, âlemlere rahmet olan öğretilerini; aşırı tüketimin, lüks ve israfın baskısı altında inleyen, bencilliği sebebiyle yalnızlaşan kalabalıklar içinde kendi dünyasına hapsolan, dünyevileşmenin ve hayatı yalnızca zevklere indirgeyen hazcılığın tesiriyle maneviyatı dışlayan, bu yüzden de ruhen daralan insanlığın gündemine taşıma görevimiz vardır.

İnsanlık, dünya durdukça Kur'an'ın rehberliğine muhtaçtır. O, içerdiği anlam derinliği ve kuşatıcılığıyla herkese ve her çağa hitap eder. Onun mesajları, indiği günkü gibi taptaze ve günceldir.

Kur'an, kötülüklerden sakınma, emribilma'ruf ve ahlakî güzelliklerin toplumda yaygınlaşması ve hakim olması için insanlara birtakım emir ve tavsiyelerde bulunur. Bu bakımdan kişiye ve topluma birtakım mesuliyetler yükler. İslâm'a davetinde hikmet ve güzel öğüt yöntemini seçer. Gönderildiği insanlara Allah'ın emirlerini ve dinini yaşamayı zorla kabul ettirmeyi değil de kendi istek ve arzularıyla, hür düşünce ve iradeleriyle hak ve hakikate itaat eden ve bağlanan bireyler olmasını talep eder. Diğer yandan insanların iktisadî, ahlakî ve sosyal yönüne vurgu yapar. Önerdiği insan modelini ve hususiyetlerini tarihten ve peygamberlerden örnekler vererek açıklar. Bu amaçlara istinaden fazilet sahibi bir toplum bina etmeyi hedefler ve çeşitli şekillerle bunun maksatlarını ifade eder. Toplum içinde yaşamak zorunda olan insana, öncelikle Yaradan'ına ve içinde yaşadığı topluma karşı içtimai yükümlülüklerini hatırlamasını ister. Bunlardan kaçınması halinde bireysel ve toplumsal yönden doğacak sonuçlara dikkat çeker. Buna göre insanların huzur ve mutluluğu için ölçülü ve mutedil olmayı tavsiye eden Kur'an, bu âlemde en şerefli varlık olarak bilinen insanın iç ve dış dünyasına yönelik kuşatıcı hükümler ortaya koyarak onu yaratan biricik "Rabbine", kendine, toplumuna ve bütün insanlığa hayırlı bir fert haline getirmeye çalışır.

Bu anlayış ve düşünceden hareketle tez konusu olarak Tevhid konusu'nu ele aldık. Bu konuyu seçmemizdeki âmil Kur'an'ın nüzul gayelerinin birinin tevhid olmasıdır. Bu çalışmada tevhidin hakikati ve tarihsel geçmişi nedir? Tefsir kaynaklarında yorumlama biçimi nasıldır? Günümüzde nasıl anlaşılır ve hayatımızla

ilişkisi nedir? Bu sorulara bazı tefsirlerin ışığında cevap bulmak ve onun hayat anlayışımızla ilgisini tespit etmek amaçlanmıştır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın giriş kısmında, çalışmanın konusu, amacı ve metodu hakkında kısa bir bilgiden sonra,

Birinci Bölümde Kur'an-ı Kerim'in içeriği ve temas ettiği konular ve alt başlıkları olan; Kur'an'ın Ana Konuları, Kur'an ve İnsan, Kur'an'ın Muhtevası, Kur'an ve Tebliğ, K. Kerim'in 'İ'câz' Yönü, Kur'an'ın İnzal dönemleri, Kur'an Açısından Şirk, Şirk'in Çeşitleri, İslâm Öncesi Arap Toplumunun İnanç Anlayışı, Kur'an'ın İnişi Esnasında Mekke'de Bulunan Dinî Hayat, Tevhidin Tanımı ve Önemi, Tevhid Kavramı, Kur'an Açısından Tevhidin Çeşitleri, Tevhid Peygamberlerin Ortak Çağrısı.

İkinci Bölümde İlk Dönem Tefsir Çalışmaları ve alt başlıkları olan; Peygamber Döneminde Tefsir, Sahabe Dönemi Tefsir Çalışmaları, Tâbiîn ve Etbau't-tâbiîn Dönemi Tefsir Çalışmaları, Sahabe ve Tâbiûn Dönemi Sonrası Tefsir Çalışmaları, Tedvin Dönemi, Rivâyet ve Dirâyet Yönünden Tefsirler ve alt başlıkları olan Rivâyet ve Dirâyet Tefsirleri, İlk Dönem Tefsirlerinde Tevhid ve alt başlıkları olan Mukâtil b. Süleyman (ö.150), *Tefsîr-i Kebîr* adlı eserde Tevhid, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (224-225/ö.310), *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Eserde Tevhid, Kâdî Beydâvî (585-685/1181286), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* Adlı Eserde Tevhid

Üçüncü Bölümde ise, Modern Dönemde Tefsir Çalışmaları ve alt başlığı olan; Modern Dönem Tefsir Çalışmaları, Modern Dönem Tefsir Çalışmalarında Tevhid ve alt başlıkları olan Ebu'l A'lâ Mevdûdi (1903/1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân* Adlı Eserde Tevhid, M. Mahmud Hicâzî (1914/?), *et-Tefsîru'l-Vâdih* Adlı Eserde Tevhid, Süleyman Ateş (1933/), *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* Adlı Eserde Tevhid, konuya yönelik âyetler, mushaf tertibine göre ele alınarak çalışma tamamlanmıştır.

Konunun seçiminde ve tezin bu şekilde gelmesinde emeği geçen ilk danışmanım Yrd. Doç. Dr. şehabeddin KIRDAR'a ve tezin son şeklini almasında yardımlarını esirgemeyen sonraki danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA'ya, ayrıca katkıda bulunan bütun değerli hocalarıma en samimi duygularla teşekkür etmeyi bir görev bilirim.

Tezi Hazırlayan

Muazzam YENER

TEFSİR KAYNAKLARINDA TEVHİD**Yazan: Muazzam YENER****ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ SOYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ****TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI****TEFSİR ANABİLİM DALI****Yüksek Lisans Tezi 2016****Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA****ÖZET**

Tevhid konusu insanlık tarihi boyunca bütün semavi dinler ve peygamberleri tarafından üzerinde önemle ve ısrarla durulmuş, bütün semavi kitapların asıl gayesi ve peygamberlerin çağlar boyunca vermiş oldukları mücadelenin temelinde tevhid olmuştur. Yani insanların tek ve gerçek olan biricik yaratıcıya inanmaları ve sadece Ona ibadet edip Onun emirleri ve istekleri doğrultusunda yaşam biçimlerini düzenleyip dünya ve ahiret mutluluğuna ermelerini hedeflemektedir.

Yeryüzünde yaşayan insanların hemen tamamının dillerinde Allah'ın zâtını kast ve ifade eden bir kelimenin bulunması ilahî fikrin evrenselliğini gösterir. Onun için ilahî bir dinin asıl hedefi, "bir ilâh'a" ihtiyaç duygusunu ortaya çıkarmak değil tanrıyı tanıyıp onu anlamak ve kavramakta yanılan insanın, bu konudaki düşüncesini tashih etmek, Allah'ı ona, gerçek anlamda, dosdoğru tanıtmak amaçlanmıştır.

Bundan dolayıdır ki, Kur'an'da Allah'ın varlığı, Onun birliğine paralel olarak anlatılır. Zira birliği ispatlanan Zât'ın aynı zamanda varlığı da ispatlanmış olur. Konuyu temel kaynak olan Kur'an'dan, çeşitli tefsir kaynaklarından ve yan kaynaklardan edindiğimiz bulgular ışığında; tevhid, son hak dinin ve zamanında hak olarak indirilen tüm dinlerin en temel vasfı, özü ve gayesidir. Zira Allah katında din İslâm'dır ve İslâm tevhid dinidir.

Birincisinden sonuncusuna kadar, kutlu mesajının taşıyıcıları Resul'ler çizgisinin başlangıç ve sonuç noktasıdır tevhid Kur'an'ın tefsirlerinden de anlaşıldığı gibi "insanlık tarihi" başlı başına bir tevhid mücadelesi tarihidir. Bütün bu doğrular Kur'an'ın hedeflediği tevhide ulaşıldığı, bütün sapmalar da ondan uzaklaşıldığı içindir. Bundan dolayı Allah'ın insanlığa son mesajı olan Kur'an, baştanbaşa tevhid'le doludur ve O "tevhid" in en şaşmaz ve yegâne ölçüsüdür.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tevhid, Tefsir

TAWHID IN RESOURCES OF TAFSEER**By: Muazzam YENER****ŞIRNAK UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES****DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES****DEPARTMENT OF TAFSEER****Master Thesis 2016****Adviser: Yrd. Doç. Dr. Mesut KAYA****ABSTRACT**

Tawhîd has been focused by celestial religions and their prophets since the beginning of human history. Tawhîd has been the ultimate purpose of celestial books and it has been main aim of prophet's struggle sustained for centuries. In other words, it aims to get people believe in one and only creator, and its purpose is to get people pray only to god and execute their lives according to god's orders and wills, so they can reach both life and after life's happiness. There are words in referring God's personality in nearly all the languages used by humans and it shows us the universality of holy idea. Main aim of celestial religion is not to compose feeling of need to god, it aims to set aright thought of people who recognizes but misunderstands god. Its goal is to make Allah known truly as straight as line.

Therefore Allah's existence is told with his being one and only in the holy Quran. Because, if you prove that someone is one and only you also prove his existence. We explicated topic according to information that we gathered from Quran as a main source and various Tafseer resources and other different resources.

Tawhid is fundamental function grace and ultimate purpose of the last celestial religion and other religions were announced as a celestial at the beginning. Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam and Islam is tawhid religion. Tawhid is the fundamental message of all prophets. As we can understand from Quran's tafseer, human history is the full of tawhid struggle. All those truths are for reaching tawhid that Holy Quran aims to and all those deviances are because of getting away from it. Thus, Allah's last message is that the holy Quran is full of tawhid and it is the most infallible and basic measurement.

Keywords: The Holy Quran, Tawhid, Tafseer.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ/TEŞEKKÜR	
ÖZET	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
1. Çalışmanın Konusu	1
2. Çalışmanın Amacı	3
3. Çalışmanın Önemi ve Yöntemi	4
I. BÖLÜM	
KUR'ÂN-I KERİM'İN İÇERİĞİ VE TEMAS ETTİĞİ KONULAR	5
1.1. Kur'ân'ın Ana Konuları	5
1.2. Kur'ân ve İnsan	6
1.3. Kur'ân'ın Muhtevası	8
1.4. Kur'ân ve Tebliğ	9
1.5. Kur'ân-ı Kerim'in İ'câz Yönü	11
1.6. Kur'ân-ı Kerim'in İnzal Dönemleri	12
1.6.1. Mekke Dönemi Ana Konuları	12
1.6.2. Medîne Dönemi Ana Konuları	13
1.7. Kur'ân Açısından Şirk	14
1.8. Şirk'in Çeşitleri	15
1.8.1. Allah'a İnançta Şirk	16
1.8.2. İtaatte Şirk	17
1.8.3. Riyâ Anlamında Şirk	17
1.9. İslâm Öncesi Arap Toplumunun İnanç Anlayışı	18
1.10. Kur'ân'ın İnişi Esnasında Mekke'de Bulunan Dinî Hayat	19
1.11. Tevhid'in Tanımı ve Önemi	20

1.12. Tevhid Kavramı.....	24
1.13. Kur'ân Açısından Tevhid'in Çeşitleri	25
1.13.1. Rubûbiyet Tevhidi	26
1.13.2. Ulûhiyet Tevhidi	26
1.13.3. İsim ve Sıfatların Tevhidi	27
1.14. 'Tevhid' Peygamberlerin Ortak Çağrısı	28
II. BÖLÜM	
İLK DÖNEM TEFSİR ÇALIŞMALARI	33
2.1. Peygamber Döneminde Tefsir	33
2.2. Sahabe Döneminde Tefsir Çalışmaları	36
2.3. Tâbiûn ve Etbau't-Tâbiûn Dönemi Tefsir Çalışmaları	38
2.4. Sahabe ve Tabiûn Dönemi Sonrası Tefsir Çalışmaları	40
2.5. Tedvîn Dönemi	42
2.6. Rivâyet ve Dirâyet Yönünden Tefsirler	46
2.6.1. Rivâyet Tefsirleri	48
2.6.2. Dirâyet Tefsirleri	49
2.7. İlk Dönem Tefsirlerinde Tevhid	52
2.7.1. Mukâtil b. Süleymân	52
2.7.1.1. <i>Tefsîr-i Kebîr</i> Adlı Eserde Tevhid	55
2.7.2. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî	66
2.7.2.1. <i>Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân</i> Adlı Eserde Tevhid	68
2.7.3. Kâdî Beydâvî	77
2.7.3.1. <i>Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl</i> Adlı Eserde Tevhid	79
III. BÖLÜM	
MODERN DÖNEMDE TEFSİR ÇALIŞMALARI	90
3.1. Modern Dönem Tefsir Çalışmaları	90
3.2. Modern Dönem Tefsir Çalışmalarında Tevhid	96
3.2.1. Ebu'l A'lâ Mevdûdi	96

3.2.1.1. <i>Tefhîmu'l-Kur'ân</i> Adlı Eserde Tevhid	99
3.2.2. M. Mahmud Hicâzî	109
3.2.2.1. <i>et-Tefsîru'l-Vâdth</i> Adlı Eserde Tevhid	110
3.2.3. Süleyman Ateş	121
3.2.3.1. <i>Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri</i> Adlı Eserde Tevhid	122
SONUÇ	137
KAYNAKÇA	140
ÖZGEÇMİŞ	149

KISALTMALAR

As	: Aleyhi's-Selâm
b.	: İbn
Bkz	: Bakınız
D.İ.B	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Çev	: Çeviren
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
Hızr.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
md.	: Madde
(ra).	: Radiyallâhu Anh/ Anhâ
Terc.	: Tercüme
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
Vb.	: Ve benzeri
Yay.	: Yayınları, yayınevi
y.y	: Yayın yeri yok
t.y	: Yayın tarihi yok
y.e.y.	: Yayınevi yok

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu

İnsanlık tarihinin her döneminde, her şeyin Rabbi ve yaratıcısı olan bir zatın varlığı mefkûresi, daima insanoğlunun içinde var olmuştur. Allah inancı insanlarda fitrî ve genel olarak gereklidir. Fıtratı bozulmamış insan bir olan yüce yaratıcıya yönelme arzu ve ihtiyacını daima kendi içinde duyar ve onun varlığını kuvvetle idrak eder.¹

İnsanoğlunun varlık tarihi tevhidle başladığı için, ilk insanları güneşe, ağaçlara ve birtakım doğal nesnelere ibadet eden ve zamanın geçmesiyle akıllanıp doğru yolu bulan ilkel insanlar olarak tanımlamak yanlıştır. Geçmiş tarihlerde İnsanların birtakım nesnelere tapınarak ve Allah yerine uydurma tanrılar ikame ettikleri zamanlar şüphesiz olmuştur. Ama bunlar, insanın insan olarak var kılındığı andan itibaren yönlendirildiği, kendisine hidayet verildiği yoldan birer sapmadan ibarettir. İnsanoğlunun normal inanç çizgisi her zaman hak üzere olmak şeklinde süregelmiştir. İnsanın yaradılışı gereği hakkı bulabileceğine ilişkin ön yargı, böyle bir sonuç çıkarmayı zorunlu kılmaktadır.² İnsan kendi dışındaki varlıklar gibi belli bir yaşam şekline mecbur kılınmamıştır. İnsandan başka tüm diğer varlıklar yaratıldıkları ilk fitrat üzere hayatlarını devam ettirir ve sonuçta ölürler. Yalnızca insandır ki, serbest tercih sahibi olmasının sonucunda dilediği biçimde davranıp dilediği biçimde yaşayabilir. İşte, insanın yaşamasına veya dilemesine yön veren onun inaçları ve bilinç yapısıdır. Bu bakımdan, İslâm'ın oturduğu temel inanç taşı

---

¹ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, Rağbet Yay. İstanbul, 2005, s. 13.

² Şaban Ali Düzgün, "Dinin Kaynağına İlişkin Tartışmalar", *İslâm'ın İnanç Esasları El Kitabı*, Grafiker Yay, Ankara, 2013, s. 17.

olan tevhidin de önce zihinlerde bir inanç halinde şekillenmesi, açıkçası zihinleri şekillendirmesi gerektiği bir gerçektir.³

Âlemlerin Rabb'i, insanı yeryüzünde kendi halifesi olarak ilan ettiğinde ona açık ve seçik bir şekilde zihninde hiçbir şüpheye yer kalmayacak şekilde kendisi ile nasıl bir ilişki içinde olacağını bildirmiştir. “Ben sizin ve tüm evrenin sahibi ve hakimiyim; o halde başkasına değil, bana ibadet etmelisiniz. Siz, ne benim mülkünden bağımsızsınız, ne de itaat ve ibadet edeceğiniz bir başkasının kulusunuz. Yeryüzüne imtihan olunmak üzere belirli bir zaman için, belirli güçlerle gönderildiniz. Öldükten sonra yine bana döneceksiniz. O zaman, dünyada yaptığımız amelleri değerlendireceğim ve imtihanı kazanıp kazanmadığınıza hükmedeceğim. Bu nedenle doğru yol, gönüllü olarak beni hâkim kabul etmeniz, yalnız bana itaat ve ibadet etmeniz, yeryüzünde size göndereceğim elçilere göre hareket etmeniz ve orada sizin için sadece bir imtihan ve deneme yeri olduğu bilinciyle yaşamanızdır.”⁴

Dünyayı ahiretin bir kazancı olarak gören tevhid anlayışı, bir düşünce ve yaşama şekli olarak insan hayatında tezahür etmektedir.⁵ Her hâlükârda tarihin hayatın ve bilginin birliğini bu çerçevede iddia etmek, madde ve mananın, “Dünya ve Ahiretin”, akıl ve vahiy gibi ayırımların kategorik olduğunun bilincinde olmayı gerektirir. Var olan ırkî, siyasî ve bölgesel farklılıkların sadece kategorik ayırımlar olduğunu, bunların zıtlıklara ve ayrımcılığa dönüştürülmemesi tevhidin/birliğin barışçıl bir şekilde sağlanması gereklidir. Bu şekilde Allah'ın varlığı ve birliğine iman ve buna gerektiği gibi amel etmek şeklindeki usûl ve kaidelerin olması ve her ümmete bir yol gösterici gönderilmesi amacının gerekçelerini sıralarsak şu sonuçları almamız isabet eder. İnsanlara, dünya ve ahiret hayatlarında mükemmelliğe ve saadete erişmeleri için ihtiyaç duydukları genel prensipleri sağlayan bu amaç, tevhidin diğer bir ifadesinin “İlahî Risaletlerin Birliği” olduğunu göstermektedir.⁶ Çalışmamızın konusunu bu değerlendirmenin ışığında açıkladıktan sonra çalışmamızın amacı hakkında kısa bir bilgi ile yetineceğiz.

³ Salih Gürdal, *Tevhid ve Şirk*, Umut Matbaacılık, İstanbul, 1996, s. 8.

⁴ Ebû A'lâ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan Yay. 2. Baskı, İstanbul, 1991, I/18.

⁵ İlhami Güler, “Kur'ân'da İman'ın ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, *İslâmiyat Dergisi*, cilt:1, sayı:1, 1998, s. 22.

⁶ Mevlüt Uyanık, “Tevhid: Kâinatın Dili”, *İslâm'a Giriş Ana Konularıyla Yeni Yaklaşımlar*, DİB, İstanbul, 2007, s. 143.

2. Çalışmanın Amacı

Tarih boyunca insanlık, bugün olduğu gibi bütün zamanlar boyunca, ilahî kökenli düşünce ve hayat biçimleriyle, karşıt hayat ve düşünce biçimleri arasında devam edegelen bir çatışma içerisinde olmuştur. Hayatın ilahî kaynağı vahyin ilkeleri doğrultusunda insanlığa bildirilmiş ve tevhidin ruhuyla özdeşleşen bir iç ve dış düzenleme hayatın asıl unsurlarını meydana getirmiştir.⁷ Tevhid'çi bir düşünce bütün gerçekliğin ilahî bir kaynakla ilişkisini zorunlu kılar. Bütün kâinat, hayat ve ölüm, tabiat ve tabiat ötesi, görünen ve görünmeyen her şey ayrılmaz bir bütünün parçalarını meydana getirir.⁸ Bu pratikten hareketle Kur'an'dan ve Kur'an ışığında te'lif edilmiş birtakım kaynaklardan ilham alarak çalışmamızın amacını bu yönde geliştirdik. Kur'an'ın içeriği ve temas ettiği konulara değinmeyi ve tefsirin ilk dönemlerinden günümüze kadar seyrettiği gelişmeleri irdeleyerek; tevhid konusunu Kur'an'ın tarihsel çerçevesi içinde ele aldık. Tevhidin anlamı, hakikati, tarihsel geçmişi nasıldır; tevhid, Kur'an'da nasıl anlatılmış, tarih boyunca peygamberlerin bu uğurda vermiş oldukları mücadele ve karşılaştıkları engelleri nasıl aştıklarını tarihsel çerçeve içerisinde ele alarak tevhidin insan hayatındaki yeri ve nasıl anlaşılması gerektiği amaçlanmıştır.

⁷ Atasoy Müftüoğlu, *Rahmân'ın Âyetleri Karşısında*, Nehir Yay. İstanbul, 1988, s. 9.

⁸ Hayati Hökelekli, "Din, Dünya ve Ahiret bütünlüğü", *İslâm'a Giriş Gençliğin İslâm Bilgisi*, DİB, İstanbul, 2007, s. 213.

3. Çalışmanın Önemi ve Yöntemi

Kâinattaki bütün inançlara ve değer anlayışlarına sinen, sembol ve pratiklere anlamını veren kuşatıcı bir tevhid zihniyeti ancak bütün sebepleri tek bir sebebe bağlayabilen zihinle gerçekleşebilir. Bu anlamda tevhid, insanın düşünsel gelişimi bakımından varabileceği en zirve anlayış görünümü arzeder.⁹ Bu anlamıyla tevhid, sadece gördüğüne inanan ve ilk değerlendirmeleri her zaman yüzeysel olan ilk dönemlerdeki insan zihninin olgunlaşarak ulaştığı bir anlayış seviyesidir; düşüncesinin insanlığa getirdiği kazanımların önemi ve anlayışı içinde çalışmamızı sürdürdük.

Çalışmada konu bütüncül bir bakış açısı ile ele alınmış konuya ilişkin Arapça ve Türkçe kaynaklar kullanılmış ve bunların güvenilir olmasına dikkat edilmiştir. Araştırmada konuya ilişkin muhtelif kaynaklardan yararlanılmış olup, kimi zaman kaynaklardaki görüşlerin tamamı zikredilerek söz konusu birçok görüş olduğu anlatılmak istenmiştir.

Temel olarak, alan çalışması formunda gerçekleştirilen araştırmada kaynaklar itina ile tetkik edilip edinilen bilgiler karşılaştırmalı olarak özet halinde sunulmuştur. Çalışmanın ana teması olan tevhid konusu çeşitli kaynaklardan araştırılarak çalışmamızın konusu olan tefsir kaynaklarından konu ile ilgili müfessirlerin görüşleri karşılaştırılarak özet halinde sunulmuştur. Böylece kaynakların analiz edilmesi sonucunda tefsir kaynaklarından tevhid konusunun anlaşılmasında icra ettiği fonksiyonun ortaya konulmasına çalışılmıştır.

---

⁹ Düzgün, *İslâm İnanç Esasları El Kitabı*, s.100.

I. BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERİM'İN İÇERİĞİ VE TEMAS ETTİĞİ KONULAR

1. 1. Kur'ân'ın Ana Konuları

Kur'ân, indiriliş gayesinin içerisinde tamamıyla insanı hedef alan bir kitaptır. Cenab-ı Allah, yeryüzünde hayatın başlangıcından beri insanlara, kendilerine vazifelerini hatırlatan peygamberlerle birlikte bazı kitaplar da göndermiştir. En son gönderdiği kitap olan Kur'ân, konuların ve temel amaçların ifade edilmesinde değişik sınıflandırmalar yapsa da çoğunda, aynı zamanda Kur'ân'ın açıkladığı dinin¹⁰ ve Hz. Peygamber'in Mekke dönemindeki tebliğinin de temelini¹¹ teşkil eden şu üç esas mevcuttur: 'Tevhid, Nübüvvet ve Âhret.' Diğer bir deyişle bu üç temel esası, Kur'ân-ı Kerim'in asıl amaçları arasında temellendirmek veya nitelendirmek de mümkündür.¹² Bu üç temel konu, İslâm düşünce tefsir geleneğinde hemen hemen bütün âlim ve müfessirler, Kur'ân-ı Kerim'in bu konularını esas konular olarak kabul etmekte ve Kur'ân'da yer alan diğer konu ve meselelerin ise, bunlara tâbi olduğu¹³ hususunda hemfikirdirler.

Cenab-ı Allah'ın bir hidayet rehberi olarak tüm insanlara gönderdiği Kur'ân, çok çeşitli konulara yer vermektedir.¹⁴ Ancak Kur'ân'ın ısrarla üzerinde durduğu ve diğer meselelere göre daha çok ele aldığı ilâhî mesaj açısından temel amaç olarak belirlediği konular yukarıda zikredildiği gibi bu üç temel konudur.

---

¹⁰ Mevdûdi, *Tefhim 'ul-Kur'ân*, VII/303-304.

¹¹ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VII /7-10.

¹² Wat t W. Montgomery, *Kur'ân'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan, Ankara Okulu Yay. Ankara, 200, s. 48.

¹³ Hasan Yılmaz, "Kur'ân'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler"; *Diyanet İlmi Dergi Kur'ân Özel Sayısı*, Ankara, 2012, s. 302.

¹⁴ Abdullah İlker, *İlim ve Ma'rifet Sızıntıları*, İstanbul, 1996, s. 67.

Kur'ân, Hz. Peygamber'in getirdiği dinin temel kaynağı olması açısından birinci derecede Müslüman toplumların yaşam biçimlerine her açıdan müdahale etme ve yönlendirmede şüphesiz bir önceliğe sahiptir. Bu bakımdan Kur'ân'ın asıl hedefi insana temel görevini hatırlatmaktır. Bu, Allah'ın yüce sıfatları olan hayat, ebedilik, birlik, kudret, hikmet, güzellik, adalet, sevgi ve hayır (iyilik) şeklinde zikredilen sıfatları içselleştirmekle mümkündür. Diğer yönden bu hedefler bir yönüyle insanın ferdî yönünü simgelerken, öbür yanıyla da ictimaî yönünü tayin eden ve en üst seviyede idrak yönünü oluşturmaktadır. Ancak Kur'ân'ın hedeflediği ilke ve amaçların hayat bulduğu bir toplumsal yapıyı, bireysel değişim ve olgunlaşmayı sağlamış Müslüman toplumlar oluşturabilecektir. Çünkü "Allah bir kavim kendisinde olanı değiştirmedikçe o kavmin durumunu değiştirmez"¹⁵ diye buyurmuştur.

Kur'ân-ı Kerim, bütün insanların tek bir nefisten ürediklerini haber vermektedir. Buna göre insanlar arasında inanç, bölge, ırk, renk¹⁶ veya herhangi bir ayırım olmaksızın bütün insanlar kardeşlerdir. Ancak bunun üstünde özel bir kardeşlik vardır ki o da inanç kardeşliğidir. Hatta bu kardeşlik, kan kardeşliğinin yani ana-baba bir kardeşliğinin bazen önüne geçebilmektedir.¹⁷

*"Allah'a ve Ahiret gününe inanan bir toplumun babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa Allah'a ve Resûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin."*¹⁸ Bilindiği üzere Kur'ân bütün insanlığa gönderilmiştir. Ona inanmayan kişiler bile her zaman ona inanmaya adaydır. Gelecekte inanmayacak olsalar bile insan olmanın kendilerine sağladığı hakları ihtiva etmektedir.¹⁹ Görüldüğü gibi Kur'ân'ın ana Konularının üç hedef etrafında toplanması bize asıl gayenin temelleri hususunda ufuk açmaktadır.

1.2. Kur'ân ve İnsan

Kur'ân-ı anlama insanın kendi düşünce ve kültürüne göre farklılık arz ettiği bir gerçektir. İnsan Kur'ân-ı okuyup araştırarak üzerinde tefekkür ederek değişir ve

¹⁵ Necdet Subaşı, "Kur'ân'da Sosyal Konulara Giriş", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, sayı: 2, Ankara, 1992, s. 144-145.

¹⁶ Hüseyin Aydın, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaradılış ve Gayelilik*, DİB Yay. Ankara 1996, s. 48.

¹⁷ M. Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, Beyan Yay. 5. Baskı, İstanbul, 2014, s. 249.

¹⁸ el-Mücadele 58/22.

¹⁹ Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 250.

gelişir.²⁰ Yani insan edindiği kültür ve bilgi seviyesine göre Kur’ân-ı anlar ve yorumlar. Fahreddin el-Râzi’nin ifadesiyle: “İnsan ne kadar âlimse Kur’ân-ı o kadar fazla anlar”.²¹ Diyerek insanın ilim ve bilgi seviyesinin Kur’ân-ı anlama noktasındaki önemine işaret eder. Diğer bir açıdan ele alırsak Kur’ân’da hangi meseleyi ararsak ondan bir parça bir şeyler buluruz. Örneğin düşünceleri birbirinden farklı olan İslâm mezhepleri kendi görüşlerinin daha doğru olduğunu ispatlamak için Kur’ân âyetlerini delil olarak göstermişlerdir. Bu tür çelişkilerden kurtulmak için. Kur’ân âyetleri arasında bir anlam bağı kurmak gerekir. Şöyle ki, bir âyete verilen anlam ve onun yorumu, bir başka âyetle tevfik edilebilmelidir. Bu da Kur’ân’ın bir bütünlük içerisinde ele alınıp onun fikir sistemi doğrultusunda gerçekleştirmektir. Aksi halde Onu okuyan ve araştıranlar, kendi inanç ve düşüncelerindeki çelişkileri naslara bağlayacaklardır. Oysa yukardaki ifadelerde de belirtildiği gibi, Kur’ân’ın inanan kişinin bilgisi ve inancı arasındaki ilişkiyi vurguladığı bir gerçektir. Bu bakımdan Kur’ân-ı Hz. Peygamber’in ve sahabelerin anladığı şekilde anlamaya çalışmalı, bilgi fikir ve düşüncelerimizi yalın ve sade bir şekilde bu esaslar üzerine yerleştirmeliyiz.²²

Kur’ân-ı Kerim’in bir ifadesine göre Allah’ın lütfu keremi ve merhameti sebebiyle insana diğer birçok nimetlerden ayrı birçok peygamber de göndermiştir. Bu peygamberler kendilerine gelen ilâhî mesajları insanlara tebliğ etmişler. Ancak tebliğ edilen hususlar ise, her zaman değişmez bir şekilde Allah’ın varlığı ve birliği, ölümden sonraki hayat ve Âhîret hayatında elde edilecek bazı mükâfatların karşılığında belli bir tavır, tutum ve hareket içinde bulunmaktır.²³

Kur’ân, Yüce Allah’ın insan için ne kadar zorunlu bir şey olduğunu geniş bir ufuk düzleminde ortaya koyar. Bundan hareketle, nasıl ki Allah’ı sükûnetle tefekkür etmek hayatın anlam ve gayesi demekse aynı şekilde Allah’ın insan şuurundan silinmesi insan hayatındaki anlam ve gayenin yok edilmesi demektir.²⁴ Kur’ân Allah ile insan arasındaki ilişkiyi bu şekilde ele alarak bu konuda insanı uyarmıştır. Bu değerlendirmelerden de anlaşıldığı kadarıyla insanın Allah’ı tanıma ve O’nunla iletişim kurma hususunda Kur’ân’ın oynadığı rolün ehemmiyeti gayet ortadadır.

²⁰ İlhami Güler, “Allah İnsan İlişkisinin Ahlaki Boyutu” (Allah’ın Kulları mıyız), *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt:5, sayı:3, 1991, s. 194-206.

²¹ Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr, (Mefâtihu'l-Ğayb)*, mukaddime ve muhtelif âyetlerin yorumu, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1981, II/249-250.

²² İsmâil Yakıt, *Kur’ân-ı Anlamak*, Ötüken Yay. İstanbul, 2003, s. 48-49.

²³ Muhammed Hamidullah, *Kur’ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 2000, s. 23-24.

²⁴ Fazlur Rahmân, *Ana Konularıyla Kur’ân*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2014, s. 58.

1.3. Kur'ân'ın Muhtevası

Kur'ân'ın muhtevası bazı tasniflerde Kur'ân'ın ana konuları şeklinde birkaç ana başlık altında toplanırken, bazılarında daha çok müstakil konular şeklinde görülür. İslâm âlimlerinin çoğunluğunun ittifakla kabul ettiği Kur'ân'ın temel muhtevalarının; “tevhid, haberler, tarihî olay ve çeşitli kıssalar diyânet, din ve hidayetle alâkalı çeşitli konulara dair bilgiler; Allah'ı layık olduğu şekliyle tanıtmak yani marifetullah, ibadetler, emir ve yasaklar va'd ve voidlere yönelik açıklamalar; inanç yönünden “İlâhiyât (ulûhiyet), nübüvvet, meâd yani âhiret hayatı ve kaza-kader, tevhid (itikât); muâmelat yönünden, ibadetler, tezkîr ve ahlak; kevnîyât yönünden, (kâinat), insanın yaratılışı ve diğer varlıklarla ilgili haberler, tarihî yönden, çeşitli toplumlar, tarihî olaylar ve buna paralel olarak anlatılan çeşitli kıssalar; tüm bu konuları amaç ve araç konuları olarak tespit, tercih ve tasnif etmişlerdir.

Bu bağlamda mütekellim ve mutasavvıf olarak bilinen Ebû Hâmid el-Gazâlî(ö.1058-1111)'ye göre, '*Muhimmâtu'l-Kur'ân* ' diye adlandırdığı 'Kur'ân'ın temel konularının şu üç ana konuda odaklandığını belirterek; “Tevhid (marifetullah), sırat-ı mustakîmi tanıma (hidayet, ibadet) ve âhireti tanıma olarak değerlendirmiştir. Buradan hareketle, Kur'ân'daki diğer pek çok mevzu bu temel amaçlara bağlıdır”²⁵ diyerek tercih ve tasnifte bulunmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'in pek çok yerinde zikredilen “Ahiret'e iman” konusu en önemli inanç kaidelerinden biridir. Birçok âyette Allah'a iman ile birlikte zikrinin geçmesi bu kaide'ye verilen önemin bir göstergesidir. Ayrıca Ahiret'e iman hemen hemen Kur'an'ın her suresinde zikri geçmektedir.²⁶

Meşhur müfessir ve mütekellim er-Râzî'ye (d.544-1149/ö.606-1209) göre, “Kur'ân'ın tümünde belirtilen asıl maksat; tevhid, nübüvvet ve meâdı takrir etmektir.”²⁷ Şeklinde belirtir. Bu çerçevede er-Râzî'nin tespit ve tasnifinin şu üç önemli odak konuda temerküz etmesidir. Bunlar: ‘Ulûhiyet, Risalet ve Âhiret'tir.

Bu tespit bağlamında meşhur müfessir er-Râzî, bu üç temel konunun Kur'ân'ın bütününde asıl nokta olduğunu; Kur'ân âyetlerinde bunların birbirinden

²⁵Yılmaz, “Kur'ân'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler”, *Diyanet İlmî Dergi, Kur'ân Özel Sayısı*, Ankara, 2012,s. 303.

²⁶ Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 141.

²⁷ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebir*, XXVIII/140-141-147.

ayrılmadığını; daima birbirini takip ettiğini; ilgili âyetlerde birlikte yan yana geçtiğini; birinin zikrinden sonra diğer ikisinin; ikisinin zikrinden sonra üçüncüsünün zikredildiğini²⁸ ifade etmektedir. Ayrıca müfessir er-Râzî'ye göre “kıssalar” mevzusu Kur’ân’ın tamamında asıl maksat ve ana konu olmayıp; ancak ‘darb-ı mesel’ kabilinden olup bu yönde temel mevzuları daha iyi takrir etmek, örneklemek, açıklamak ve daha anlaşılır kılmak amacıyla sadece yardımcı unsur olarak zikredildiğini belirtmektedir.²⁹

Diğer yönden baktığımızda, Kur’ân’ın içeriğinin bu yönelmişlikle bağlantılı olarak muhtelif şekillerde tasnif edilmesiyle beraber başlıca ana hatların “haber” ve “inşa” kısımlarına ayrılmasıdır.³⁰

Buna göre haber kısmı esas itibariyle bizzat Allah’ın isimleri ve sıfatları, âhiret ahvali, kıssalar ve kevnî olanın beyanı olarak gerçekleştiği gibi hidayet ise daha çok neyin nasıl yapılması gerektiğini yani olması gerekeni ifade etmesidir. Bu değerlendirmelerin ışığında denilebilir ki, yukarıda zikredilenlerin bilgisinin tümünün Kur’ân’da bulunduğu³¹ Netice olarak; asıl olan “Her şey” cüz’i olanı değil esas itibariyle küllî olanı belirtmektir.³² Bundan anlıyoruz ki, Kur’ân’ın bütününde hangi bağlam ve konuya ait olursa olsun Kur’ân’da bütün anlatımların temelinde Allah’ın birliğinin yani tevhid ilkesinin temel unsur oluşturduğu hususunda bize fikir vermesidir.

1.4. Kur’ân ve Tebliğ

Kur’ân’ın ilk mübelliğ ve mübeyyini Hz. Peygamber olduğundan dolayı pek çok âyetteki hitap ikinci tekil şahıs zamiriyle doğrudan doğruya ona yöneltilmiştir. Bu hitap ilk gelen vahiy olarak kabul edilen, “Rabbini adıyla oku.”³³ Şeklinde olmuştur.

Ve “*Ey sen örtüsüne bürünüp sarınan! Kalk ve uyar; Rabbini yücelt.*”³⁴ Mealindeki hitapların ilk muhatabı, kuşkusuz Hz. Peygamber’dir. Zira Hz.

²⁸ Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, XXV/35-45, XXVIII/3-12-23-31.

²⁹ Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, XXV/41, XXVIII/27-31.

³⁰ Muhammed Şedid, *Kur’ân Metodu*, çev. Ahmet Yüksel, Risale Yay. İstanbul, 1989, s. 78.

³¹ el-En’âm 6/38.

³² Abdulhamit Birışık, “Kur’ân”, *DİA*, Ankara, 2000, XXVI/383-388.

³³ el-Alak 96/1-5.

³⁴ el-Müddessir 74/1-7.

Peygamber'e bu şekilde hitap eden pek çok âyetin olması sadece peygamberi değil,³⁵ aynı zamanda diğer insanları da ilgilendiren emir, yasak, terhip ve terğib gibi hususları da ihtiva eder.³⁶ Bildiğimiz gibi Kur'ân, vahyin sözcüsü olan Hz. Peygamber'e Arapça bir söz olarak vahyedimiştir. Buna göre Hz. Peygamber de bu sözü yine söz şeklinde muhataplarına iletmiş ve gerektiği yerde onlara açıklama yapmış ve beyan etmiştir.³⁷

Şunu belirtmek gerekir ki Kur'ân, Müslümanlardan Peygamberi kendilerine örnek almalarını ve onun getirdiği emir ve yasaklara uymalarını emretmektedir. Nitekim bu örneklik ve itaat, sadece peygamber dönemindeki sahabeyi ilgilendiren bir husus değildir. Zira kıyamete kadar gelecek nesiller de Peygamberi örnek alacak ve ona itaat edeceklerdir.³⁸

Yüce Allah elçileri aracılığı ile indirdiği kitaplarla insanları iyiye ve güzele yani "Hakka" yönelmelerini ve geçerliği olmayan "Bâtıl"dan uzak durmalarını tembihlemektedir. Bu kitaplar aracılığıyla Allah insanlara sebep ve amaçlarıyla birlikte onlara doğru yolu göstermekte, öğüt vermekte ve onları uyarmaktadır. Bu bakımdan dinin manevî emirleri insanların kalbini zararlı ve kötü duygulardan arındırmaktadır. Diğer yönden Kur'ân'ın insanı ulaştırmaya çalıştığı bir başka hedef ise şudur: İnsanın her an yaptığı bütün amelleri gören ve gözeten birinin varlığından haberdar etmektir.³⁹ Bir başka açıdan baktığımızda Kur'ân-ı Kerim'de düşüncelerin ve duyguların ifadesinde fazlaca kullanıldığı için herkesçe bilinen kelimeler kullanılırken herhangi bir basitlik belirtisi taşımaksızın sadece birkaç yerdeki alışılmamış istisnai ifadeler dışında belagatlı birçok kelime de yer almıştır.

Genel olarak baktığımızda Kur'ân'ın mesajının ilk tebliğ döneminde tedrici olarak kendine has bir metot izlediği görülmüştür.⁴⁰ Bu bilgiler ışığında vahyin başlangıcında Hz. Peygamber'in tebliği öncelikli olarak kendi akraba ve çevresinde daha sonra Mekke çevresindeki şehirler ve nihai olarak da bütün âlemlere

³⁵ Enver Arpa, *İbni Teymiyye'nin Kur'ân Anlayışı ve Anlama Metodu*, Baskı Ofset, Ankara, 200, s. 49.

³⁶ Zeki Duman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar* (Nasıl Okudular Nasıl Okumalıyız) Fecr Yay. Ankara, 1997, s. 97.

³⁷ Mustafa Öztürk, *Kur'ân Dili ve Retoriği*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2002, s. 12-13.

³⁸ Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 115.

³⁹ Abdurrahman Eren, *Kur'ân ne Diyor*, Semih Ofset, Ankara, 1990, s. 20-21.

⁴⁰ M. Fatih Kesler, "Kur'ân-ı Kerim'in Evrenselliği ve Tarihsellik", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: 14, sayı: 1, 2001, s. 23-32.

ulaştırılmasının emredilmesi Kur'ân'ın tedrici bir tebliğ metodunu hedeflediğini göstermektedir.

1.5. Kur'ân-ı Kerim'in İ'câz Yönü

Allah tarafından Hz Muhammed (s.a.s.)'e vahyedilen Kur'ân, esasen mu'ciz bir hidayet kaynağıdır.⁴¹ Kur'ân Allah kelamı olmasından dolayı onun sahip olduğu söz dizimi ve i'câz yönü de insanı hayrette bırakacak kadardır.⁴² Çok uzun cümlelerle ifade edilebilecek son derece güçlü fikirleri o, mu'ciz bir şekilde çok az kelimeyle ifade eder. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerim'de, derinlik, yumuşaklık ve etkileycilik tıpkı elmasta olduğu gibi her tarafında parıltılar mevcuttur. O derece ki bütün İslamî ilimler ve sanatlar, kaide ve ilkelerinin ilhamını ondan alırlar. Şurası muhakkaktır ki ister kültürlü ister kültürsüz olsun; ister ilme susamış olsun, ister olmasın, Kur'ân okuyan mü'min insanların içinde sanki her 'ayet'in', kendi kafalarına göre düzenlenmiş olduğu fikri uyanır.⁴³

Kur'ân'ın ana konularıyla alâkalı çok önemli bir başka tasnif, Muhammed el-Gazâlî'ye aittir. O, bu konu ile ilgili çok önemli ve muhtevalı "*El-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'âni'l-Kerim*" (Kur'ân-ı Kerim'in Beş mihveri/ Kur'ân-ı Kerim'in beş odak konusu)' adlı eserini telif etmiştir.

Bu bağlamda Muhammed el-Gazâlî, Kur'ân'ın manalarını, maksatlarının zenginliği ve surelerinin çokluğuna rağmen şu beş odak konu etrafında dönüp durduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda kitabının temel bölümlerini de teşkil eden söz konusu beş odak mevzuu şöyle saymak mümkündür.

1. Tevhid, Bir Olan Allah,
2. Yaratanına Delâlet eden Kâinat,
3. Kur'ân Kıssaları,
4. Ba's ve Ceza- Ahiret ve Mücâzât,
5. Terbiye ve Teşri /Eğitim, Hukuk ve Ahlâk'

⁴¹ Davut Orhan, *Midyat Yöresel Arapçası (Muhallemi) ve Sözlü Edebiyatı*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul, 2015, s. 18.

⁴² İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis* (Nüzül Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri), Ekin Yay. İstanbul, 1997, III/79.

⁴³ Abdullah Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir, Emek Matbaacılık, 1. Baskı, Ankara, 1993, s. 116-117.

Kitabında Kur'ân'ın her bir odak noktasını müstakil bir bölümde, geniş ve ayrıntılı olarak âyetler ışığında izah eder. Ayrıca Muhammed el-Gazâlî' Kur'ân-ı Kerim'in sahih, doğru bir biçimde anlaşılması ve yorumlanması için bu beş odak konunun ayrıntılarıyla bilinmesi gerektiğini belirtir. Bunlar; Kur'ân'ın 'i'câz' yönüne işaret eden odak konulardır⁴⁴diyerek konunun önemine dikkat çekmiştir. Bu değerlendirmeler ışığında görüldüğü kadarıyla Kur'ân'daki kelimeler ve lafızdan meydana gelen mana ve ikisi arasındaki denge ve uyumun en üst seviyede kurulması; erişilmesi mümkün olmayan bir üstünlüğe sahip olması; onun lafızlarında fesahat ve belagatın mükemmel cümleler oluşturmasıyla karşısındakini âciz bırakmıştır⁴⁵.

1.6. Kur'ân-ı Kerim'in İnzâl Dönemleri

Bilindiği gibi Kur'ân'ın İnzâl süresi iki döneme ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi Mekke dönemi ikincisi Medine dönemidir, yani Hz. Peygamber'in yaşadığı bu coğrafyada inzâl süreci iki merkezde gerçekleşmiştir. Bunlara da kısaca değinecek olursak, Kur'ân'ın inzâl sürecinde Mekke ve Medine'de inen âyetlerin farklı ana konulara temas ettiği görülecektir.

1.6.1. Mekke Dönemi Ana Konuları

Kur'ân inmeye başladığında Mekke toplumunda sosyal ve iktisadi denge bozulmuş, ahlâkî düzey çok düşmüştü. Cahiliye döneminde katı bir putperestlik inancı ve kabileci, maddeci, hazzcı bir hayat anlayışı hâkimdi. Kur'ân'ın müşrik Arap insanından yola çıkarak, çizdiği cahiliye kişilik tipi, ahlak dışı nitelikleriyle çeşitli şekillerde öne çıkar. Örneğin, bu insan, mala düşkün, cimri ve acelecidir. Bu ve vb. özellikleriyle Kur'ân; müşrik insanı, eğitilmemiş cahil ve kaba biri olarak nitelendirmiştir.⁴⁶

Kur'ân-ı Kerim, Mekke'de bu olumsuz niteliklere sahip olan insanları vahyin eğitiminden geçirmeyi hedeflemiştir. Bu dönemde nazil olan sûrelerde ağırlıklı olarak Allah'ın birlik, kudret, azâmet ve lütüfkârlığına, rahmetine, ihsanına, âhiret gününe ve ba's, haşir, hesap ve amellerin karşılığı gibi âhiret hayatı meselelerine dair

⁴⁴ Yılmaz, "Kur'ân'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler", *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Özel Sayısı*, 2012, s.306.

⁴⁵ Zekeriyâ Pak, *Kur'ân'da Kulluk*, Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 154.

⁴⁶ Şerafettin Gölçük, *Kur'ân ve Mekke*, İz Yay. İstanbul, 2011, s. 25.

âyetlerle insanlarda merhamet ve feragat duygularını geliştirmeyi amaç edinmiş; bir yönden de temel haklar bakımından insanların eşitliğini savunmuş ve bu şekilde adalet fikrine dayalı bir ahlak bilinci oluşturmayı hedefleyen âyetler geniş yer tutmuştur.

Bu dönemde inen sûrelerde genellikle tevhid ve âhîret konuları hakkında ve insanın bizzat kendi oluşumundan, canlı ve cansız tabiat, ontolojik, kozmolojik ve psikolojik delillerden örnekler verilir.⁴⁷ Buna göre insanlar akıllarını kullanarak bunlardan yararlanmaya çağrılır.⁴⁸

1.6.2. Medîne Dönemi Ana Konuları

Kur'ân'ın, Medine devrinde nazil olan çeşitli ayet ve surelerinde yer alan ana konularını da şöyle tasnif etmek mümkündür. Bu dönem, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlayan ve Kur'ân vahyinin tamamlanmasıyla nihayete eren süreci içine almaktadır.⁴⁹ Yaklaşık on yıl civarında süren söz konusu dönem, özellikle Kur'ân ahkâmının yerleşmesi açısından önemli olan bir zaman dilimidir. Mekke döneminde yer verilen iman ve ahlâk konuları bu dönemde de Kur'ân'ın ele aldığı hususlar arasında görülmektedir. Fakat Medine şartlarında ortaya çıkan yeni toplumsal yapı içinde giderek belirginleşen hukukî ve siyasî yapıya paralel olarak vahiy de gittikçe artan ölçüde normatif bir içerik kazanmış ve Hz. Muhammed'in şahsiyeti peygamberlik nüfuzu yanında siyasî liderlik nüfuzuyla da birleştirilmiş ve böylelikle müminlerin iç ve dış meselelerinin çözümündeki rolü açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Nitekim medenî surelerde özellikle tekrar edilen,⁵⁰ Allah'a ve Resûlüne itaat emriyle ve bu itaatten yüz çevirenlere yönelik ciddi eleştiriler bunu açıkça göstermektedir.⁵¹ Bu değerlendirmelerle Medine inzal süreci, bize bu konu ile ilgili fikir vermektedir.

⁴⁷el-A'râf 7/28-189-198; Meryem 19/77-95; Tâhâ 20/130-135; el-Enbyâ 21/19-47; Lokmân 31/21; Fussilet 41/41-44; ez-Zuhruf 43/19-24; el-Ahkâf 46/7-12; et-Tûr 52/29-49; en-Necm 53/1-31; el-Vâkia 56/77-82.

⁴⁸ Mehmet Paçacı, *Kur'ân'a Giriş*, İsam Yay. İstanbul, 2013, s. 35-41.

⁴⁹ Murat Daryal, *İslâm'ın Doğuşu ve ilk yayılışının Psiko Sosyal Açısından Tahlili*, İfav Yay. İstanbul, 2014, s. 43.

⁵⁰ Âl-i İmrân 3/31-32; en-Nisâ 4/23-14-59-69-80-83; en-Nûr /24-47-56-62-63; el-Ahzâb 33/71; el-Fetih 48/16-17; el-Hucurât 49/14.

⁵¹ Muhsin Demirci, *Kur'ân ve Yorum*, İfav Yay. İstanbul, 2013, s. 167-180.

1.7. Kur'ân Açısından Şirk

Tevhidin inanç boyutunu daha iyi anlayabilmek maksadıyla şirk'in kısaca tanımını yapmakta fayda vardır. Sözlükte şirk, "ortaklık" manasına gelir. Dinî anlamda şirk, Allah'ın ulûhiyet, sıfat ve fiillerinde eşi ve ortağı olduğunu kabul edip Ondan başkasına ibadet etmektir. Bu da biçimlerine göre farklılık arz eder; Şöyle ki; putlara, ağaçlara, hayvanlara, kabirlere ve birtakım semavî cisimlere, bazı tabiat kuvvetlerine, ruhanî varlıklara ve insanlara ulûhiyet vererek tapınmak şeklinde tezahür eder. Öbür yandan şirk ile küfür birbirine yakın iki kavram olarak kabul edilir. Bu şekilde biri sadece Allah'a ortak koşmak iken, diğeri de küfür olduğu bilinen birtakım inançların kabulü ile buna yönelik fiillerin işlenmesi ve sözlerin söylenmesi neticesinde meydana gelmesidir. Oysa küfrün şirkten daha umumî olduğu belirtilmiştir. Kur'ân buna şu âyetle işaret etmektedir. "*Allah buyurdu ki: İki tanrı edinmeyin. O ancak tek Tanrı'dır. Yalnız benden korkun! Göklerde ve yerde ne varsa, Onun'dur. O halde Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz?*" Kur'ân-ı Kerim, başka bir ifadesinde, Allah'a şirk koşmak günahların en büyüğüdür. Şeklinde belirterek; buna göre şirk ile küfrün Allah tarafından bağışlanmayacağını bunun dışında kalan günahlardan dilediğini bağışlayacağını bildirerek şirkin ise en büyük zulüm olduğunu bildirmiştir.⁵²

Şirk inancı, Kur'ân'da çeşitli şekillerde, ilâh, şerîk, şefi, veli, nâsır gibi kavram ve isimlerle ifade edilmiştir. Bu tür kavramlarla müşriklerin, Allah'tan başka ilahlar, Ona şerikler, Ondan başka şefaatçiler, yardımcıları, dostları ya da tasarruf sahipleri edinmekte olduklarına dikkat çekildiği görülür.⁵³ Zikredildiği şekilde bu kavramları şekillendiren kelimelerin ekseriyetle çoğul olarak kullanılması, Allah'a ortak koşulan bâtil şeylerin kendilerine dünyada ve ahirette tapanlara bir fayda sağlamayacağı anlamına gelmesidir.⁵⁴ Bu değerlendirmeler ışığında Dihlevî (ö.1176/1762) konuyu örneklendirerek şöyle yorumlar: Şirk'in ortaya çıkış nedenlerinden biri de insanların kendilerine aracı tanrı arayışından kaynaklandığını belirtir.⁵⁵ Bu bakımdan Kur'ân, kullukta ve itaatte aracı düşüncesini tamamen

⁵² Düzgün, *İslâm İnanç Esasları, El Kitabı*, s. 44.

⁵³ Bigiyef Musa Carullah, "İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar", çev. Bülent Baloğlu, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: 8, sayı: 2, 1995, s. 122-132.

⁵⁴ Şinasi Gündüz, "Tevhid İlkesi ve Allah'a İman", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB. İstanbul, 2007, s. 58.

⁵⁵ el-Bakara 2/255; el-En'âm 6/51; el-A'râf: 7/53; Yunus10/3; er-Rûm 30/13; es-Secde 32/4; ez-Zümer 39/43; el-Mü'min 40/18.

reddeder ve Allah'a rağmen hiç kimsenin kimseye şefaathçi ve yardımcı olamayacağını açıkça bildirir.⁵⁶

Yüce Allah, şirk ve şirkin doğal neticeleri sebebiyle neden olduğu yeryüzü düzeninde zulüm ve fesad çoğaldıkça Allah, çeşitli kavimlere devamlı resûllerini göndermiş ve bu resûller gönderildikleri kavimleri sürekli olarak bir olan Allah'a itaat'a ve ibadete davet etmişlerdir. Fakat kendilerine peygamber gönderilen kavimlerin çoğunluğunu fasıkların oluşturduğu ve bu fasık çoğunluğun âlemi, resûllerin ilâhi davetini ya reddetmiş ya da gönderilen elçilerle mücadele etmiş veya zaman zaman bazı elçileri öldürmek suretiyle hemen ardından tevhidi değiştirip yeniden şirkin bataklığına saplandıkları kaydedilmiştir. Bunun içindir ki; Kur'ân'ın açıkça ve sık sık ifade ettiği gibi tevhid çizgisinden sapmaların ve şirke bağlanışın özünde resûllerin hemen ardından ve özellikle resullerin sahabeleri tarafından tevhidin şirke dönüştürülmesinin temel nedeni, insanların nefislerine tapması ve birbirlerine karşı haksızlığa ve zulme meyletmelerinden kaynaklandığı belirtilmiştir.⁵⁷

Nitekim peygamberlerinin getirdiği haberle yetinmeyip onlardan çeşitli mucizeler isteyen müşrik kavimlerin davranış ve tutumlarından çıkarılacak sonuçlar sorgulandığında, bu olgular açık şekilde anlaşılabilir. Bu konuda tarihte yaşanmış vak'alardan örnekler sunmak mümkündür; Hz. Musa'nın kavmi, denizin yarılmasına, çölde kudret helvasıyla beslenmelerine ve benzer mucizelere rağmen, tarihte tevhid karşıtları, peygamberlerini yalanlamaktan ve reddetmekten geri kalmamışlardır. Benzer şeylerin Hz. Nuh, İbrâhim, Lût ve Salih'in kavmi tarafından tekrarlandığı da bilinmektedir. Bu mucizelere rağmen Allah'ın elçilerini yalanlamakta direnmek ve neticede helâk olmak, bütün müşrik toplulukların iman idrakindeki zayıflıklarına ve şirk riskine ne kadar açık bulduklarına işaret etmektedir.⁵⁸

1.8. Şirk'in Çeşitleri

Âlemleri yaratan Allah'a ve Onun nimetlerine karşı yapılan hamd ve şükrün zıddı olan küfür, Allâh'ü Teâlâ'yı ve onun verdiği nimetleri inkâr edip kabul etmeyerek var olan nimetleri kendisinden veya Allah'ın dışındaki başka varlıklardan

⁵⁶ Pak, *Kur'ân'da Kulluk*, s. 175.

⁵⁷ Gürdal, *Tevhid ve Şirk*, s. 82.

⁵⁸ Gürdal, *Tevhidve Şirk*, s. 83.

olduğunu kabul etmektir. Bu tanım çerçevesinde; Ona ortak koşmak, Onun emir ve yasaklarını beğenmemek veya yetersiz görmek de şirkin farklı bir tezahürüdür. Bu bakımdan burada zikri geçen müşrik tabiri ile bu şekilde fikir, görüş ve inançlara sahip olan Yahûdi, Hristiyan, Putperest ve diğer bütün kefare topluluklarını genel olarak kapsar.⁵⁹ Bu sebeple şirk kavramı Kur'ân'ın gayrimüslim unsurlar için kullandığı genel bir kavram olan küfrün içinde yer almaktadır.

Bununla birlikte her müşrik aynı zamanda kâfirdir, fakat her kâfir müşrik değildir. Çünkü şirk küfre göre daha hususi bir mahiyet arz eder.

Netice olarak diyebiliriz ki, şirk, Allah'a ortak koşma neticesinde meydana gelirken, küfür, inkâr özelliği taşıyan inanç ve düşüncelerin benimsenmesi ile oluşmaktadır. Buna örnek şirk tipi Mecûsilik'te görüldüğü şekilde; iki ilâhın varlığını kabul etmek hem şirktir hem küfürdür. Fakat âhirete veya meleklerle inanmak gibi imân esaslarından birini inkâr etmek küfür sayılmakla birlikte şirk olmadığı kabul edilmiştir.⁶⁰ Bu bakımdan şirk'in ortaya çıkış biçimlerine değinmekte fayda vardır. Bunlar; Allah'a inançta şirk, itaatte şirk ve riyâ anlamında şirktir.⁶¹ Kur'ân-ı Kerim'de şirk'in tezahür özellikleri bu üç farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlara yönelik aşağıda ele alacağımız başlıkları önemli gördüğümüz alanlarıyla sınırlandırmaya gideceğiz.

1.8.1. Allah'a İnançta Şirk

Âlemdeki varlıklardan birini Ona denk ve eş tutmaktır. Nitekim, "*Allah'a ibadet edin ve Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın*".⁶² âyetlerinde ifade edilen, "Hiçbir şeyi Ona denk tutmayın" demektir. Bir diğer âyet, "*Allah ve Resûlü, müşriklerden uzaktır*".⁶³ âyetlerinde de başkasını Ona denk ve eş tutanlar kastedilmek istenmiştir. Bu şirk biçimine 'büyük şirk' denilmiş ve bu tür şirk asla Allah tarafından bağışlanmayacak ve kişiyi asla cennete koymayacaktır.⁶⁴ Yüce Allâh'ın varlığına ve birliğine iman etmeyerek birden fazla ilah kabul etmek, apaçık şirkdir. Hayır ve şer

⁵⁹ A.Celeleddin Karakılıç, *Zamanımızda Tevhid ve Şirk*, Lazer Ofset, Ankara, 2005, s. 94.

⁶⁰ Râğibe'l-İsfhâni, *Müfredât*, Dâru'l-Marife, Beyrut, 2010, s. 380-81.

⁶¹ Karakılıç, *Zamanımızda Tevhid ve Şirk*, s. 94.

⁶² ez-Zümer 39/29; eş-Şûra 42/21; en-Nahl 16/27.

⁶³ en-Nisa 4/36-48-116; el-Mâide 5/72-82. Âyetlerde de başkasını Allah'a (c.c.) denk tutma anlamındadır.

⁶⁴ Ramazan Şahan, "Medeni Sürelerde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi" *Kur'ân Nüzûlünün Medine Dönemi X. tefsir Akademisyenleri Buluşması*, Öncü Basımevi, Ankara, 2014, s. 287.

ilâhı diye kabul edilen bu tür şirkin en müşahhas örnekleri Mecûsilerin inanç tipinde bu şekilde olduğu görülmektedir. Bundan dolayı bunlara müşrik denilmiştir.⁶⁵

1.8.2. İtaatte Şirk

Tanrı veya kutsal olduklarına inanılan varlıklara ibadet etmeksizin Allah (c.c.) dışında herhangi bir varlığın bâtil olan emirlerine uyum sağlayıp onlara itaat etmektir. Nitekim “*Fakat (Allah) onlara kusursuz bir çocuk verince, kendilerine verdiği bu çocuk hakkında (sonradan insanlar) Allah’a ortak koşular. Allah ise onların ortak koştuğu şeyden yücedir.*”⁶⁶ Burada kastedilenler iblis vb. varlıklardır. Çünkü sapıtanlar, onu ve benzerlerini Allah’a ortak koşular ve onların emirlerine itaat ettiler denilmektedir.⁶⁷ Yine başka bir âyette de şeytanın insanlara şöyle söylediği zikredilmiştir:⁶⁸ “*Kuşkusuz daha önce beni, Allah’a ortak koşmanızı reddettim.*”⁶⁹ Bu şekliyle iblis örneğinde görüldüğü gibi, Allâh’u Teâlâ’nın var ve bir olduğunu kabul ettikleri halde, kendilerini Allah’a yaklaştırmak maksadıyla veya Allah’ın yanında şefaathçi olur ümidiyle veya bilinçsiz bir şekilde babalarının, dedelerinin ve büyüklerinin yaptıklarına uyan kimselerin Allah’a yaklaşmak suretiyle Allah’tan başka herhangi bir varlıktan yardım dilemeleri de açık bir şirkdir.⁷⁰ Görüldüğü gibi bu sayılan davranış ve tutumlar şirkin suret ve kalıpları olmakla birlikte şirke mahal verdikleri için Allah’u Teâlâ bunların hepsini yasaklamıştır.

1.8.3. Riyâ Anlamında Şirk

Yapılan herhangi bir ibadeti Allah rızasına nail olmak veya sevap kazanmak amacıyla değil de başkalarına karşı gösteriş için yapmaktır. Nitekim “*Rabbine ibadetinde hiçbir şeyi Ona ortak koşmasın*”.⁷¹ Şeklinde’ki âyet bu manadadır. Bu şekilde başkalarına gösteriş yaparak çalım satarak yapılan ibadet ve taatler de şirkdir. Bu tür şirkin küçük şirk türünden olduğu kabul edilmiştir.⁷² Görüldüğü gibi bu

⁶⁵ Karakılıç, *Zamanımızda Tevhid ve Şirk*, s. 95.

⁶⁶ et-Tevbe 9/3.

⁶⁷ Abdurrahman Azzam, *Allah’ın Peygamber’ine Emanet Ettği Ebedi Risalet*, çev. Hasan Hüsnü Erdem, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1961, s. 45.

⁶⁸ Şahan, “Medeni Sürelerde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi”, *Kur’ân Nüzûlünün Medine Dönemi X. Tefsir Akademisyenleri Buluşması*, s. 287.

⁶⁹ el-A’râf 7/190.

⁷⁰ Karakılıç, *Zamanımızda Tevhid ve Şirk*, s. 95.

⁷¹ Şahan, “Medeni Sürelerde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi”, *Kur’ân Nüzûlünün Medine Dönemi X. Tefsir Akademisyenleri Buluşması*, s. 287.

⁷² Karakılıç, *Zamanımızda Tevhid ve Şirk*, s. 101.

şekilde ibadet yapan kimseler bu davranışları ile Allah'tan başkasını veli veya kendisinden çıkar sağlanan kimseler veya varlıklar edinmiş olurlar.

1.9. İslâm Öncesi Arap Toplumunun İnanç Anlayışı

Bilindiği gibi Hz. İbrahim'in soyundan gelen Arap kavimler Hz. İbrahim'den bir süre sonra onun getirdiği Hanif dininden uzaklaşmıştı. Bu nedenle çeşitli Arap kavimlerine, içinde buldukları putperestlik anlayışından ve batıl inançlardan kurtarmak, onları karanlık düşüncelerden çıkarmak ve aydınlatmak amacıyla kendi içlerinden farklı zamanlarda çeşitli peygamberler gönderilmiştir.

Hz. Peygamber'in risâletle görevlendirilmesinden hemen önce Arap toplulukları arasında putperestlik inancı yaygın bir şekildeydi. Nitekim İslâm öncesi Hicaz Bölgesi'nde yaşayan Arap toplumlarında Lat, Menat ve Uzza adındaki üç put ilaha olan inançları öne çıkmaktaydı. Ancak bunlardan başka, bazı Arap kavimlerinin ağaçlara ve ruhlara da kutsallık atfettiği tarihen bilinir.⁷³ Aslında Arapları putperestliğe sevk eden en önemli sebeplerden birisi de onların Mekke'ye ve Kâbe'ye duydukları aşırı saygıdan kaynaklanmaktaydı. Mekke'den herhangi bir Arap uzaklaşacak olsa mukaddes Beyt'e olan saygısından ve Mekke'ye olan derin bağlılığından dolayı yanına mutlaka bu mukaddes bölgeden bir taş alarak oradan ayrılırdı. Ve nerede konaklarsa onu bir yere koyar ve tıpkı Kâbe'yi tavaf eder gibi; kendisine uğur, şans vb. şeyler getireceği inancıyla tavaf ederdi. Bu inançta olan Araplar böylece Mekke'ye ve Kâbe'ye olan bağlılıklarını da bu şekilde devam ettirdiklerini düşünüyorlardı.

Putperest Araplar, ilk dönemlerde Hz. İbrahim ve İsmâil'den öğrendikleri gibi hac ve umre ibadetlerini yerine getiriyorlardı fakat onların bu bölgeye olan aşırı tutkuları onları zamanla Allah'tan başka şeylere tapmaya kadar sevketti. Böylece asıl dinleri olan Hanif dini yerine putperestlik inancı yaygın hale geldi. Bu geçen uzun zaman içerisinde Hz. İbrahim ve İsmâil'in Hanif dininden uzaklaşarak putlara tapmaya yönelen putperest Araplar, kendilerinden önce helak olmuş kavimlerin durumuna düştükleri tarihen kaydedilmiştir.⁷⁴

⁷³Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, s. 24-25.

⁷⁴M. Ali Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İlim Yay. İstanbul, 1987, s. 27.

1.10. Kur'ân'ın İnişi Esnasında Mekke'de Bulunan Dinî Hayat

İslâm dininin risaletinden önce Arabistan Bölgesi'nde yaşayan toplulukların dinî hayatlarına en çok putperestlik inancı hâkim olmuştu. Ancak Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecusilik ve Sâbiilik gibi dinler Arabistan'ın sadece belli bölgelerinde yayılma alanı bulduğu bilinir. Bunlardan, Yahudilik, Yemen, Hayber ve Medine'de, Hıristiyanlık, Necran ve Kuzey Arabistan'da, Mecûsi'lik, Bahreyn'de, Sâbi'lik ise daha çok Yemen bölgesinde yaygınlık kazanmıştır. Nitekim Yahudi ve Hıristiyanlar, Allah'a birtakım oğullar isnad etmişlerdi. Mecûsiler güneşe ve ateşe, Sâbiîler ise meleklerle ve yıldızlara tapıyorlardı. Bununla birlikte inanç ve ibadet yönünden diğer dinlerle farklı olan putperestler, Arabistan Yarım Adası'nın her tarafına yayılmışlar ve çoğunluğu onlar oluşturmuşlardı.⁷⁵ Putperest Araplar, Kur'ân'ın nüzulu esnasında bir takım adlarla anılan putlara taparlardı. Kur'ân'ın, esnam, evsân, evliyâ, tağut, endâd, ensâb ve şuf'e diye isimlendirildiği putlara ibâdet ediyorlardı. Ayrıca bâtıl tanrılarının dikkat çeken bir başka tanrılarının adı da nidd: yani bir şeyin özünde ortak ve benzer olmak demektir. Bunun bir diğer anlamı ise bir şeyin ortağına nidduhu, nedidethu denilmesidir.⁷⁶ Bu bâtıl tanrılara ibadet eden putperestler, Allah'ı üstün bir tanrı olarak bildikleri halde esasen dinî hayatları ve temel inançları putlara yönelmiş bir haldeydi.⁷⁷

Kur'ân'ın inzâl döneminin Mekkî surelerinde şirkin bünyesi ve varlığı yeteri kadar sarsılmış olduğundan, Medeni devirde ise batıl tanrılara tapınmayı konu alan âyetler'in bariz derecede azaldığı görülür. Dolayısıyla Kur'ân'ın Mekke döneminde reddettiği batıl tanrılara Medine döneminde pek değişik bir tip ilave edilmediğidir. Fakat yine de şirkin yakası bırakılmadığı gerçeği mevcuttur. Bundan dolayı iki devrin her safhasında Allah'tan başka ilah edinilen mefhumlar şiddetle reddedilir.⁷⁸ Bu şekilde Mekke devrinde şirk daha somut olarak ele alınırken; Medine döneminde daha soyut ifade ve üsluplarla anlatıldığı görülmüştür.

⁷⁵ Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, s. 23.

⁷⁶ Şahan, "Medeni Sürelerde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi", *Kur'ân Nüzûlünün Medine Dönemi X. Tefsir Akademisyenleri Buluşması*, s. 291.

⁷⁷ Şahan, "Medeni Sürelerde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi", *Kur'ân Nüzûlünün Medine Dönemi, X. Tefsir Akademisyenleri Buluşması*, s.291.

⁷⁸ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, Baskı Ofset, İzmir, 1985, s. 3.

1.11. Tevhid'in Tanımı ve Önemi

Herhangi bir dine bağlanmak ve bir İlâh'a inanmak ihtiyacı beşerin yaratılışından itibariyle fitratında mevcuttur. Fıtratı bozulmamış olan insan, daima kendi içinde bir ilâha yönelme arzu ve ihtiyacını duyar ve bir tek ilâhın varlığını kuvvetle hisseder. Bu sebeple ilâhî bir dinin ve itikâdının mutlak hedefi, bir ilâha tapınma ihtiyaç duygusunu ortaya çıkarmak değil, aksine insanın bu konudaki tevhidî düşüncesini tashih etmek ve Allah'ı ona gerçek anlamda dosdoğru tanıtmak olduğudur. Bu temel esastan hareketle Kur'ân, Allah'ın varlığından daha çok, Onun mutlak anlamda tevhidinden 'birleşmesinden' bahseder. Çünkü sapkın insanların ulûhiyet konusunda en çok yanıldıkları mesele Allah'ın varlığı ve birliği konusudur. Buna göre İslâm dininin en temel ilkesi olan tevhid, yani Allah'tan başka bir ilâh olmadığı inancını tashih etmektir.⁷⁹ Bu tarif çerçevesinde İslâm inancının odak noktası olarak alınmakta olan yani başta gelen ilâhî vasfı, tek olan tanrının eşsiz varlığıdır.⁸⁰ Bu bakımdan Allah'ın, kendisine ortak koşma (şirk) dışındaki bütün günahları affedebileceği sözü,⁸¹ şüphesiz Allah'ın en yüce ve en önemli emrinin tevhid olduğunun açık hüccetidir. Bu tanımların ışığında değerlendirecek olursak, başlangıcından beri İslâm medeniyetinin özünün İslâm, İslâm'ın özünün tevhid, tevhidin de Allah'ın birliği, Allah'ı mutlak tek, yüce, yaratıcı ve her şeyin sahibi ve yöneticisi olarak kabul etmek olduğundan kesinlikle şüpheye yer yoktur.⁸²

Yüce Allah'ı tevhid, 'Onu birlemek' İslâm dininin en önemli esasını teşkil eden iman umdesidir ve onun en belirgin hususiyetidir.⁸³ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), Muaz İbn Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderdiğinde ona ilk vazifesinin insanları Allah'ı tevhide davet olduğunu, sonra İslâm'ın diğer esaslarını tebliğ etmesi gerektiğini buyurmuştur.⁸⁴ Buna göre İslâm inancının ikrar ettiği, bu dine giren şahsın söylemek ve kabul etmekle sorumlu olduğu ilk şey *Kelime-i Tevhid*⁸⁵ yani "Allah'tan başka İlâh olmadığı" inancıdır. Bu esastan hareketle, Allah'ın birliği,

⁷⁹ İsmail R. Fârûkî, *Tevhid*, çev. Dilâver Yardım, İnsan Yay. İstanbul, 1987, s. 179.

⁸⁰ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, Rağbet Yay. İstanbul, 2005, s. 21.

⁸¹ en-Nisâ, 4/48-116.

⁸² Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 21.

⁸³ Zebîdî, Zuynuddîn Ahmed b. Ahmed, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, çev. Ahmed Naim, Kâmil Miras, Ankara, 1984, XII/415.

⁸⁴ Abdullah Feyzi Kocaer, *Sahîh-i Buhârî Muhtasar-ı Tecrîdî Sarîh* Tevhid Bölümü, çev. tahrir ve notlar, İstanbul, 2004, s. 2217-2226.

⁸⁵ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 22.

Allah'ı mutlak tek, yüce, yaratıcı ve her şeyin sahibi ve yöneticisi olarak kabul etmek olduğunda şüphe yoktur.

Netice olarak diyebiliriz ki, müslüman, bu formülü Allah'ın maddi olarak temsil edilemeyecek, cisimlendirilemeyecek, ya da herhangi bir maddi yolla anlatılamayacak bir varlık olduğunu, Onun evreni yönetmesinde ve evrene hükmetmesinde bir ortağının bulunmadığı şeklinde anlamak gerekir.⁸⁶ Burada şunu hemen ifade etmek gerekir ki, Allah'ın varlığını ve onun bir olduğunu ispat etmek en tabii bir yol ve kaçınılmaz bir zaruret olduğu kesindir. Çünkü Allah her şeyin aslı ve var oluşunun ilk sebebidir. O, her şeyin yaratıcısı ve gayesidir. Bütün Semâvi dinler, bu inanç temeline dayanmıştır.⁸⁷ İslâm dininin başlangıcından günümüze kadar gelen zaman içerisinde İslâm ümmeti bu inanç üzere olmuştur. İslâm akidesinin tenzih prensibi, yani, Cenâb-ı Hakk'ın "hudûs" alâmetlerinden ve hâdis olan herhangi bir şeyin kendisine hulûlundan münezzehe olduğu esasını üzerine bina edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Allah'ın, zât, sıfat ve ef'âlinde mahlûkâta benzememesi, İslâm akidesinin temel prensibini oluşturmuştur.⁸⁸ Kur'ân'da Allah bu prensiplere şöyle işaret buyurmuştur:

*"O'nun (benzeri olmak şöyle dursun) benzeri, gibisi (dahi) yoktur."*⁸⁹

"Hiçbir şey onun dengi (ve benzeri) değildir".⁹⁰

"Yaratan (Allah) yaratmayan kişi gibi midir?".⁹¹

"Artık Allah'a benzerler koşup durmayın".⁹²

Kur'ân'da bulunan sürelerinin çoğunluğu hatta tamamının tevhidin çeşitlerinden biriyle ilgili olduğu görülür. Bu sebeple Kur'ân ya Allah'ın esmâ ve sıfatlarından haber verir ki bu da bizâtihi tevhid'in kendisidir. Ya da Allah'a ibâdet edip O'na ortak koşmamaya davet eder ki buna da 'irâdi tevhid' diyoruz. Yahut emir veya nehiyle ilgili ve onların lüzumundan bahseder ki, işte bunların tamamı tevhidi tam anlamıyla tanımlayan temel ilkelerdir. Bunun devamında Allah'ın tevhid ehline

⁸⁶R.Farûkî, *Tevhid*, s. 37.

⁸⁷Ali Arslan Aydın, *İslâm'da İman ve Esasları*, Çağrı Yay. İstanbul, 1979, s. 57.

⁸⁸Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 23.

⁸⁹eş-Şûrâ 42/11.

⁹⁰el-İhlâs 112/4.

⁹¹en-Nahl 16/17.

⁹²en-Nahl 16/74.

vereceği nimet ve ikramlardan, şirk ehline vereceği azaptan bahseder ki, bunlar da tevhidle ilgili zikri geçen diğer kaidelerdir.⁹³

Kur'ân'da Allah'a inanmaya yönelik hitaplar, bazen Allah'a inanmaya mani olan unsurları veya inanmayanları yermek suretiyle,⁹⁴ bazen de Allah'a inananları övmek suretiyle⁹⁵ bazı defalar da "Allah'a iman ediniz" gibi emir suretiyle⁹⁶ zikredildiği görülür. Buna göre Kur'ân'da, Peygamber'e iman bahsi de aynı şekilde zikredilir. Şöyleki; bazen onlara iman etmek emredilmiş, bazen inananlar övülmüş ve inanmayanlar da yerilmiştir. Nitekim Kur'ân Allah'a ve peygamber'e inanmayı birbirine bağlamış iken bunlardan birine inanıp diğerine inanmayarak aralarında ayrılık gözetenlerin kâfir olduklarını açıkça beyan ettiği gibi, ikisinin arasında ayırım yapmadan Allah'a ve Peygamber'e inananları övmüş ve onları mü'minler sıddıklar unvanıyla müjdelemiştir.⁹⁷ Diğer yönden baktığımızda, Peygamber, 'tevhîd' gereği kendini tahdid eden sınırları zorlamaya eğilimlidir ve ortak hayat kuvvetlerine yeniden yön ve şekil vermek için fırsat aramaktadır. Hayatın fani ve geçici merkezi, peygamberin kişiliğinde var olan sonsuz derinliklere gömülür ve sonra yeniden taze bir güçle fişkirir. Böylece hayatın eski gidişatını yok etmeye yönelir ve yeni yönler tayin ederek aldığı vahiy sayesinde, hayatın evrensel malı olan vahiy ile insanın fitratına yönelir ve ona fitratının gereğini hatırlatır. Aslında vahyin insan hayatına müdahalesi, var olan ve Hz. Âdem'e insanlığın başlangıcında beliren vahiy sürecinden itibaren kalan mevcut diğer erdemlere engel olmak değildir. Asıl amaç Fitrat'ı oluşturan dengeleri bir araya getirmektir. Çünkü "insan"ın mutluluğu ve saadeti için indiğini sürekli vurgulayan Kur'ân-ı Kerim, insanın bütün fitrî kabiliyetleriyle uyumlu bir biçim sergiler.⁹⁸

İşte bunun içindir ki, Kur'ân, vakıa mantığının, fiili durumun, cahiliye tarzında işlediğini tespit etmesine rağmen, cehalet içinde yaşayan insanların erdem adına tutundukları birçok şeye müdahale etmediği bir gerçektir. Bunlar; Cahiliye döneminde; dürüstlük, cömertlik, ahde vefa, şecâat, misafirperverlik ve komşuya iyi

⁹³Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 23.

⁹⁴el-Hakkâ 69/33; "Çünkü o yüce Allah'a inanmıyordu." Bkz. el-A'râf 7/86; Yûsuf 12/06.

⁹⁵et-Teğâbun 64/11; Âl-i İmrân 3/52; el-Burûc 85/8; el-Bakara 2/256; Allah'a iman eden kopmayan en sağlam kulpa tutunmuştur.

⁹⁶et-Tevbe 9/86.

⁹⁷ Hüseyin Atay, *Kur'ân'da İmân Esasları ve Kader Sorunu*, Atay Yay. Ankara, 2013, s. 32-33.

⁹⁸Bkz. el-Bakara 2/2-97-185; Âl-i İmrân 3/138; el-Mâide 5/46; el-En'âm 6/157; Yûnus 10/57; en-Nahl 16/89.

davranma,⁹⁹erdem namına bulunan tutum ve davranışlardan bir kısmıdır. Bu değerlendirmelerin ışığında, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hucetullahi'l-Bâliğa* adlı eserinde, bu erdemleri uzun maddeler halinde sıralamıştır.¹⁰⁰

Nitekim Kur'ân ve Hz. Peygamber, risaletin gereği erdemden yana tavır koymuşlardır. Hz. Peygamber, “Cahiliyedeki hayırlınız İslam'da da hayırlı olanınızdır.” buyurarak¹⁰¹bu mevzuya işaret etmiştir. Ancak çoğunlukla fiilî durumun yanıltıcı olabileceği, Kur'ân'ın gözardı etmediği bir gerçek ortadadır. Kur'ân, fiili durumu onaylamaktan ziyade bu duruma geniş çözüm önerileri sunmaktadır.¹⁰² Bunun için Kur'ân, Allah'ın varlığını ve birliğini herkesin bedîhî ve zarurî olarak kabul ettiği bir gerçek olarak ele almış¹⁰³ve yeryüzünde Allah'ı tek Tanrı tanımayanları bu umûmî duygudan sapmış kimseler olarak addetmiştir. Bundan dolayı Kur'ân, daha ziyade insanlığın en çok yanıldığı şeyin yani Allah'ın birliği ve diğer sıfatları üzerinde yoğunlaşmıştır. ¹⁰⁴ Dikkat edilirse tevhid kelimesi “*el-İlâhu mevcûdün*” yani, “*İlâh vardır*” şeklinde değil de “*Lâ İlâhe İllallâh*” yani, “*Allah'tan başka İlâh yoktur*” manasında olduğudur. Bu da Allah'tan başka rab, yaratan, rızık veren, ibâdete ve itaate layık mabûd yoktur demektir. Bu maksatla Allah'ın birliği anlatılmak suretiyle aynı zamanda varlığı da ifade edilmiş olmaktadır. *Kelime-i Tevhid* Allah'ın varlığını ve birliğini ifade ettiği gibi, O'ndan başka ilâhların varlığını da nefyettir.¹⁰⁵

İşte bu esaslardan hareketle İslâm'da esas olan tevhid'dir ve tevhid İslâm'ın en temel aslı ve prensibidir. Onun içindir ki, Kur'ân'ın 112. Süresi olan ve Allah'ın bütün esmâ ve sıfatlarının öz bir şekilde toplandığı ve tüm tevhid delillerinin hülâsâ edildiği el-İhlâs süresine tevhid süresi denildiği gibi “*El-Esâs*”da denilmiştir.¹⁰⁶ Hz.

⁹⁹İbni Hanbel, *Müsned*, III/425.

¹⁰⁰Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hucetullâhi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan, Yeni Şafak Kültür Armağanı, İstanbul, 2003, I/457-467.

¹⁰¹Müslim, *Birr; Buhârî*, *Hadislerle İslam*, DİB Yay. Ankara, 2013, VI/175.

¹⁰²Bilal Deliser, “Kur'ân-ı Kerim'in Medeni Âyetlerinde Hz. Peygamber'in Örnekliği Bağlamında Toplumsal İnşa”, *Kur'ân Nüzûlünün Medine Dönemi (X. Tefsîr Akademisyenleri Buluşması)* Öncü Basım Evi, Ankara, 2014, s. 22-23.

¹⁰³Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, 4. Baskı, Ankara, 1983, s. 110.

¹⁰⁴Atay, *Kur'ân'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, s. 29.

¹⁰⁵Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 24.

¹⁰⁶Fahreddîn Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, (et-Tefsîru'l-Kebîr), XXXII/176; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, y.y. Azim Dağıtım, İstanbul, X/56.

Peygamber (s.a.s.) de bu surenin Kur'ân'ın üçte birine denk olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷ Bu nedenle 'kelâm' ekolünün kurucusu olan İmam Mâturidî (ö.333/944) ise *Kelime-i Tevhid*'i "*İhlâs*" diye isimlendirir. Ve "Bu kelimenin başı, Allah'tan başkasından ulûhiyeti nefyeder, sonu ise onu yalnızca Allah için ispat eder. Öyle ise ihlâs kelimesi başından sonuna kadar 'tevhid'dir' diyerek kelimenin anlam ve önemine dikkat çeker.¹⁰⁸ Bütün bu izahlardan anlaşıldığı gibi tevhidi ifade eden ve bu alanda özel bir yeri olan ihlâs kavramının Kur'ân'da yer alış şekliyle tevhidi anlatması bakımından önemli bir yer tutar.

1.12. Tevhid Kavramı

Türkçe de "Birlemek" şeklinde ifade edilen tevhid kelimesi, Arapça'da "*uhd*" kökünden "*tef'il*" vezninde bir masdardır. Lügat açısından ele alacak olursak, tevhid: Bir şeyin bir olduğuna hükmetmek, onu bir olarak bilmek, bir şeyi diğerinden ayırarak onu tek kılmak¹⁰⁹, birlemek, bir kılmak manalarına gelmektedir.

Kelimeye mastar kipinde, Kur'ân'da rastlanmadığı gibi, "*uhd*" maddesi fiil olarak da Kur'ân'da hiç kullanılmamıştır. Fakat Allah'ın birliği Kur'ân'da "*Vâhid*, *Ehad*" sıfatlarıyla veya daha başka tarzlarda açıklandığı görülmüştür.¹¹⁰

Bir de ıstılah olarak tevhid: Mutlak manada Allah'ın bir olduğunu bilmeyi, Ondan başka İlâh bulunmadığına, şerîk ve nazîrden münezzehtir olduğuna inanmak anlamındadır.¹¹¹ Bu tanımlamaların ışığında, El-Cürcânî (v.816/1413) tevhidi, "Zât-ı İlâhiyi, düşünce ve anlayışta tasavvur edilebilen, vehim ve zihinlerde tahayyül olunabilen her şeyden tecrîd etmektir" şeklinde tarif eder.¹¹² Tevhid'in bir başka tanımı ise şöyledir: Allah'ın, zatında sıfatlarında ve fiilerinde bir olduğuna inanmak¹¹³, yani Allah'tan ortak, benzer ve zıtları zihinde nefyetmektir.¹¹⁴

¹⁰⁷Bkz. el-Buhârî, *Kitâbu't-Tevhid*, Ayrıca bkz. İbni Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*, 1. Baskı, Kurtuba, 2000/1421, IV/565; el-Bağdâdî, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm, *Lübâbü't-Te'vil fi Maâni't-Tenzil*, y.y. Daru'l-Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, IV/497-98.

¹⁰⁸Mâturidî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu't-Tevhid*, y.y, Dâru'l Kitap, s. 118-119.

¹⁰⁹ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 46.

¹¹⁰Tahsin Yazıcı, "Tevhid", *İA. Meb Yay.* İstanbul, 1993, 12/1-124.

¹¹¹ Mâturidî, *Kitâbu't-Tevhid*, Dâru'l-Hikme, s. 116-117; İbni Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, III/450/51; R. Fârûkî, *Tevhid*, s. 73.

¹¹²Cürcânî, *Ta'rifât*, Beyrut, 1985, s. 73.

¹¹³ Zebîdî, *İthâfu's-Sedeti'l-Muttakîn Bi Şerhİhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, Beyrut, 1994/1414, II/125-126.

¹¹⁴ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 47.

Başka bir ifadeyle, bir kelâm terimi olarak tevhid: Allah Teâlâ'nın zatında ve sıfatlarında bir ve tek olduğunu zihin ve kalp yoluyla kabul edip bağlanmak diye tanımlanır.¹¹⁵

İşte bu esastan hareketle; Tevhid kelimesi bir ıstılah olarak, İslâm kültüründe aynı zamanda “Kelâm İlmi”nin müteradifi olarak da kullanılmaktadır.¹¹⁶ Bunun sebebi ise; tevhidin, bütün akâid meselelerinin esasını teşkil etmesi cihetiyle, Kelâm ilminin en önemli, en meşhur konusu ve bir bakıma onun asıl gayesi olmasıdır.¹¹⁷ Bundan dolayıdır ki, İslâm dini “Tevhid Dini” olarak da adlandırılır. Çünkü onun esasını Allah'ın varlığı ve birliği teşkil eder.

Bu tarif çerçevesinde ihlâs, konumuz açısından önemlidir. Denilebilir ki ihlâs, cehenneme girme nedenlerini ortadan kaldırır. Bu nedenle “*Lâ ilâhe illallah*” diyenlerden her kim cehenneme düşerse, kendisini ateşe haram kılan ihlâsı hayatına taşımamış demektir. Belki de içinde kendisinin ateşe düşmesine vesile olan bir çeşit şirk vardı. Çünkü bu ümmetin kalbinde şirk, karanlık gecede siyah mermer üzerinde yürüyen bir karıncanın yürüyüşünden daha gizli ve daha sinsidir. Bundan dolayı kula, her namazında: “*Yalnız sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz*” ifadesini söylemekle emredilmesidir.¹¹⁸ Bütün bu açıklamaların sonucunda tevhid kavramının insan itikadında ne derece önem arzettiği görülmüştür.

1.13. Kur’ân Açısından Tevhid’in Çeşitleri

Tevhidin en temel prensiplerinden olan Allah'ın vahdaniyetine, ulûhiyetine, isim ve sıfatlarına iman etmek de iman etmenin mantığı içerisinde önemli bir yer almıştır. Kur’ân-ı Kerim Allah'tan bahsederken üzerinde en çok durduğu husus tevhid inancıdır. Şunu hemen belirtmek gerekir ki; Allah'ı tevhid etmek (birklemek), sadece gökleri ve yeri yaratanın, yağmur yağdırmanın Allah olduğunu kabul etmek değildir. Eğer meseleyi bu çerçevede ele alacaksak, müşrik

¹¹⁵ Şerife Uzun, *16. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Tevhid*, TDV Yay. 1. Baskı, Ankara, 2013, s. 29.

¹¹⁶ Onun için müstakil bazı Kelâm kitaplarımıza bu kavram isim olarak verilmiştir. İbn Huzeyme'nin, *Kitâbu't-Tevhîd ve İsbâtı Sıfâti'r-Rab*, y.y. Dâre'r-Rüşd, Riyad, s. 696/699; İmam Mâtürîdî'nin, *Kitâbu't-Tevhîd'i*, 333/944.

¹¹⁷ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhîd*, s. 49.

¹¹⁸ İbni Teymiyye, *Dua ve Tevhid*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yay. 6. Baskı, İstanbul, 2012, s. 40.

Araplar da gökleri ve yeri yaratanın Allah olduğuna inanıyorlardı. Dolayısıyla burada vurgulanmak istenen tevhid, bunun ötesinde bir şeydir.¹¹⁹

Bu tarif ve izahlardan anlaşılacağı üzere tevhidin inanç boyutunda birbiriyle iç içe üç türlü tevhid bulunduğunu görüyoruz. Bu üç türü ile tevhidi kabul edip bunlara inanmak ve bunların gereğini yerine getirmektir. İşte bu esastan hareketle Kur'ân naslarından esinlenerek âlimler tevhidi üç kısma ayırmışlardır. Bunlar: Rubûbiyet Tevhidi, Ulûhiyet Tevhidi, İsim ve Sıfatlarının Tevhidi'dir.¹²⁰ Bunları aşağıda kısaca açıklayalım.

1.13.1. Rubûbiyet Tevhidi

Yüce Allah'ı evrenin sahibi, yaratıcısı ve yöneticisi olduğunu kabul etmek ve bu konularda hiçbir ortağının ve denginin bulunmadığını kalben tasdik etmektir. Zira yeryüzündeki bütün varlıkların rızkının onun tarafından verildiğine, varlıklara zarar ve yarar vermenin sadece Onun gücü çerçevesinde bulunduğu, âlemleri diriltten ve öldürenin Onun olduğuna tüm içtenlikle inanmaktır. Buna göre Rubûbiyetin anlamlarından biri de başkasına değil sadece Ona itaat edilen yani verdiği emirlere kayıtsız şartsız uyulandır.¹²¹ Bu tarif çerçevesinde “*Bilesiniz ki yaratmak da emretmek de Ona mahsustur.*”¹²² Âyeti, konumuzu veciz bir şekilde özetlemektedir.

1.13.2. Ulûhiyet Tevhidi

Bu başlık altında ele alacağımız şekliyle tevhid, bütün iyiliklerin esasını, her türlü güzelliğin temelini tevhid inancı teşkil eder. Bu demektir ki, âlemlerin Rabb'i olan Allah'a huşu ile teslim olmak, sadece Allah'a kul olmaktır. Muvahhid kişi, sadece Allah'a ibadet eder ve onun emirlerine itaat eder. Ondaki başkasına asla ibadet etmez, sadece Allah'a itaat eder ve Onun emirlerine boyun eğer. İşte bunun için tevhidin bu kısmı diğer kısımlarını da içinde ihtiva eder. Bu esastan hareketle bütün peygamberler gönderildikleri kavimleri bu tevhide davet etmişler ve onlarla bu amaç

¹¹⁹Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 51.

¹²⁰Abdullah bin Muhammed el-Eseri, *Selefi Sâlih'in Ehli Sünnet ve'l-Cemaat Akidesi*, çev. Mehmed Ün, y.y, İstanbul, 1992, s. 34.

¹²¹Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 57-58.

¹²²el-A'râf 7/54.

uğrunda mücadele etmişler.¹²³ Bu konuda bizi aydınlatacak birçok âyetten birisi de şudur: “*Andolsun ki biz, ‘Allah’a kulluk edin ve putlardan sakının’ diye (emretmeleri) için her millete bir peygamber gönderdik.*”¹²⁴ Peygamberlerin, tevhide davetlerinin muhtevasını yansıtan âyetlerin bu şekilde yoğunlaştığını görürüz.

Diğer yönden baktığımızda tevhidin diğer gereklerinden biri, katıksız bir şekilde Allah’ı sevmek; hiçbir sevgiyi Onun sevgisine denk tutmamaktır. Bu tarif çerçevesinde konunun önemini başka bir âyetle vurgulamak istiyoruz. Şöyle ki; “*İnsanlardan bazıları Allah’tan başkasını Allah’a eşler ve benzerler edinir de onları Allah’ı sever gibi severler. İman edenler ise, Allah’ı en çok severler.*”¹²⁵ Bu âyet şunu ortaya koyuyor ki, bir varlığın ilâh olarak kabul edilip ona itaat edilmesinde sevgi en yüksek düzeyde önemli bir esastır.

Yüce Allah bu konuyu Kur’ân-ı Kerim’de ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. İnsanoğlu fitratı gereği kendisini, yakınlarını, eşini, vatanını, evini vs. gibi kendisini yakından ilgilendiren şeyleri sever. Allah, bu tür şeyleri sevmenin de kendi sevgisinin önüne geçmemesi gerektiği hususunda bizleri uyarmıştır.¹²⁶

Bu bakımdan Ulûhiyet ve Rububiyet tevhidinin ayrı ayrı özel anlamları olmakla birlikte iç içe olan ortak anlamları da vardır. Çünkü her ikisinde, ‘*emirlerine itaat edilen*’ anlamı mevcuttur. Bu değerlendirmeye göre biri gerçekleşmeden diğeri de tam olarak gerçekleşmez. Kur’ân-ı Kerim’de bu kavramların bazen birbirlerinin yerine kullanılmalarının nedeni budur.¹²⁷

1.13.3. İsim ve Sıfatların Tevhidi

Tevhidin üçüncü kısmı olan isim ve sıfatların tevhidini özetleyecek olursak şunu belirtmek gerekir ki; Allah’ın her türlü mükemmel sıfatlarla muttasıf, eksik sıfatlardan münezzehe olduğuna ve Kur’ân-ı Kerim’de adı geçen isimlerine aynen iman etmek gerektiğidir.

Bu esastan hareketle konu diğer tevhid çeşitleriyle değerlendirildiğinde bu tevhid çeşidinin de diğer tevhid çeşitleriyle çok yakından ilgili olduğu görülecektir.

¹²³ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Tevhid ve Şirk*, çev. Mehmet Erdoğan, Yeni Şafak Kitaplığı, İstanbul, 1995, s. 15.

¹²⁴ en-Nahl16/36.

¹²⁵ el-Bakara 2/165.

¹²⁶ Dihlevî, *Tevhid ve Şirk*, s. 17.

¹²⁷ Şimşek, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, s. 58-59.

O halde Allah'ı birleyerek yani "tevhid inancı"nın çok geniş kapsamlı bir inanç olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim kalbin derinliklerinden inanmayı içerdiği gibi, söz ve davranış olarak Allah'a yönelmeyi, yalnız Ona ibadet etmeyi, günlük hayatla ilgili bildirdiği emir ve yasaklara itaat etmeyi içerdiğini daha öncede belirtmiştik. Meseleye bu çerçeveden baktığımızda inanç ile amelin birbirinden ayrılmaz unsurlar olduğunu şu âyet açık bir şekilde, ifade etmektedir.¹²⁸

*"Hahamlarını ve rahiplerini Allah'tan ayrı rabler edindiler. Meryem oğlu Mesih'i de. Oysa kendilerine yalnız tek Tanrı olan Allah'a ibadet etmeleri emredilmişti. Ondan başka tanrı yoktur. O, onların ortak koştukları şeylerden münezzehtir."*¹²⁹

Âlemleri Yaratan'ın mükemmel sıfatların tamamıyla muttasıf olduğuna ve her türlü eksiklikten münezzehtir olduğuna inanmanın, insanın rûhî yapısı ve günlük hayatı üzerinde büyük etkileri olduğu bir gerçektir. Onun izni olmadan insana ne bir fayda ne de bir zararın dokunduğuna iman eden bir kimse, başkalarının boyunduruğundan çıkarak özgür bir düşünce ve rûha sahip olur. Kanaatimizce özgürlük, öncelikle kişinin kendi içinde kendini özgür hissetmesidir. Zira insana bu duyguyu veren şey ise böyle bir tevhid inancına sahip olmasıdır.¹³⁰

1.14. 'Tevhid' Peygamberlerin Ortak Çağrısı

İnsanoğlunun yeryüzünde hayata adım atmasıyla birlikte tevhid mücadelesi başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. Yani İnsanlığın başlangıç tarihi baştanbaşa bir tevhid mücadelesi ile doludur.¹³¹ Hayata adımını atan İlk insanın aynı zamanda ilk peygamber olması bunun en açık delilidir. Zira bütün peygamberlerin gönderiliş gayesinin temelinde Allah'ın dininden sapmış ve cehalet batağına saplanmış kavimlerini tevhide davet olmuştur.¹³² Nitekim Cenâb-ı Hak, peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s.)'e şöyle hitap eder:

*"Biz senden evvel hiçbir peygamber göndermedik ki ona şu hakikati vahyetmiş olmayalım: Benden başka hiçbir tanrı yok, o halde bana ibadet edin."*¹³³

¹²⁸ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 60.

¹²⁹ et-Tevbe 9/31.

¹³⁰ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 60-61.

¹³¹ Said Havva, *Allah'a İman* (İslam'da Allah İnancı), çev. Nezir Demircan, İkbâl Yay. Ankara, s. 24.

¹³² Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 25.

¹³³ el-Enbiyâ 21/25.

*“Andolsun ki, biz Allah’a kulluk edin ve putlardan (putlara tapmaktan) sakının’ diye (emretmeleri için) her millete bir peygamber gönderdik”*¹³⁴

Bu âyetlerden anlaşılan peygamberlerin gönderiliş gayeleri, içinde yaşadıkları kavimleri Allah’ın tevhidine davettir. Bu nedenle her ümmete bir peygamber gelmiş ve insanları tevhide davet etmiş, onlardan tevhid davetine uyanlar kurtuluşa ermiş, uymayanlar ise sapıklığa düşmüş ve sonunda mahvolup gitmişlerdir.¹³⁵

İlk peygamber Hz. Âdem’le tevhid mücadelesi başladığı gibi, Ondan sonra gelen tüm peygamberler de insanları tevhide davet etmişlerdir.¹³⁶ Kur’ân bu konuda onların bu çağrılarıyla doludur:

*“Andolsun ki Nuh’u peygamber olarak kavmine gönderdik de dedi ki:” Ey kavmim! Allah’a kulluk edin, sizin Ondan başka tanrınız yoktur. Doğrusu ben, üstünüze gelecek büyük bir günün azabından korkuyorum.”*¹³⁷

“Ad kavmine de kardeşleri Hud’u (gönderdik) O (kavmine şöyle) dedi: Ey kavmim! Allah’a kulluk edin, sizin O’ndan başka tanrınız yoktur”.¹³⁸

“Semûd kavmine de kardeşleri Sâlih’i (gönderdik), Dedi ki: Ey kavmim! Allah’a kulluk edin, sizin Ondan başka tanrınız yoktur. O sizi yerden (topraktan) yarattı ve sizi orada yaşattı”.¹³⁹

“İbrâhîm’i de gönderdik. O kavmine şöyle demişti: Allah’a kulluk edin, Ona karşı gelmekten sakının. Eğer bilmiş olsanız bu sizin için daha hayırlıdır. Siz Allah’ı bırakıp birtakım putlara tapıyor, asılsız sözler uyduruyorsunuz. Bilmelisiniz ki Allah’ı bırakıp taptıklarınız size rızık veremezler. O halde rızık Allah katından arayın Ona kulluk edin, ancak Ona döndürüleceksiniz”.¹⁴⁰

“Medyen’e kardeşleri Şu’ayb’ı (gönderdik) Dedi ki: Ey kavmim! Allah’a kulluk edin, sizin, için Ondan başka tanrı yoktur”.¹⁴¹

¹³⁴ en-Nahl 16/36.

¹³⁵ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 26.

¹³⁶ Mehmet S. Hatiboğlu, “İslâm’ın Dünyevileşmesi mi Dünyevi Hayatımızın İslâmileşmesi mi?” *İslâmiyat Dergisi*, cil:4, say:3, 2001, s. 24.

¹³⁷ el-A’râf 7/59.

¹³⁸ el-A’râf 7/65; Hüd, 11/50.

¹³⁹ Hüd 11/61; el-A’râf 7/73.

¹⁴⁰ el-Ankebût 29/16-17.

¹⁴¹ Hüd 11/84; el-A’râf 7/85.

“Musâ dedi ki: Allah sizi âlemlere üstün kılmışken ben size Allah’tan başka bir tanrı mı arayayım ?”¹⁴²

“Zünnûn (Yunus)’a gelince, O öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı zannetmişti. Nihayet karanlık içinde, ‘Senden başka tanrı yoktur, Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zalimlerden oldum. Diye niyaz etmişti.¹⁴³

“(Ey Muhammed !) De ki: Ben sadece bir uyarıcıyım. Tek ve Kahhâr olan Allah’tan başka bir tanrı yoktur. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi olan Allâh daima üstündür, çok bağışlayıcıdır”.¹⁴⁴

Kendisine Allah’ın birliğini tebliğ etmesi emredilen Hz. Peygamber (s.a.s.), Abdullâh b. Ömer’den rivâyet edilen bir hadislerinde, gönderiliş gayesinin tevhid’i tebliğ olduğunu ve bu uğurda gerekirse savaşmakla emrolunduğunu şöyle ifade etmektedir.

“Allah’tan başka İlâh olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın resûlü olduğuna şahadet edinceye, namazı kılp, zekât verinceye kadar insanlarla muharebe etmek bana emrolundu. Onlar bunları yapınca Müslümanlık hakkının muktezası (olan hudûd) müstesna İslâm olmak üzere canlarını ve mallarını benim elimden kurtarırlar. (Batınlarından dolayı olan) hesaplarına gelinceo hesabı görmek) Allah’a aittir”.¹⁴⁵

Tevhid mücadelesini ısrarla sürdüren Hz. Peygamber (s.a.s.) tevhidin Allah’ın kulları üzerindeki bir hakkı olduğunu¹⁴⁶bildirmiş ve Allah’ın birliğinin bilgisini hakkıyla bilen öldüğü zaman cennete gireceğini¹⁴⁷ve ona cehennem azabının haram olduğunu¹⁴⁸ müjdelemiş¹⁴⁹, diğer taraftan Ona şirk koşanların cehennem’de ebedi kalacaklarını haber vermiştir.¹⁵⁰

¹⁴²el-A’râf, 7/140.

¹⁴³el-Enbiyâ 21/87.

¹⁴⁴ Sâd 38/65-66.

¹⁴⁵Sahih-i Buhârî, İman Bölümü; Müslim, *Sahih*, Kitâbu’l-İmân, çev. Ahmed Davutoğlu, 34-36-37-38; Müslim, Cihâd ve Siyer, 20; *Hİ* I/399; Buhârî, Cihad, *Hİ* IV/482; Tirmizî, Tefsîri’l-Kur’ân, 9; *Hİ* I/396; Tirmizî, Fiten, 38; *Hİ*; II/457; *Müsned*, İbn Hanbel I/2-84; Dârimî, Sönmez Neşriyat, 1968; Muhammed Abdullâh, *Sünen*, Kitâbu’s-Siyer,10; Zebîdî, *Tecridü’s-Sahih*, s. 23.

¹⁴⁶Tirmizî, İman, 18, *Hİ*, I/497.

¹⁴⁷Müslim, İmân, 41, *Hİ*, I/498.

¹⁴⁸Müslim, İmân, 53, *Hİ*, I/498.

¹⁴⁹Hadis metinde geçen “Allah’tan başka İlâh olmadığını bilerek ölen cennete girer” ifadesinden, sadece Allah’ın birliğine inanan insanın, mutlaka cennet’e gideceğini ve diğer itikâd esaslarının mühim olmadığını anlamak doğru olmaz. Kanaatimizce, bundan maksat; *Kelime-i Tevhid*’i söylemek

Eşi ve benzeri bulunmayan Allâh'ın bir tek ilâh olduğunu¹⁵¹ ifade eden Hz. Peygamber, şirk belirtisi bulunan sözlerden kaçınılması gerektiğini¹⁵² Allah'tan başkası adına yemin yapılmamasını emretmiş¹⁵³ ve Allah'ın Âlim, Kâdir, eşi ve benzeri bulunmayan bir zat olduğunu bilmenin yani tevhid bilgisinin ilmin ve imanın başı ve esası olduğunu buyurmuştur.¹⁵⁴

Yukarıda zikredilen âyet ve hadislerin ışığında diyebiliriz ki; İslâm'a ilk defa girmek isteyen insana bu kapıyı açan tevhid anahtarı olduğu gibi, aynı şekilde kişiyi âhirette ebedi saadete kavuşturacak olan da tevhid'dir. Öyle ise Müslümanın ilk ve son sözü tevhid kelimesi "*Lâ ilâhe illallah*" olmalıdır.¹⁵⁵

İnsana İslâm'ın kapısını açan tevhid onun sadece âhîret saadetini temin etmekle kalmaz, aynı zamanda dünya hayatında da birçok kolaylıklar sağladığı bir gerçektir. Yani tevhid bir bakıma kolaylık demektir. İnsanın bir tek zata karşı sorumlu olmasıyla birçoklarına karşı sorumlu olması arasında elbette büyük bir fark vardır ve şüphesiz birincisine karşı sorumluluk daha kolaydır. Onun için tevhid kolaylaştırıcı bir prensiptir. Kur'ân'da bu gerçek Hz. Yusuf'un dilinden şöyle anlatılmaktadır:

*"Ey zindan arkadaşlarım! Darmadağınık birçok düzme tanrılar mı hayırlıdır, yoksa hepsine ve her şeye gâlip ve Kahr olan bir tek Allah mı?"*¹⁵⁶

Bir yerleşim biriminde aynı yetkilere sahip birden çok idarecinin bulunması halinde ortaya çıkacak düzensizlik ve güçlüğü tasvir ve izaha lüzum bile yoktur. Kur'ân bu durumu en açık bir şekilde ifade etmektedir:

"Allah, çekişip duran birçok ortakların sahip olduğu bir adam (köle) ile yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı (mü'mini) müşriki ile (muvahhid hakkında)

---

ve onun gerektirdiği diğer esaslara da inanmaktır. Nitekim Hz. Peygamber bir başka hadislerinde, Allah'ın birliğine, "*Benim O'nun Resûlü olduğuma şehadet edene*". Müslim, 125, 130; ve "*O'na şirk koşmadan ölene*", 201, 204.

¹⁵⁰Müslim, İmân, 325, *Hİ*, I/499.

¹⁵¹Buhârî, İmân, 18, *Hİ*, I/499.

¹⁵²Müslim, İmân, 6; Buhârî, Tevhid, 13, *Hİ*, V/430.

¹⁵³Buhârî, İmân ve Nüzûr, 9, *Hİ*, V/342.

¹⁵⁴Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 28.

¹⁵⁵Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 29.

¹⁵⁶Yûsuf 12/39.

misal olarak verir. Bu ikisinin hali bir olur mu? Bütün hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu bilmezler."¹⁵⁷

Tevhide teslim olup tüm kâinâtın nizam ve idaresini bir tek zata vermek, Onun dışındaki şeylere yaratıcılık ve idare gücü vermekten çok daha kolaydır. Selim bir akla sahip olan her insan, bir evin bile iki idareciyle düzenini sağlamanın imkânsız olduğunu kolaylıkla anlayabilir.¹⁵⁸

Yüce Allah'ın zat ve sıfatlarında, fiillerinde ortağı ve benzeri bulunmadığına doğmadığına ve doğrulmadığına, ilmen ve itikaden inanılmadan tevhid gerçekleşmez. Daha önce de belirttiğimiz gibi niyet ve amel olarak, ibadet ve taati yalnızca Allah için yapmadıkça ve O'na boyun eğmedikçe, tam anlamıyla tevhid gerçekleşmiş olmaz.¹⁵⁹ Bu esastan hareketle mahlûkun kemâli Allah'a olan kulluğunu gerçekleştirilmesiyle mümkündür. Netice olarak diyebiliriz ki; insan Allah'a kulluğunu ne kadar arttırırsa, o nispette kemali de artar ve Allah nezdinde derecesi yükselir. Her kim mahlûkun herhangi bir vecihle kulluktan çıkacağını sanırsa veya kulluktan çıkmanın daha yüksek bir kemâl olduğunu düşünürse o kimse mahlûkun en cahili ve en sapmış kişisidir.¹⁶⁰ O halde insan dünya hayatında bir şeriatı muhtaçtır; zira onun menfaat elde edeceği ve zararları kendisinden uzaklaştıracağı davranış ve tutumlarda bulunması gerekir. Şeriat (tevhid) kendisi için yararlı ve zararlı olan davranışları ayırd edici özelliktedir. O, Allah'ın yarattıkları üzerindeki merhameti ve kulları arasındaki adalet nurudur.¹⁶¹

İnsanoğlunun, Allah'ı hem kendisinin hem de tüm Kâinatın Rabbi olarak bilmesi ve yalnız Ona itaat ve ibâdet etmesidir. İşte dosdoğru yol bu yoldur.¹⁶² Yani *Kelime-i Tevhid*'e gerçek anlamda inanan insanın tasavvurunda Allah'tan başka ne bir ma'but, ne bir öldüren, dirilten, rızık veren ne de fayda ve zararı dokunan hiçbir varlık gerçekleşmez.¹⁶³

¹⁵⁷ ez-Zümer, 39/29.

¹⁵⁸ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 29.

¹⁵⁹ Yusuf el-Karadâvî, *Tevhid'in Hakikati*, çev. Mustafa Özel, Özgün Yay. İstanbul, 1993, s. 20.

¹⁶⁰ İbni Teymiyye, *Kulluk*, çev. İbrahim Dal, Pınar Yay. 6. Baskı, İstanbul, 2011, s. 39.

¹⁶¹ İbni Teymiyye, *er-Risâletü't-Tedmürîyye* (Tevhid Risâlesi), çev. Ulvi Murat Klavuz, İz Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2009, s. 133.

¹⁶² ez-Zuhruf, 43/64.

¹⁶³ Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, s. 30.

II. BÖLÜM

İLK DÖNEM TEFSİR ÇALIŞMALARI

2.1. Peygamber Döneminde Tefsir

Yüce Allah'ın rahmet ve inâyeti ile ilâhi kitabını insanlara vahiy yoluyla göndermeyi murad ettiği gibi, vahye mazhar olan Peygamber'in de onu bizzat insanlara açıklamasını istemiştir. İlâhî risâlet bazı inanmayanların istediği gibi, “*elleriyle tutacakları kâğıtlar*”¹⁶⁴ şeklinde veya gökten iki kapak arasında kitap halinde inseydi insanlar onun emir ve yasaklarını ne şekilde uygulayacaklarını tam anlamıyla bilemeyeceklerdi. Allah'ın vahyinin mana ve ahkâmını Hz. Peygamberin tebyin etmesi bunun için gereklidir. Cenab-ı Allah emir buyurarak Kur'ân-ı tefsir ve tebyin etme görev ve salâhiyetini peygamberine yüklemiştir. “*Biz sanada zikri indirdik. Ta ki insanlara, kendilerine ne indirildiğini açıkça anlataşın ve ta ki insanlar da iyice fikirlerini kullansınlar.*”¹⁶⁵ “ayrıca onu açıklamak da bize ait bir iştir.”¹⁶⁶ Bazı İslâm bilginlerine göre bu açıklamalardan amaç ilk olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s) Kur'ân-ı insanlara tebyin ve tefsir etmesidir.

Bu bağlamda İbn Teymiyye, (ö.728/1328) zikredilen (Nahl, 44) âyeti kerimesine dayanarak, “Hz. Peygamber'in kendisine gelen vahyin içeriğini çevresindekilere tefsir edip açıklaması vacip olur.” Şeklinde ifade etmektedir.¹⁶⁷

Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuştur:

“*Şunu kesin olarak biliniz ki, bana Kur'ân-ı Kerim ve onun bir misli daha verilmiştir. Karnı tok bir halde rahat koltuğunda oturarak: Şu Kur'ân'a sarılınız;*

---

¹⁶⁴el-En'âm 6/7.

¹⁶⁵en-Nahl 16/44.

¹⁶⁶el-Kıyâme 75/19.

¹⁶⁷ İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*, Dâr İbni'l-Cevzî, 1426, s. 15.

onda helal olarak ne görmüşseniz onu helal kabul ediniz. Neyi de haram görmüşseniz onu haram biliniz, diyecek bazı kimseler gelmek üzeredir.”¹⁶⁸

Bir başka açıdan İbn Kesir’e (ö.774/1373) göre, Kur’ân ile beraber verilen “misli” Sünnet’tir;¹⁶⁹ şeklinde yorumlamıştır. Hattâbî (ö.388/998) bu hadisi aşağıdaki şekilde zikrederek açıklar: “Bana Kur’ân ve onun bir misli daha verilmiştir.” Sözünün tevlinde iki tür olasılıktan bahseder ki, Birincisi: Hz. Peygamber (s.a.s) metlûv olan zahirî vahye mazhar olduğu gibi, ona gayr-ı metlûv olan bâtinî bir vahiy de kendisine lütufta bulunulmuştur. İkincisi: Vahiy olarak tilavet edilen (Kur’ân) ve bir misli olarak da, kendisine beyan (açıklama) ruhsatı verilmesidir. Bundan anlaşılan Peygamber’in, almış olduğu vahyin içeriğini ve muhteva ettiği özel ve genel hususların tebyinine izin verilmiş olmasıdır. Buna göre Peygamber tebyin ve açıklamalarında ‘mahsusu tamim’ edebilir; ‘Umumu da tahsis’ eder. Kur’ân’da zâhir olmayan emirleri belirler ve mübhem ifadeleri şerh eder. Bu açıklamalar, amel edilmesi vacip olmak ve kabulü gerekme bakımından tilavet edilen Kur’ân hükmünde olur, “diyecek bazı kimseler gelmek üzeredir.” Kavli’ne gelince, bu sözyle Hz. Peygamber (s.a.s), Kur’ân’da zikri geçmeyen fakat kendisinin belirlediği sünnetlere muhalafet edilmesinden sakındırarak bir sonraki nesilleri uyarmasıdır.

Nitekim tarihten buna örnek verecek olursak Hariciler ve Râfizîler bu tür uygulamalarda bulunmuşlardır. Yani Kur’ân’ın zâhirine tutunup bâtinini terk ederek kitabın beyanını içeren sünnetleri terk etmiş, şaşırılmış ve birtakım sapkınlıklara girdikleri kaydedilir.¹⁷⁰ Bu beyanda İbn Kuteybe (ö.276/1328) ‘nin hadisteki “misli”li sünnet anlayışını bu şekilde değerlendirmişlerdir.¹⁷¹ Nitekim, Necm suresindeki âyet “O kendi heva ve hevesiyle konuşmuyor. O, kendisine vahyedilen bir vahiyden başka bir şey değildir.”¹⁷² âyetindeki vahiyden amaç bazı İslâm bilginlerine göre yalnız Kur’ân’ı Kerim iken, bazılarının göre ise vahyin sünnetlerini de içine almasıdır. “Bu bilgilerin ışığında hadis ya sadece vahiy’dir, ya da Hz. Peygamber’in (s.a.s) farazî bir içtihadıdır. Onun hakkında hata caiz olsa bile muhakkak surette netice doğru olana rücu eder.”¹⁷³ Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamberin bununla ilgili

¹⁶⁸ Ebû Davûd, Harac, *Hİ*, I/420,

¹⁶⁹ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm*, I/17.

¹⁷⁰ Kurtûbî, *el-Câmiu'l-Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitap, I/32.

¹⁷¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsir*, s. 25.

¹⁷² en-Necm53/3-4.

¹⁷³ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, 1998, I/18-19.

başlıca görevleri, tebliğ, tebyin (açıklama) ve uygulamadır. Onun görevlendirilmesi bu üç amaç için olduğudur.

Kur'ân-ı Kerim'in bir kısım âyetlerinin anlaşılmasında karşılaşılan bazı problemler bir başka âyetlerde açıklığa kavuşur. Örneğin bir kısma bir yerde kısmen tafsili olarak geçmişse başka yerde o kıssaya yalnız imada bulunulur. Bir hüküm bir yerde mücmel olarak ifade edilmişse başka bir yerde etraflı bir şekilde açıklanır. Bir yerde özet olarak geçen bir ibare diğer yerde genişletilebilir.¹⁷⁴ Bu şekilde karşılaşılması mümkün görünen zorlukların çözümü, Kur'ân-ı Kerim'i dikkatli bir şekilde okuyarak ve âyetler arasında münasebet kurmak suretiyle gerçekleşmesi mümkündür. Bu suretle tefsire ihtiyaç kalmaz. Ayrıca ahkâma, âhîret ahvaline, kıssa ve ahbâra, ait birtakım konular vardır ki bunların zikri Kur'ân'da geçmez. Bunların açıklaması Peygamber'e bırakılmıştır. Bu bilgiler, hadis külliyatındaki Kitâbu't-Tefsir bölümlerinde geçmektedir. Netice olarak şunu diyebiliriz ki, Kur'ân-ı Kerim'in insanlara ilk tefsir ve tebyîn eden Hz. Peygamberdir.

Tarih'te, Kur'ân'dan önce indirilen kitapların yani Tevrat ve İncil'in de zaman seyri içinde açıklandığını tefsir edildiğini ve izaha muhtaç birtakım ifadelerinin bulunduğu bilinmektedir. Kur'ân da çok geniş diyebileceğimiz kitleler tarafından ehemmiyet verilen bir kitap olduğuna göre onun da, tefsir ve tebyin edilmesi kaçınılmaz bir durum olagelmiştir. Dolayısıyla kelam veya kitabın mevcut olduğu bir mekânda anlama gayreti olacağına göre zaman zaman sözler ve ifadeler açıklığa kavuşarak çeşitli şekillerde tabir edilmiştir. Bu açıdan tefsir ve yorum geleneği sadece dini nitelikli kutsal metin veya kitaplarla sınırlı olmayıp diğer yönden felsefî, ilmî, edebî sözler ve eserler de tarih boyunca tefsir edilmiş ve çeşitli şekillerde yorumlanmışlardır. Mesela Aristo'nun eserlerinin pek çok tefsir ve şerhlerinin bulunması¹⁷⁵buna örnek teşkil etmektedir. Görüldüğü gibi peygamber döneminde tefsir faaliyetleri çok olmamakla birlikte zaman zaman sahap anlamadığı yerleri peygamber'den sorarak öğrenmeye çalışıyordu. Çünkü peygamber hayatta ve kendi içlerinde iken vahyin getirdiği emir ve yasakların içeriklerini anladıklarından dolayı çok fazla soru sorma ihtiyacını hissetmiyorlardı. Bazen anlamadıkları yerleri veya karşılaştıkları problemleri anında öğrenip hallediyorlardı. Bu bakımdan yukarıda da zikredildiği gibi bu dönemde tefsir faaliyetlerinin sonraki dönemlere nazaran pek

¹⁷⁴ Zerkeşi, *Burhân*, II/175; II/186-196.

¹⁷⁵ Halis Albayrak, *Tefsir Usûlü*, Şule Yay. İstanbul, 2011, s. 92.

fazla geniş olmadığını gördük. Buna müteakip konu sahabe dönemi tefsir çalışmaları olacaktır.

2.2. Sahabe Döneminde Tefsir Çalışmaları

Kur'ân tefsirinin peygamber dönemi sonrasını ele alacak olursak; tefsir kavramı başlangıçtan bugüne kadar tefsir ilmi çerçevesinde yapılan Kur'ân-ı açıklama ve yorumlama faaliyeti olduğu kabul edilebilir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân-ı açıklama görevini bilgili ve kavrayışlı sahabîler üstlenmiş ve bununla ciddi anlamda ilgilenmişlerdir. Onlar, Kur'ân ayetlerinin hangi amaçla ve kimlerle ilgili veya hangi olaylar nedeniyle indirildiğini en iyi bilen kişilerdi.¹⁷⁶ Bundan dolayı Sahabe'nin Kur'ân metniyle vâkıa (realite) arasındaki ilgiyi daha sağlıklı ve net bir şekilde kurabildiklerini bilmekte fayda vardır. Bu değerlendirmeye göre sahabe'nin özellikle *Esbâbu'n-Nüzûl*'la ilgili yaptıkları açıklamalar, gelecek nesiller için Kur'ân'ın tefsirinde ve anlaşılması hususunda çok mühim malzemeler olduğu bir gerçektir.¹⁷⁷

Bu dönemde yapılan tefsir faaliyetlerinde sahabe bir yandan Kur'ân'ın muhtevasındaki garip kelimeleri ve müşkül lafızları, filolojik açıdan açıklamaya çalışırken öbür yandan da bilhassa Kur'ân'daki kıssaların açıklamasını yaparken Yahudi ve Hıristiyan kültüründen de faydalanıyorlardı. Öncelikle şunu belirtmek gerekir; İslam kültürüne ve özellikle tefsir ilmine karışmış olan Yahûdi, Hıristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntı ve izlerin İslâm'ın gerek lehine ve gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygamber'e ve onun muasırları olan sahabe ve daha sonraki nesillere yakıştırılan her türlü haber ve bilgi "israiliyat" kelimesinin manasını içinde ihtiva eder. Bu nedenle, İslâm kültürüne girmiş olan yabancı her tür bilgi ve kalıntının bu kelimenin bünyesinde mütalaa edilmesi gerekir.¹⁷⁸

Bilindiği gibi sahâbe ilim öğrenmeye ve Resûlullah'tan dinlediklerini kayda geçirmeye büyük ehemmiyet verdikleri tarihen sabittir. Sahabe Kur'ân'nın tefsirine yönelik hususlarda Peygamber'den bir açıklama bulunmadığı durumlarda sahabeden bir kısmı muhtedi Yahûdi ve Hıristiyanlara başvurarak konuyu aydınlığa

¹⁷⁶Zehebî, *et-Tefsîr*, 1/85-86; İsmail Cerrâhoğlu, *Tefsîr Usûlü*, TDV Yay. 23. Baskı, Ankara, 2012, s. 234-235.

¹⁷⁷İbn Teymiyye, Takiyyudin Ahmed, *Mukddime fi Usûli't-Tefsîr*, Dâru İbni'l-Cevzi, 1426, s. 10.

¹⁷⁸Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, DİB Yay. Ankara, 1979, s. 6-7.

kavuşturuyorlardı. Ama daha öncede değindiğimiz gibi bunlar daha ziyade cüz'î meseleler ve Kur'ân'ın î'câz ve icmalen temas ettiği konulardı.¹⁷⁹ Fakat zamanla Tevrat ve İncil'den veya onların şerhlerinden aktarılan bilgi ve kültürlerin Müslümanların arasına yayıldığı da bir gerçektir.

Sahabenin kendi dönemlerinde tefsir faaliyetlerinde göstermiş olduğu çaba ve gayretlerini zikrettikten sonra bu alanda meşhur bazı sahabiler bilinmektedir. Bunlardan bazılarını zikretmekte fayda vardır. Sahabe asrında tefsir sahasında öne çıkmış isimleri şöyle sıralayabiliriz.

Ali b. Ebî Tâlib (ö.40/661), Abdullâh b. Mes'ûd (ö.32/652), Abdullâh b. Abbas (ö.68/687-688), Ubeyy b. Ka'b (ö.19/640), Ebû Musâ el-Eş'âri (ö.44/664), Zeyd b. Sâbit (ö.45/665), Abdullâh b. Zubeyr¹⁸⁰(ö.73/692)

Tefsirle ilgili kendisinden en fazla görüş ve bilgi nakledilen sahabi Abdullah b. Abbâs'tır. (ö.68/687)¹⁸¹ Ona, "*Tercumânu'l-Kur'ân*" adı verilmiştir. Abdullah b. Abbâs, henüz küçük yaşlarda iken, Hz. Peygamber'in, ona dua ettiği nakledilir. Firuzabadi (ö.816/1413), İbn Abbâs'a atfedilen rivayetleri, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbni Abbâs* adıyla bir kitapta topladığı bilinir. Ancak bu kitaptaki rivayetlerin hepsinin, Abdullah b. Abbâs'a ait olmadığı kaydedilmektedir.¹⁸²

Kur'ân Tefsirinin peygamber dönemi sonrasını değerlendirecek olursak; Kur'ân Tefsiri kavramı, başlangıçtan günümüze kadar Tefsir İlmi çerçevesinde değerlendirilen Kur'ân-ı açıklama faaliyetidir. Bu bakımdan Kur'ân'ın anlaşılması, yorumlanması çalışmaları sadece Tefsir İlmi etrafında ele alınmamalıdır. Öbür yandan kelam, fıkıh, ahlâk, tasavvuf, felsefe vs. gibi alanlarda İslam bilginlerinin gösterdiği faaliyetler de aslında Kur'ân-ı anlama ve yorumlama çabalarının bir kısmı ve önemlisidir. Bunun için tefsir çalışmalarının gelişim ve birikim seyrinden bahsederken âyetlerin açıklanmaya muhtaç yönlerinin açıklanmasını amaç edinen bir çabadan; yani İslam geleneğinde tefsir adını alan disiplinden bahsedilebilir.¹⁸³ Sahabe'nin tefsir konusunda ne kadar titiz ve ciddi davrandıkları hususuna

¹⁷⁹Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s. 52.

¹⁸⁰Cerrâhoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 235.

¹⁸¹Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 93.

¹⁸²Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 94.

¹⁸³Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 90.

değindikten sonra aşağıda ele alacağımız tâbiûn ve et-bau't-Tâbiûn dönemi tefsir çalışmalarına bir göz atalım.

2.3. Tâbiûn ve Etbau't-Tâbiûn Dönemi Tefsir Çalışmaları

Bilindiği gibi tâbiûn nesli doğal olarak sahabe neslinden sonra Kur'ân-ı tefsir etme çalışmalarını sürdürmüşlerdi. İslâm coğrafyasının sınırları kısa bir süre zarfında Arap Yarımadası'nın dışına intikal etmesiyle kendilerine Mevâli denilen yani Arap olmayıp başka milletlerden olan Müslümanlar, İslâm Devleti'nin çeşitli coğrafyalarına yayılan sahabe'nin Kur'ân konusundaki bilgi ve birikimlerinden zaman zaman istifade etmişlerdir.¹⁸⁴ Bu konuda öne çıkmış bazı sahabileri şöyle sıralamak mümkündür. Mesela Mekke'de Said b. Cubeyr (ö.95/714), Mucâhid (ö.103/721), İkrime (ö.105/723), Atâ b. Ebî Rebah (ö.114/732) Tâvus b. Keysan (ö.206/724) gibi *tâbiûn* müfessirleri, İbni Abbâs'ın talebeleri olmuşlardır.¹⁸⁵ Medine'de Ebu'l-Âliye er-Riyâhi (ö.90/708), Muhammed b. Ka'b el-Kurezî (ö.118/736) ve Zeyd b. Esleme, doğrudan veya dolaylı olarak Ubey b. Ka'b (ö.19/640)'dan tefsir dersleri almışlardır.¹⁸⁶ Irak'ta Mesrûk b. el-Ecda'(ö.63/683), Hasanu'l-Basrî (ö.110/728) ve Katâde b. Diâme (ö. 90/708) gibi zatlar, Abdullâh b. Mes'ûd'dan ilim almış ve tefsir sahasında meşhur olmuşlar.¹⁸⁷

Kur'ân tefsiri faaliyetleri tâbiûn döneminde de pek fazla değişiklik arz etmeyip sadece bazı garip kelimelerin izahı veya bazı müşküllerin açıklanması şeklinde süregelmişse de tabiûn müfessirlerinin yaptıkları açıklama ve izahların bazısının çoğu sahabeden naklettikleri rivayetlerle sınırlıydı. Rivâyetlerin diğer bir kısmı ise Ehl-i Kitap âlimlerinden elde ettikleri nakillere dayalı yorumlardı. Buna dayanarak zaman zaman onlar da bazı konularda kendi rey ve içtihatlarına dayalı bazı açıklama ve yorumlar da yapıyorlardı; ancak tâbiûn döneminin başlangıcında tefsir faaliyetlerinde aklî yorumlara pek fazla yer verilmediği bilinmektedir. Ne kadar da olsa bu konuda bir çekingenlik durumu vardı. Bu yüzden tefsir çalışmaları ilk dönemlerde genel anlamda Hz. Peygamber'den, sahabeden ve tâbiûn'dan nakledilen rivayetlerden meydana gelmişti. Buna örnek, Mâlik b.Enes'in naklettiğine göre Said

¹⁸⁴ Cerrâhoğlu, *Tefsîr Usûlü*, s. 243.

¹⁸⁵ Albayrak, *Tefsîr Usûlü*, s. 94.

¹⁸⁶ Zerkânî, *Menâhil*, II/27-28.

¹⁸⁷ Zerkânî, *Menâhil*, II/ 28-29; Zehebî, *et-Tefsîr*, I/113-115.

b. Museyyeb'e Kur'ân'dan bir âyetin tefsirî sorulduğunda O, "Biz Kur'ân hakkında bir şey söylemeyiz." demiştir.¹⁸⁸ Bu düşüncelerin altındaki çekingenlik tavrı keyfi yorumlardan sakınmak içindi. Ama şu da bir gerçektir ki, tâbiûn müfessirlerinin kısmen de olsa aklî yorumlar yaptıkları onlardan nakledilen rivayetlerden anlaşılmaktadır. Nitekim İslâm dünyası'nda daha sonraki asırlarda, aklî yorumların, tefsir edebiyatında yer aldığını görmekteyiz.

Buna paralel olarak Gazâlî, 'İhyâ'da aklî yorum yapılamayacağı fikrine karşı çıkar: O, şöyle der: "Tefsirde rivayetlere dayanma şartı yanlıştır. Kendi anlayışı ve akli kudreti nisbetinde Kur'ân'dan netice ve ders çıkarmak herkese câizdir.", "Kur'ân manalarının anlaşılmasında fevkalâde bir genişlik ve tefsir rahatlığı vardır. Âyetlerin zâhirinin Tefsirî ile ilgili rivayetler, onlardan anlaşılacak olan manaların son sınırı değildir."¹⁸⁹ Diyen Gazâlî, akli yorumların ehemmiyetine dikkat çekmiştir.

Tâbiûn dönemine genel olarak baktığımızda tefsirde *İsrâilî* rivayetlerin en çok bu dönemde artış gösterdiği kaydedilmiştir. *İsrâilî* rivayetler genellikle Abdullâh b. Selâm (ö.43/663), Ka'bu'l-Ahbâr (ö.32/652), Vehb b. Munebbih (ö.110/728) ve Abdulmelik b. Cureyc (ö.150/767)'e dayandırıldığı kaydedilir.¹⁹⁰

Tefsirin tarihi seyri içinde müşahede olunduğu kadarıyla tefsir, ilk olarak Rivâyet Tefsiri şeklinde ortaya çıkmıştı. Başlangıçta tefsir hadis toplama geleneğinin içinde yer almışken daha sonraları tefsir rivâyetlerini toplayan müstakil tefsir eserleri şeklinde yazılmaya başlanmıştır.¹⁹¹ Buna göre ilk yazılı tefsirlerin, hicri 2. Asırdan itibaren ortaya çıktığı kaydedilmekle birlikte bu ortamda hangi müfessirin daha önce müstakil tefsir eseri meydana getirdiği konusu tartışmalı görünmektedir. Bu nedenlerle ilk tefsirlerin çoğu bize kadar ulaşmamıştır.¹⁹² Yalnız burada günümüze kadar gelebilen ilk tefsir sayfelerinin sahiplerini şöyle sıralamak mümkündür.

¹⁸⁸İbni Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, s. 31.

¹⁸⁹Albayrak, *Tefsîr Usûlü*, s. 95.

¹⁹⁰Zehebî, *et-Tefsîr*, I/101-102-103.

¹⁹¹Albayrak, *Tefsîr Usûlü*, s. 96.

¹⁹²Cerrâhoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Fecr Yay. 5. Baskı, Ankara, 2001, s. 137-140.

Ali b. Ebî Talhâ (ö.143/760), Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767), Sufyânu's-Sevri (ö. 161/778), Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), Abdurrezâk b. Hemmâm (ö. 211/827) dir.¹⁹³

Tefsir çalışmaları başlangıçta rivayet tefsirleri şeklinde ilerlerken tarih içinde çeşitli aşamalardan geçerek farklı boyutlar kazanmıştır. Bunun neticesinde hicri 2. ve 3. Yüzyıllarda dil bilim ağırlıklı tefsir çalışmaları hız kazanarak Meâni'l-Kur'ân, İ'râbu'l Kur'ân ve Mecâzu'l-Kur'ân gibi adlarla çeşitli tefsir çalışmaları meydana getirilmiştir. Bunlardan Ferrâ (ö. 207/822)'nin *Meâni'l-Kur'ân-ı* ve İbni Kuteybe (ö.276/889)'nin *Garîbu'l-Kur'ân* ve *Te'vil-i-Müşkilil-Kur'ân-ı* zikredebilir.¹⁹⁴ Ayrıca Hicri 310' da vefat eden İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân-ı* kendinden önceki pek çok sayıda tefsir rivayetlerini senetleriyle birlikte toplayan ölümsüz bir tefsir eseridir. Taberî'nin bir diğer özelliği de tefsirinin, sadece rivâyet tefsiri hüviyetinde olmayıp, aynı zamanda kişisel yorumlarını içine alan bir dirâyet tefsiri niteliğine de sahip olmasıdır.¹⁹⁵

Görüldüğü gib rivâyet tefsirleri günümüze kadar değişik şekillerde ve muhtevalarda ortaya çıkmıştır. İslâm toplumlarının tarihi, kültürel, ekonomik, siyasi, ahlaki sosyal vs. gelişim ve dönüşüm seyri içinde tefsir âlimleri, içinde buldukları ortamların ve durumların da etkisiyle Kur'ân-ı çeşitli yönleriyle tefsir edip içinden farklı yorumlar çıkarmaya çalışmışlardır. Buna müteakip ele alacağımız konuda sahabe ve tâbiûn dönemi sonrasında yapılan tefsir çalışmalarının seyrini aşağıda görmek mümkündür.

2.4. Sahabe ve Tabiûn Dönemi Sonrası Tefsir Çalışmaları

İslâm dininin zuhuru ile birlikte vahiy dönemi başlamış ve sahabe Kur'ân ile ilgili anlamadıkları bazı lafızları Peygamber'e soruyorlardı ve Peygamber de onlara açıklıyordu. Bu alanda yapılan ilk tefsir faaliyetleri bu şekilde başlayarak daha sonra sahabe dönemi ve ondan sonra gelen ikinci nesille yani tâbîlerle de devam etti. Ve

¹⁹³Cerrâhoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 142.

¹⁹⁴Cerrâhoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 211-212.

¹⁹⁵ Zehebî, *et-Tefsîr*, I/179-180-181.

ondan sonraki etbâut-Tâbiûn döneminde de tefsir faaliyetleri bu şekliyle devam ettiğinden dolayı buna üçüncü dönem tefsir çalışmaları da denilebilir.¹⁹⁶

Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde, Hz. Peygamber, başka bilgilerin Kur'ân'a karışmaması için, "Kur'ân'ın dışında benim söylediğim bir şeyi yazmayınız. Kur'ân'dan başka bir şeyi yazmış olan kimse varsa, derhal o yazdığını imha etsin. Ancak yazmaksızın benden şifahen dilediğiniz şeyi rivayet edebilirsiniz. Bunun herhangi bir sakıncası yoktur. Kim benim adıma bile bile yalan söyleyerek bazı şeyleri uydurursa, cehennemdeki yerine hazırlansın."¹⁹⁷ demiştir. Böylece sahabe devrinde Kur'ân'dan başka şeylerin yazılmadığına dikkat buyurmuştur. Bu dönemde, Kur'ân'ın dışındaki diğer bilgiler daha çok rivayet yolu ile nakledilmiştir. Sahabe döneminden sonra gelen tâbiûn döneminde, tefsir ilmi ile ilgili faaliyetler, Hz. Muhammed (s.a.s)'den nakledilen rivayetlerle ilgili hadisler senetleriyle beraber toplanıp yazılmaya başlanmış ve yaygın olan kanaate göre, ilk tedvin bilgilerini yazıya geçirme olayı, bu dönemde başladığı kaydedilir. Muhtemelen tefsir çalışmaları da ilk olarak bu dönemde başlamıştır.¹⁹⁸ Bu bakımdan tefsir çalışmaları bu dönemde yazı ile kaydedildiğinden dolayı bu döneme tefsir ilminin tedvin dönemi de diyebiliriz. Buna misal, tâbiûn müfessirlerinden Said b. Cübeyr (ö.95/713)'in, o dönemin halifesi olan Abdulmelik b. Mervan (ö.86/705) için bir tefsir nüshası yazıp gönderdiği, Mücahid (ö. 105/723)'in bir tefsir nüshasının bulunduğu ve Ali b. Ebî Talha (ö.143/714)'nın bir sahifelik tefsirinin bulunduğu rivayet edilir.¹⁹⁹ Ancak bu tefsir nüshaları günümüzde elde mevcut değildir.

Diğer yönden bu dönemde, hadis toplama çalışmaları hız kazanmış ve toplanan hadisler yazılmaya devam ettiği sırada tefsir ile ilgili bazı rivayetler de, hadis çalışmaları içerisinde yer almıştır. Bu konuda bilinen Yezid b. Harun b. Sülemi (ö.117/735), Şü'be b. Haccâc (ö. 160/776) ve Süfyan es-Sevrî (ö.161/777) gibi bazı hadisçiler, hadisleri toplayıp yazmak amacıyla çeşitli İslâm beldelerini dolaşarak, Hz. Peygamber'e (s.a.s.)'e isnat edilen sahih rivayetlerini çeşitli beldelerden ve farklı mekânlardan alırken; bununla beraber Hz. Muhammed (s.a.s.) ve sahabeden nakledilen tefsir ile ilgili rivayetleri de toplamışlar. Bu şahıslar hadis ile ilgili

¹⁹⁶ Nurettin Turgay, "Etbâut-Tâbiûn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt:49,sayı:4, 2013, s. 34.

¹⁹⁷ Müslim, Zühd ve Rekâik.

¹⁹⁸ Cerrâhoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 115.

¹⁹⁹ Cerrâhoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 141.

rivayetleri toplayıp kayıt altına alırken özellikle Hz. Peygamber'in Kur'ân'a yönelik açıklamaları ve nüzûl sebepleri gibi tefsir ile ilgili rivayetleri de kendi kitaplarında kaydetmişlerdir. Böylece hadis ilminin yazımı ve derlenmesi aşamasında, tefsir ile ilgili gelen rivayetlerin de bu dönem içerisinde kayda geçirildiği bilinmektedir.²⁰⁰ Yukarıda zikredilen bilgilerin ışığında tabii devrinden sonra gelen Etbâu't-Tâbiîn dönemindeki tefsir çalışmaları ve özellikle tefsirin tedvini/yazıya geçirilmesi hususuna ve tedvin kavramına değinmemiz gerekecektir.

2.5. Tedvîn Dönemi

Tedvin Kavramı: Tedvin kelimesi, “devene” fiilinden türemiş, tef'îl babından bir mastardır. Kelime olarak yazmak, kaydetmek toplamak, derlemek, tertip etmek, yazılmış parçaları bir araya getirip düzene koymak gibi anlamlara gelmektedir. İstilah olarak: Tefsir ilminin tedvini ise; ağızdan ağza aktarılan, sözle rivayet edilen veya çeşitli yazı malzemelerinin üzerinde dağınık bir şekilde bulunan tefsirle ilgili söz ve metinleri derleyip muntazam bir şekilde yazıya geçirerek ve bunun sonucunda tefsir kaynaklarını meydana getirmek demektir.²⁰¹

Tefsirin tedvin ilmi denilince, Hz. Peygamber'den itibaren nakledile gelen tefsir rivayetlerini düzenli bir şekilde bir kitapta toplama anlamına gelmektedir.²⁰² Tedvin Kavramı ise daha çok hadislerin yazılarak bir araya toplamak için meydana getirilen derlemelerin “Tedvinu'l-Hadis” adı ile kullanılmasıdır.²⁰³ Bazı kaynakların belirttiğine göre İslâm tarihinde ilk olarak Hz. Ömer (ö.23/643)'in, çalıştırdığı kişilerin isimlerini liste halinde tedvin ederek (yazarak) bir divan haline getirdiği kaydedilir.²⁰⁴

Tefsirin Tedvîn'i: Tefsir tarihinde tedvin faaliyetleri denilince tefsir rivayetlerinin muntazam bir şekilde bir kitapta derlenip toplanması anlaşılmalıdır. Tefsir ilminin tedvinine yönelik çalışmalarda bulunmak süretiyle, ilk olarak hangi İslâm Bilgininin Kur'ân-ı baştan sona kadar tefsir ederek bir kitapta topladığını veya

²⁰⁰Zehebî, *et-Tefsîr*, I/89-91-92; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 55-57.

²⁰¹Nurettin Turgay, “Etbâut-Tâbiîn döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 49, sayı, 4, 2013, s. 36.

²⁰²Cerrâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 137.

²⁰³Uğur Mücteba, *Ansiklopedik HadisTerimleri Sözlüğü*, TDV Yay. Ankara, 1992, s. 398.

²⁰⁴Turgay, “Etbâut-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmî Dergi*, s. 36; İbni Manzûr, “Devene”, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1990, IV/450.

bu gün elimizde bulunan tefsir kitaplarından hangisinin ilk önce yazılmış olduğunu öğrenmeyi amaçlıyoruz.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra, Kur'an'ın tefsiri ile ilgili bilgiler, sahabeden bu konuda bilgili ve kavrayışlı kişiler tarafından tabîlere öğretilmiştir. Tabîler devrinde ise meşhur muhaddisler, hadis rivayetlerini bir araya toplayıp derledikleri mecmualarında tefsirle ilgili olan rivayetleri mustakil bir bab şeklinde vermişlerdir. Bu çalışmalara müteakip tabîler devrinden sonra başlayan etbâu't-tabîin devrinde ise, tefsirle ilgili rivayetler yazılmaya devam edilmiş ve bununla birlikte tefsir alanında farklı görüşler açıktan açığa tebarüz etmeye başlamıştır. Hemen şunu da belirtmek gerekir ki, tefsir ilmi, yalnız rivayetten ibaret kalsaydı, muhtemelen hadis ilminin sadece bir parçası olarak kalmaya devam edecekti. Ancak hicri ikinci asırdan itibaren rivayet tefsirinin yanında dirayet tefsirinin de ilerleme kaydetmiş olmasıyla beraber, yazılan çeşitli tefsirler kayda geçmiş ve hadis ilminden ayrı bağımsız bir ilim haline gelmiştir.²⁰⁵

Hız. Peygamber (s.a.s) hayatta iken bazı sahabilerin bir kısım hadisleri yazdıkları kesin olarak bilinmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, hadislerin yazılması hakkındaki genel yasağa rağmen, sahabeden bazıları Rasûli Ekrem'den izin alarak yazmaya devam etmişlerdir. Şunu da ifade etmek gerekir ki, Hız. Peygamber'in hayatının sonuna doğru, hadislerin yazılması hakkında her isteyene ve elinden gelene izin vermesinden sonra bazı sahap yazdıkları birçok hadisi toplamışlardır.²⁰⁶ Hız. Peygamber'in "İlmi yazı ile tespit ediniz" diyerek Kur'an'dan başka şeylerin yazılmasına da müsaade ettiği anlaşılmaktadır.²⁰⁷ Şu da bir gerçektir ki, Kur'an'ın ilk muhatapları, ümmî bir toplumdan meydana geliyordu ve yazıdan ziyade daha çok hafızalarının kuvvetine güveniyorlardı. Nitekim İbnu'l-Cezerî (ö.833/1429), "Kur'an'ın naklinde itimat, mushafların yazısına değil, hafızalarda yer alan metinleridir" demiştir.²⁰⁸ Bu ve benzeri nedenlerden dolayı, tefsirin yazılması bir süre gecikmeye uğramıştır. Ancak Kur'an âyetlerinin dirayet yolu yöntemlerle tefsir

²⁰⁵ Turgay, "Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvîni", *Diyanet İlmî Dergi*, s. 37.

²⁰⁶ Subhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M.Yaşar Kandemir, DİB Yay. 4.Baskı, Ankara, 1981, s. 18.

²⁰⁷ Turgay, "Sahabe'nin Tefsir İlmindeki Yeri", *Bilimname*, Kayseri, 2008, sayı, XIV, cilt: I, *Diyanet İlmî Dergi*, 2013, cilt, 49, sayı, 4, s. 35.

²⁰⁸ Hüseyin Seyyid Nasr, *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*, çev. Mevlüt Uyanık, Kaşif Hamdi Okur, Fecr Yay. İstanbul, 1988, s. 87.

edilmeye başlaması sonucunda insanların görüş ve düşüncelerinin yazılarak kayıt altına alınması ihtiyacı ortaya çıkmış ve bu durum, tefsirin müstakil bir şekilde yazılmasına neden olmuştur.²⁰⁹

İslâm'ın doğuşuyla birlikte Kur'ân-ı ilk tefsir eden kişinin Hz. Peygamber ve Ondan daha sonra da sahabelerin geldiği hususunda hiçbir ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat Kur'ân'ın tefsirini baştan sona ilk yazan kişinin kim olduğu hakkında değişik bilgiler bulunsa da tefsir tarihinde buna yönelik bazı isimler karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Ahmed Emin, (ö.1374/1954), Ebu Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferra (ö.207/822)'nin ilk olarak Kur'ân-ı baştan sona âyet âyet tefsir edip yazan kişi olduğunu kaydetmektedir.²¹⁰ Ancak Ebu Zekerriyya Yahya b. Ziyad el-Ferra (ö.207/822)'nin günümüze kadar gelen ve daha çok lugat ile nahiv alanına yönelik olan “*Meâni'l-Kur'ân*” adlı eseri, Kur'ân-ı baştan sona kapsayan bir tefsir kitabı olmadığı da kaydedilir. Bu tefsirde, bütün âyetlerin sıra ile tefsir edilmediği gibi, tefsir edilen âyetlerin tümü üzerinde değil, bazı cümlelerin izahı üzerinde durulduğu bilinmektedir. Bu sebeple Ebu Zekerriyya Yahya b. Ziyâd el-Ferra'nın bu tefsirine, Kur'ân'ın ilk yazılan tefsiri diyemiyoruz; çünkü bugün elimizde bulunan ve ondan 50 sene önce yazılmış Kur'ân'ın tümünü ihtiva eden yazılı bir tefsir bulunmaktadır. O da Mukâtil b. Süleyman(ö.150/767)'in “*Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*” adlı eseridir. Buna göre bu tefsir, Kur'ân'ın tamamını kapsayan ilk tefsir olarak kabul edilebilir.²¹¹ Oysa yukarda adı geçen el-Ferra'nın tefsiri ise daha çok dil, lugat ve nahiv kurallarına yönelik olmasından dolayı özellikle dil bilimcilerin dikkatini çekmiştir.²¹² Onlar da muhtemelen rivayetten daha çok dil hakkında yapılan yorumları tercih etmişlerdir. Ahmed Emin de onların paralelinde görüş belirtmiş olabilir. Ayrıca el-Ferra'nın tefsiri, Kur'ân'ın tüm âyetlerini sıra ile tefsir eden tam bir tefsir olmadığıdır. Aynı zamanda bu tefsirde, bazı âyetler geçilmiş onlar hiç ele alınmamış ele alınan âyetler ise dil ve nahiv yönleri üzerinde durulmuş ve anlaşılması zor olan lafızların açıklanması üzerinde durulmuştur.

Yukarıdaki değerlendirmeler bağlamında, Hüseyin ez-Zehebî de Ahmed Emin'in, el-Ferra'nın (ö. 207) “*Meâni'l-Kurân*” adlı tefsirini yazılan ilk tefsir olarak

²⁰⁹ Zerkânî, *Menâhil*, I/242.

²¹⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Mektebetu'l-Usra, Beyrut,1997; II/40; Turgay, “Tabiûnun/ Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2013, s. 37.

²¹¹ Cerrâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 138.

²¹² Turgay, “Tabiûnun/ Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Diyanet İlmi Dergi*, s. 37.

kabul etmesine bazı yönlerden itiraz ettiği görülür. Onun dayandığı bilgilere göre, Ahmed Emin'in kaynak olarak gösterdiği İbn Nedim (ö.385/)'in "*el-Fihrist*" adlı eserinde verilen bilgiler, kesin veriler değildir. İkincisi el-Ferra'nın "*Meâni'l-Kur'ân*" adlı eserinde, Kur'ân baştan sona âyet âyet tefsir edilmediği gibi sadece mecaz içerikli âyetler üzerinde durulduğu tespit edilmiştir. Üçüncü olarak şunu diyebiliriz ki, tarih içerisinde hicri ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başına kadar tefsirin hiç yazılmamış olması, mümkün görünmemektedir.²¹³

Bu dönemden itibaren zaman ilerledikçe tefsir alanında görüş farklılıkları çoğalmış ve rivayet tefsirinin yanında dirayet tefsiri/akli tefsir de bir hayli gelişmiştir. Bununla eş zamanlı olarak çeşitli itikadi, fıkhi, siyasi fırkalar artmış ve bunların farklı görüş ve yorumlarının tefsir ilmine yansması neticesinde tefsir alanında yeni eserler ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler devam ederken müslümanlar, ibadetlerini ve sosyal muamelelerini belirlemek için Kur'ân'ın ahkâm âyetlerinden hükümler çıkarmaya çalışmış ve bunun nihayetinde "*Ahkâmu'l-Kur'ân*" adı altında müstakil eserler ortaya çıkarmışlardır. Bu ortamda dil ve lugat meraklısı olan İslâm âlimleri Kur'ân-ı filolojik yönden ele alarak "*İ'râbu'l-Kur'ân*", "*Garîbu'l-Kur'ân*" ve "*Meâni'l-Kur'ân*" gibi isimlerle çeşitli tefsirler yazarken, bununla beraber çeşitli fırka mensupları da kendi görüşlerinin doğrultusunda muhtelif eserler ortaya koyma gayreti içerisinde olmuşlardır.²¹⁴

İlk dönemlerde yazılan tefsirlerin, dirayet yönlerinden daha çok rivayet yönleri öne çıkmaktaydı. Bu tür tefsirlerde görülen, Kur'ân'ın bazı âyetlerinin yine Kur'ân'ın başka âyetleriyle tefsir edildiği şeklindedir. Bu tefsirler, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in hadisleri, sahabe ve tabîlerin söz ve yorumları ışığında yazılmıştır. Fakat bununla ilgili rivayetler arasında, sağlam bilgilerin yanında uydurma haberler, israiliyyat türü rivayetler ve güvenilir bir dayanağa sahip olmayan bilgiler de bulunduğu kaydedilir. Netice olarak İlk dönemde yazılan bu tefsirler, hafızalarda tefsir ile ilgili var olan bilgilere dayalı olarak yazıya intikal etmiştir. Bu bilgilerin yazıya intikal edilmesiyle birlikte çeşitli tefsir ekollerinin temelleri bu dönemde atılmış olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır.²¹⁵ Bu bilgiler ışığında tefsir tarihinin gelişim sürecinin nasıl ve ne şekilde geliştiği konusuna kısmende olsa değinmiş

²¹³ Zehebî, *et-Tefsir*, I/129-130.

²¹⁴Turgay, "Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini" *Diyanet İlmî Dergi*, s. 38; Cerrâhoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 289.

²¹⁵Cerrâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 141.

olduk. Bundan sonra müteakip konu rivayet ve dirayet yönünden tefsirler konusu olacaktır.

2.6. Rivâyet ve Dirâyet Yönünden Tefsirler

Tarih boyunca tefsirin müstakil bir ilmi disiplin olup olmadığı konusu tartışılmalıdır. Bu meseleyle ilgili görülen tartışmalarda iki tür değerlendirmenin ön plana çıktığı görülür. İlk değerlendirmeye göre tefsir başlangıçta hadisin bir bölümü (bab) olarak ortaya çıkmış iken sonradan müstakil bir ilmi disiplin haline gelmiştir.²¹⁶

Bu bilgiler bağlamında Ahmed Emin (ö.1954) *Duha'l-İslam* adlı eserinde yer alan İslami İlimler Tarihi ile ilgili kısmında, hadisi tefsirden önce zikretme nedeniyle ilgili olarak, “Tefsiri hadisten sonra zikrettim”. Sözüünü şöyle izah eder. Tefsir, başlangıçta hadis derlemeleri içinde şekillenmiş ve Abbasiler dönemiyle tarihlendirdiğimiz üçüncü asra kadar hadisin bir bölümü ve alt dallarından biri (*bâb min ebvâbih*) olarak varlığını muhafaza etmiştir. O döneme kadar hadis, tefsir konularından, teşrii ve tarih konularına kadar birçok farklı disiplini içine alan çok geniş kapsama sahipti²¹⁷diyerek tefsir tarihi ile ilgili görüşünü net bir şekilde belirtmiştir.

Kur’ân’ın tefsir edilmesinden amaç insanların dünya hayatlarında iken ilahî rıza doğrultusunda ne şekilde yaşayacaklarını ve âhiret saâdetine ulaşmak için onlara yol gösteren Kur’ân-ı açıklamaktır. Bu yüce gayenin dışındaki mevzular ona tabi veya onu öğrenmeye sebep olan hususlardır. Bu şekilde her Kur’ân müfessiri bu yüce gayeyi gerçekleştirebilmiş değildir. Ve her müfessir kendi kabiliyeti ihtisası ve sunuhâtı nispetinde Kur’ân’ın hakikatlerine bedialarına, incelik ve güzelliklerine tercüman olduğundan günümüze kadar çeşitli tefsirler meydana gelmiştir. Bu çeşitli tefsirler, okuyucularına, tetkik erbabına fayda, feyz ve inşirah vermiştir. Bu tefsirlerin her birinin kendine ait bir özelliği ve yüksek bir ayrıcalığı bulunmaktadır.²¹⁸

Geçmişten günümüze kadar Kur’ân-ı tefsir etmeye çalışanlar ilmi kabiliyetlerine kavrayış ve anlama mertebelerine çeşitli ilim dallarındaki ihtisas ve

²¹⁶ Mustafa Öztürk, *Tefsirin Hâlleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, s. 46.

²¹⁷ Emin, *Duha'l-İslâm*, II/137.

²¹⁸ Cerrâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 523.

marifetleri, siyasi ve mezhebî kanaatlarının yanında şahsi düşüncelerine göre de Kur'ân-ı açıklamaya çalışmışlardır.

Kur'ân, Müslümanların düşünce, inanç ve davranışlarına yön veren ve onlara hayatın çeşitli alanlarında yol gösteren bir kitap olduğu için müfessirlerin çoğu kendi görüşlerinin ve açıklamalarının Kur'ân'a mutabık ve uygun olduğunu düşünmüştür. Bu bakımdan müfessirler, şu veya bu şekilde tarihi, kültürel, siyasi, iktisadi ve sosyal gelişmeler neticesinde zihinlerinde oluşan kanaatlerin sahihliğini Kur'ân'da aramışlar ve bunlar kendi fikirlerinin Kur'ân'a muvafık olduğunu ispatlamak için Kur'ân âyetlerini, kendi görüşleri doğrultusunda delil olarak kullanmaktan çekinmemişlerdir.²¹⁹

Tefsirle uğraşan bir kısım bilginler; Kur'ân-ı Kerîm'in, diğer söz ve metinlerden üstünlüğünü ve kelamının yüceliğini ortaya çıkarmak için, Kur'ân'ın sahip olduğu üslûba, fesahat ve belagata yönelenler, lafızlarını, vecihlerini ve ihtimallerini beyan etmede itina gösterdikleri i'rab'a teveccüh edenler, Kur'ân'ın gariblerine yönelenler, kıssalarını araştırmaya yönelenler, ibâdet ve muamelatı ve ondaki gizli manaları çıkarmaya yönelenler, muhalifleriyle mücadele ve münazara edebilmek için ondaki akâid'e ittisal eden hususları çıkarmaya gayret edenler, Kur'ân'daki fazilet ve edebi sanatları ortaya çıkarıp, onlardan nasıl ve ne şekilde öğüt alınacağını göstermeye yönelenler, amaçlarını gerçekleştirmek için, Kur'ân'da bâtın anlamlı kelimeler ve işaretler bulma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Kur'ân tefsirine bu şekilde yaklaşan müfessir gruplarını göz önünde tutarsak, genel anlamda tefsiri iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi, Allah ve kitabından uzaklaştıran tefsirdir ki bu, lafızların i'rab'ını, cümlelerin tahlilini, belagat nüktelerinin işaretlerini açıklamaktan ibaret olan kuru ve öze inmeyen, yüzeysel tefsirdir. Bu nevi tefsir, Allah kelamının manalarını anlamaktan ve insanlar için hidayet kaynağı olmaktan ziyade Arap dilinin gramer ve edebiyatına ait bilgilerden ibaret olduğu muhakkaktır. Buna Kur'ân tefsiri demek layık olmaz, belki bu, nahiv meâni ve buna benzer ilimlerde bir nevi araştırma olarak kabul edilebilir. İkincisi ise, monotonluk hududunu aşan, kabuktan sıyrılıp öze doğru inen, insanların her yönüyle aydınlanmasını ve uyarılmasını sağlayan, ruhlara hidayet verip onları amele

²¹⁹Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 99-100.

yönlendiren ve Kur'ân-i hikmetlerin anlaşılmasını amaç edinen tefsirdir ki; işte gerçek anlamda tefsir ismine layık olan budur.²²⁰

Bu değerlendirmeler bağlamında Zerkeşî, İbn Abbas'tan naklettiği bir haberde, tefsiri dörde ayırmaktadır:

---- Kendi dillerinde olması sebebiyle Arapların anladığı tefsir,

---- Herkesin bilmekle mükellef bulunduğu tefsir,

---- Âlimlerin bileceği tefsir,

---- Allah'tan başka hiç kimsenin bilme imkânı olmayan tefsir. Bu daha ziyade ruhun mahiyetine ve kıyamete ait haberlere taalluk eden müteşabih âyetlerin tefsiridir. Bu âyetlerin tefsirini bildiğini iddia eden her kimse yalancıdır. Bu yapılan taksim aynı zamanda sahih ve sağlam bir taksimdir.²²¹ Diyerek tefsir konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur.

Tarih boyunca yapılan tefsir faaliyetlerinin genel akışını değerlendirirsek, Kur'ân'ın bazı mübhem âyetlerinin manasının anlaşılabilmesi için ya mücmel bir âyetin mufassal bir âyetle açıklanması ya da Hz. Peygamber'in beyan ve açıklamaları ve yahut da sahabenin ve tabîlerin ve daha sonra gelen bu sahadaki âlimlerin içtihad ve re'yleriyle yapılan tefsir faaliyetleri daha sonraki nesillere rivayet ve nakil yoluyla aktarıldığı bilinmektedir.

İlk dönemden itibaren seleften nakil yoluyla gelen tefsir haberlerini bazı İslâm âlimleri bunları olduğu gibi kabul ederken bazıları da bu haberleri re'y ve icthadlarıyla mezcetmek suretiyle, kendilerinden sonra gelenlere nakletmişlerdir.²²² Bundan anlaşılıyor ki tefsir rivayet yoluyla yapılabildiği gibi, re'y ve icthadla da yapılabilmektedir. Bu iki tefsir nev'i, tamamen birbirinden ayrılmış değildir. Dirayet tefsiri içinde rivayet olabileceği gibi, aksi de mümkün görünmektedir. Konumuzu biraz daha açmak için aşağıda rivayet ve dirayet tefsirleri konularını kısaca özetleyeceğiz.

2.6.1. Rivâyet Tefsirleri

Rivayet Tefsiri: Kur'ân-ı Hz. Peygamber'den gelen beyan ve açıklamalar, selef âlimlerinden nakledilen haberlere, Arap dili ve cahiliye Arap şiirine istinat eden bir

²²⁰ Zerkânî, *Menâhil*, I/474.

²²¹ Zerkeşî, *Burhân*, II/ 64.

²²² Cerrâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 523-524.

tür tefsirdir.²²³ Selef'in önde gelen âlimleri özgün bir düşünce ve bağımsız bir yaklaşımla Kur'ân'ın bu şekilde tefsir edilmesini kabul etmiyorlardı. Onlara göre Kur'ân tefsirinde en doğru ve başarılı metot başlangıçtan beri gelen nakle bağlı kalarak yapılan tefsirdi. Dolayısıyla Selef anlayışında nakle dayanmayan tefsirler ya “keyfi” ve “akli” ya da “zan” ve “tahmin” den ibaret olduğu ve bununda bir “ilim” olamayacağı kanaatinin hâsıl olmasıydı. Bundan hareketle Selef, bir şeyin ilim olarak değerlendirilebilmesi için o şeyin isnâd zinciri yoluyla gerçek ilim ehli olan ilk ravisine ulaştırılmış sahih bir rivâyet olması şartıyla, ancak bu şekilde kaynağın sıhhatine ulaşmanın mümkün olabileceğini kabul etmişlerdir.²²⁴ Bu durumda müfessir bir âyeti tefsir ederken, o âyetin tefsirini yapan bir başka âyeti naklederek veya Hz. Peygamber bir âyete açıklık getirmek amacıyla söz söylemiş, yani onu doğrudan tefsir etmiş ise, işte onun bu tefsirini nakleden müfessir rivayet tefsiri yapmaktadır.

Bu şekilde değerlendirilen rivayet tefsiri, naklin yanında nakledilen bilgiler ile ilgili âyet arasında ilişki kurmak suretiyle icthadi gayreti de içinde barındırır. Bundan kastedilmek istenen tefsirde otorite kabul edilen söz konusu kaynakları bir tarafa bırakıp salt kişisel yorumlardan kaçınmaktır.²²⁵ Kısacası, tefsir'in ilk dönemlerinde olduğu gibi Kur'ân tefsir edilirken yapılan nakillerle iktifa edip bunun yanında aklın müdahalesine yer vermemek şeklinde kabul edilmiştir. Bu konuya müteakip olarak aşağıda ele alacağımız konu bizlere farklı bir ufuk açacaktır.

2.6.2. Dirâyet Tefsirleri

Dirâyet tefsirlerini kısaca tanımlayacak olursak: Kur'ân-ı tefsir ederken sadece rivayetlere bağlı kalmayıp dil, edebiyat, sosyoloji psikoloji, dinler tarihi, arkeoloji vb. ilimlerin ulaştığı sonuçlardan da yararlanılarak yapılan bir çeşit tefsir'dir.²²⁶ Bilindiği gibi Kur'ân'ın ilk muhatapları olan sahap gayet basit bir hayat sürdürüyorlardı. Onların yaşam tarzları Kur'ân'ın temel ilkeleri doğrultusunda devam ettiği için Kur'ân-ı anlama noktasında pek sorun yaşamıyorlardı. Daha önce de bu konuya çalışmamızın muhtelif yerlerinde değindiğimiz gibi sahap anlamadığı yerleri Hz. Peygamber'den sorup öğreniyorlardı. Fakat sahabe döneminden sonraki

²²³ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İfav Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2011, s. 235.

²²⁴ Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, İfav Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2013, s. 39.

²²⁵ Zekeriya Pak, “Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler” *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yay. 1. Baskı, Ankara, 2012, s. 176-275.

²²⁶ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 51.

nesillerde Kur'ân-ı tefsir faaliyetlerinde kısmen de olsa görülen re'ye başvurma eğilimleri yavaştan belirmeye başlamıştı.²²⁷

Yüce Allah tarafından Cebrâîl melek vasıtasıyla peygamber'ine gönderdiği Kur'ân, Müslümanların düşüncelerini etkileyen inanç davranış ve tutumlarına yön veren onlara hayatın bütün alanlarında yol gösteren ilahi bir kitaptır. Bu yüzdendir ki, onu anlama ve yorumlama konusundaki gayret ve çabalar vahyin ilk dönemiyle başlamış ve daha sonraki dönemlerde de İslâm bilginleri yaşadıkları ortam ve bilgi seviyelerine göre Kur'ân-ı anlama ve yorumlama konusunda hep yeni usûl ve metodlar geliştirme faaliyeti içerisinde olmuşlardır. İslâm bilginlerinden bazıları, bu Mukaddes Kitab'ın Kelâm-ı ilâhî olarak yüceliğini ispat etmekle uğraşarak belâgat nüktelerine, mânâ ve üslûbuna yönelmiş; bazıları lafızların ve vecihlerin ihtimallerini açıklamak ve izah etmek için irâb'a, bir kısmı da ahkâm âyetlerini tefsire yönelmişlerdir. Bunların içinden inançla ilgili nasları ele alarak İslâm'ın akide sistemini açıklamaya ve ortaya koymaya çalışanlar da olmuştur. Bütün bu gelişmelerin doğal neticesi olarak Kur'ân yorumunda çeşitli eğilim ve yaklaşımlar açıkça görülmüştür.²²⁸

Bu değerlendirmelerin ışığında konumuzu dağıtmamak kaydıyla bu eğilimlerden kısaca birine değinecek olursak; hicrî ilk üç asırda te'lif edilmiş birtakım dil bilimsel tefsirler, her şeyden önce, içeriklerinde te'lif edildikleri dönemin lugâvî tefsir faaliyetlerini aksettirmeleri ve erken dönemde te'lif edilmiş olmaları bakımından yukarıda değindiğimiz hususu destekler mahiyettedir. Fakat şunu da gözardı etmemekle birlikte bu tefsirler Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli ölçüde katkıda buldukları da bir gerçektir.²²⁹

Erken dönemlerde Kur'ân tefsirinin dirayet alanına ait örnekleri genellikle dilbilimsel açıklamalardan meydana geldiyse de İslam dünyasının coğrafya ve nüfus yönünden genişlemesi takip eden yüzyılda hukukî sorunların gündem oluşturmasına; bir sonraki yüzyılda ise felsefî ve kelâmî münakaşalar ve bu yöndeki fikirler tefsir kitaplarının içeriğinin bir hayli kabarmasına yol açmıştı. Bu döneme kadar gelinen durum bu şekilde iken bundan sonraki yüzyıllarda tefsirin tartışma konuları ve kaynağı itibarıyla daha çok dış kültürlerin etkisinden kaynakalanan sorunları tartışma

²²⁷Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 148-149.

²²⁸Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 282.

²²⁹Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân-ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu, Yay. 1. Basım, Ankara, 2010, s. 219.

ve gündemine alma gerekliliği hâsıl oldu. Bunun neticesinde hızla gelişen mezhep tarafgirlik ve bunun sebep olduğu birtakım bağnazlıklarla bereaber meselelerin taassupla ve yanlı olarak değerlendirilmeleri, dirayet ağırlıklı tefsirlerin rivayet ağırlıklı tefsir taraflarınca daha ağır eleştirilmelerine sebep olmuştur. Aklın herhangi bir müdahalesinin olmadığı alanlara ait yorum ve fikirlerin havada uçuşması bir süre sonra dirayet tefsiri çalışmalarını, ilmi ölçülerin bağlayıcı olmadığı tefsir faaliyetlerine dönüştürmüştür.²³⁰

Dirayet ağırlıklı tefsirler, tefsir tarihinde Kur'ân-ı re'y ile tefsir etmek başlığı altında tartışılmış olup buradaki re'y kavramı, tefsiri yapılan âyetin ne anlama geldiğine dair herhangi bir rivayetin bulunmadığı durumlarda aklın işlevselliğinin araya girmesiyle beraber bunun nereye kadar varacağına dair tartışmaları da beraberinde alevlendirmesidir.²³¹ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi tarih boyunca tefsir çalışmaları çeşitli aşamalar kaydederek günümüze kadar gelmiştir. Buraya kadar tarih içinde tefsirin gelişim dönemlerine değindikten sonra asıl konumuz olan tevhid konusunun tefsir kaynaklarında işleniş biçimine geçiş yapmak durumundayız

Çalışmamızda ele aldığımız tevhid konusunu öncelikle klasik dönem müfessirlerinin konuya yaptıkları yorumları çeşitli âyetler üzerinden ele alıp modern dönem müfessirlerinin yorumlarıyla mezcederek çalışmamızı sürdürdük.

Aşağıda tefsirlerini inceleyeceğimiz müfessirleri ve tefsirleri seçmemizin sebebi; ilk devirlerde âyetlerin tefsiri basit ve tefsir edilen âyetler mahduttu. İnsan tefekkürü geliştikçe ve hâdiseler çoğaldıkça, bu hâdiselerin tefsir tarafından ihtiva edilmesine çalışıldığından âyetlerin tefsiri genişlemişti. Naklî tefsirin yanında aklî tefsir de gelişmeye başlamış, bununla beraber müellifler kitaplarında menkul rivayetlerin kalmasını istemişlerdir zira onlar, menkule müracat etme ihtiyacından müstağni olamıyorlardı. Menkul tefsire müracaat, akli tefsirde müstakil telifler husule gelinceye kadar devam etti ve giderek nakli tefsirle meşguliyet geriledi.

Zikrettiğimiz müfessirler bu ortam içerisinde yaptıkları tefsir çalışmalarında daha çok sahabe, tabiûn ve selefın görüşlerini nakletmişler ve ayrıca akli kullanmayı da ihmal etmemişlerdir. Bu da bize kaynakların daha orijinal olduğu fikrini

²³⁰ Fethi Ahmet Polat, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yay. 1.Baskı, Ankara, 2012, s. 189.

²³¹ Polat, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, s. 190.

vermektedir. Aynı zamanda ilk yazılan temel tefsirler ve başvurulması gereken temel kaynaklardan addedildiği için o dönemlerde yapılan bazı tefsir çalışmalarından ve o dönemin müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman'ın (ö.150/767) *Tefsîr-i Kebîr*'i, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (224-225/1189-1286), *Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* ve daha geç bir dönemde hem rivayet hem de dirayet yöntemine göre tefsir kaleme almış olan Kâdî Beydâvî'nin (585-685/1189-1286) *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsirlerinden asıl konumuz olan tevhid konusunu âyetlerin ışığında nasıl incelediklerine bakabiliriz.

2.7. İlk Dönem Tefsirlerinde Tevhid

2.7.1. Mukâtil b. Süleymân

Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr²³²(ö.150/767) el-Belhî'dir. Ezdlilerin mevlâsıdır.²³³ Künyesi Ebu'l-Hasen'dir

Zehebî, biyografisinde ondan, “Müfessirlerin büyüğü Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhi” şeklinde söz etmektedir.

Mukâtil, Horasan bölgesinin bir şehri olan Belh'te dünyaya geldi. Kaynaklar onun Basra'da hicri 150 yılında vefat ettiğini belirtmişler, ancak hangi yılda doğduğundan söz etmemişler.²³⁴ Rivâyetlerden Mukâtil'in hicri 80 yılında doğmuş

²³² Kaynakların çoğu adının Mukâtil b. Süleymân olduğunu belirtmekle birlikte dedesinin adını vermemektedir. Bunu böylece bildiren kaynakların bazıları: İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, V/354; er-Râzî, *el-Cerhu ve't-Tâdil*, IV/355, Hind baskısı; Nevevi, *Tehzibu'l-Esmâ*, II/115; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, VI/65; Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, III/196.

Dedesinin adının “Bişr” olduğunu belirten bazı kaynaklar: el-Hâtib el-Bağdâdi, *Târihu Bağdâd*, XIII./160; el-Makdîsi, *Tehzibu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl* (yazma 10. Cild). Dedesinin adının “Beşîr” olduğunu belirten bazı kaynaklar: *Vefâyâtu'l-Â'yân*, V/341; *Tehzibu't-Tehzîb*, XI/279; Ziriklî, el-Â'lâm, VIII/206; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, XII/317. Ben dedesinin adının “Bişr” değil “Beşîr” olduğunu tercih ediyorum. Çünkü eski kaynaklar çoğunlukla harflere nokta koymayı ihmal ediyordu. Bu nedenle “Beşîr” adını noktasız olarak yazdıklarından “Bişr’e benzerlik arzediyordu. İbni Teymiyye'nin *Fetâvâ*'sında (II/92), “Mukâtil b. Bukeyr” diye geçmekte ise de bu “Beşîr”den tahrif edilmiştir. Nitekim kaynakların çoğunluğu dedesinin adının “Bişr” değil “Beşîr” olduğunu belirtmektedir. Bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I/6'daki dipnot. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, Tahk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay. 1. Baskı İstanbul, 2006, I/9.

²³³ İbn Dureyd, *el-İştikâk*- Tahkik: 'Abdu's-Selâm Hârûn- 501. Fakat İbn. Dureyd'in belirttiğine göre, Esed b. Şerîk oğullarının Basra'da “Esed oğulları mahallesi” diye bilinen bir mahalleleri vardı. Ancak Basra'da Esed b. Huzeyme oğullarının mahallesi yoktur. Daha sonra şunları söylemektedir: Onların mevlâlarından [azâd edilmiş köle olarak kendilerine nisbet edilenlerden] biri de tefsîri bulunan Mukâtil'dir. Mukâtil'in Belh'te doğup daha sonra Merv'e oradan Basra'ya arkasından da Bağdat'a gittiğini, daha sonra tekrar Basra'ya dönüp hicri 150'de vefat edinceye kadar orada kaldığını bildiğimize göre, Mukâtil'in Esed oğullarına velâ yoluyla bağlı oluşunun Basra'da gerçekleştiği görüşünü tercih etmekteyiz, Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/9.

²³⁴ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/9.

olduğu kanaati ağırlık kazanmakla birlikte, bu tarihten önce doğmuş olması mümkündür.

Mukâtil, hicri 2. Asrın ilk dilimlerinde vefat etmiş tâbiûn'un ileri gelen âlimlerinin birçoğundan rivâyette bulunmuştur; Mücâhid b. Cebr el-Mekkî (v 104 h.); Atâ b. Ebî Rebah el-Mekkî (v.114 h.) gibi.²³⁵ Fakat onlardan yaptığı rivâyetler munkat'ıdır. İbrâhîm el-Harbî bu hususta şöyle demiştir.

Mukâtil Mücâhid'ten hiçbir şey dinlememiştir, onunla karşılaşmamıştır. Ancak Mukâtil ilim adamlarının tefsirle ilgili görüşlerini toplamış ve bunlara dayanarak onlardan şifâhen işitmeksizin tefsir yapmıştır.²³⁶

Mukâtil Belh şehrinde yetişti, sonra Merv'e gitti. Her ikisi de Horasan bölgesinin ünlü şehirlerindedir. Mukâtil'in yetiştiği ve kültürlerinden, dini, mezhebi görüşlerinden etkilendiği bu ülke, doğunun en verimli ve en geniş ülkesidir. Sınırlarını Kuzey Doğudan Mâverâû'n-Nehir, Güney Doğudan Sind ve Sicistan ülkeleri, kuzeyden ise Harizm ve Türkistan'daki Oğuzların ülkeleri, güneyden ise Fârisilerin diyarı [İran] teşkil etmektedir.²³⁷ Horasan hicri 2. 3. ve dördüncü asırlarda İslâm ülkesinin fikri hayatının en önemli merkezlerindedir. Burada pek çok büyük muhaddis pek çok müfessir ve fâkih yetişmiştir. Grek uygarlığının bir merkezi olan Belh'te doğup yetişen Mukâtil, buradaki mabetleri gördü, dinleri tanıdı.

Ekumenikler döneminde Zerdüştlüğün kutsal şehri olan Belh'te daha sonra Kuşâniler Kralları döneminde Budizm de yaygınlık kazandı.²³⁸

Büyük Merv,²³⁹Horasan şehirlerinin en büyüklerindedir. Bu şehre nisbet, gayr-i kıyasi olarak "Mervezî" şeklinde yapılır. Merv ile Nisâbur arası 70, Merv ile Belh arası ise 122 fersahtır. Mukâtil Belh'den Merv'e geçmiş, orada ikamet edip oradan evlenmiştir.²⁴⁰ Mukâtil Belh'e ve Horasan'a da nisbet edilmiştir. Biyografi

²³⁵ Hatîp Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIII/171-172.

²³⁶ Mizzî, Cemâlu'd-Diyn Ebu'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Beyrut, 1983, XXVIII/434-435.

²³⁷ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/10.

²³⁸ Muhammed Mahrûs Abdullatif el-Muderris, "Belh", *DİA*, İstanbul, 1992, V/321-410-411.

²³⁹ A.Yakub Ovskıy, "Merv", *İA*, VII/773-777, Milli Eğitim Basımevi, 1993; Bu yolla Merv er-Rûz'dan ayrılmak istenmiştir. Aralarında beş günlük mesafe vardır. Merv, çakmak taşı olarak kullanılan, "Beyaz Taş" anlamındadır; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr-i Kebîr*, I/11.

²⁴⁰ Mizzi, *Tehzîbu'l-Kemâl* Mukâtil'in biyografisi. Beyrut, 1983. XVIII/171-179.

kitapları ondan, “Mukâtil b. Süleymân el-Belhî,²⁴¹ el-Mervezî,²⁴² el-Horasânî²⁴³” diye söz etmektedirler.

Mukâtil Tefsir’inde, ashâb-ı kirâm’dan Basra’da vefat edenlerin isimleri de zikredilmiştir. Bazı Kelâm imamları ile fırka ve mezheb tarihçileri Mukâtil’den övgüyle söz etmiş ve onu sapıklık ve inkârın bertaraf edilip önlenmesi için bir temel dayanak kabul etmişlerdir.

İmam Şâfiî’de, Kur’ân Tefsirî konusunda herkesin Mukâtil b. Süleymân’a muhtaç olduğunu ifade etmiştir.

Dr. Subhi es-Sâlih, Mukâtil’in Müslüman âlimlerin ve müfessirlerinin büyüklerinden biri olduğunu belirtmektedir.²⁴⁴

Tefsirin Özellikleri: Kur’ân-ı tam olarak ilk tefsir eden kimsedir. Bize ulaşan Kur’ân-ı Kerim’in eksiksiz ve ilk tefsiridir. Tefsir, rivâyet ve dirayet Tefsirini bir arada ihtiva eder. Mukâtil, pek üstün bir akli deha ile âyeti tefsir ederdi. Mukâtil’in Tefsirî’nin ayırt edici özelliği kolaylık ve basitliktir. Bunun yanında âyetlerin anlamlarını ve Kur’ân’daki müteşâbihler ile Sünnette onunla alakalı olanları da tam anlamıyla kuşatır. O âdeti sehl-i mumteni üslûbu bir tefsirdir.²⁴⁵

Mukâtil’in Tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair Te’lif Ettiği Eserler:

1. *et-Tefsiru’l-Kebîr*; 2. *Nevâdiru’t-Tefsir* 3. *en-Nâsîh ve’l-Mensûh* 4. *er-Reddu ale’l-Kaderiyye* 5. *el-Vücûh [el-İşbâh]* ve *n-Nezâir fil-Qurâni’l-Kerîm*

6. *Tefsiru’l-Hamsi Mieti Âyetin minel Qurâni’l-Kerîm* 7. *el-Aksâmu ve’l-Lugât* 8. *el-Âyâtü’l-Muteşâbihât*.²⁴⁶

Çalışmamızda Mukâtil b. Süleymân’ın Tevhid’e bakış açısını incelerken öncelikle kendi tefsirinden süre ve âyetlerin ışığı altında tevhid konusunun incelemeye çalıştık. Aynı süre ve âyetlerin yorumuna aşağıda isimlerini zikredeceğimiz müfessirlerin yorumlarını da katarak çalışmamızı zenginleştirdik. Yorumlarını alacağımız müfessirler; klasik dönem müfessirlerinden, Ebû Câfer Muhammed b.

²⁴¹Mizzî, *Tehzîbu’t-Tehzîb* IV/143; Râzî, *el-Cerhve’t-Ta’dil*, IV/355, *Tehzîbu’l-Kemal*, XXVIII/434-43; Müderrîs, “Belh”, *DİA*, V/410-411.

²⁴²Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, XII /317; Ovskıy, “Merv” *İA*, VII/773-777.

²⁴³Mizzî, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, IV/144,145; Mizzi, *Tehzîbu’l-Kemâl*, XXVIII/435; Kehhâle, *Mu’cemu’l-Müellifîn*, I/789.

²⁴⁴Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/17.

²⁴⁵Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/17.

²⁴⁶Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/35-36.

Cerîr et-Taberî'nin, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân*, Kâdî Beydâvî'nin, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsirlerden olup ayrıca Modern Dönem müfessirlerinden, Ebu'l A'lâ Mevdûdi'nin, *Tefhîmu'l Kur'ân*, M. Mahmud Hicâzî'nin, *et-Tefsîru'l-Vâdih*; ve son olarak Süleyman Ateş'in, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri* adlı tefsirlerden faydalanacağız. Bu uygulamayı Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinde yaptığımız gibi aşağıda diğer müfessirlerden alacağımız süre ve âyetleri incelerken, yukarıda adlarını zikrettiğimiz müfessirlerin yorumlarını da tek tek alarak çalışmamızı sürdürdük. Tevhid konusu ile ilgili süre ve âyetleri seçerken âyetlerin içlerinde ilâh kelimesinin bulunmasına ve Türkçe tefsirlerinde mutlaka tevhid ibaresinin geçmesine özellikle dikkat ettik. Ve bunu aşağıda inceleyeceğimiz âyet ve sürelerin tümünde aradık.

Aşağıda işleyeceğimiz âyetü'l-Kursi'yi ve İhlâs Sürelerini almamızın sebebi ise, Âyetü'l-Kursi'nin, Allah'ın güç ve kudretini şiddetle vurguladığı; İhlâs Süresi'nin ise Kur'ân'ın dörtte üçüne denk geldiği, tevhid konusunu özetlediği için ve Kur'ân'ın en çok bilinen ve okunanları olduğundan dolayı almayı önceledik. el-Enbiyâ Süresinin 99. âyetini de aldık. Bunları alırken süre ve âyetlerin mushaf tertibine de riayet ederek, yaptığımız çalışmada aşağıda bütün müfessirlerden aldığımız âyet ve süreler için aynı uygulamayı tatbik ettik.

2.7.1.1. *Tefsîr-i Kebîr* Adlı Eserde Tevhid

Âyetü'l-Kursi

Kursi, mülk, kudret ve saltanat demektir. Bakara süresinin tevhid akidesini anlatan 255. Âyetin adı. Adını, âyetin içinde adı geçen ve “taht, hükümlük, ilim, kudret” gibi manalara gelen kürsî kelimesinden almıştır. Tamamı on cümleden ibaret olan Âyetü'l-kürsî'de Allah'ı Teâla'nın birliği, Onun hay (daima diri) ve kayyûm (zâtı ile kâim) olduğu uyuklama ve dalgınlık gibi beşerî sıfatlardan münezze olup kâinatı kendi tasarrufunda bulundurduğu, Onun izni olmadan kimsenin şefaahat edemeyeceği, bilgisinin ezel ve ebedi, kuşattığı kudretinin arz ve semaları kapladığı ve zâtının çok yüce olduğu bildirilerek tevhid inancının esasları açık bir şekilde ifade edilmiştir.²⁴⁷

²⁴⁷ Mustafa Çetin, “Âyetü'l-Kursî”, *DİA*, IV/245.

Allah ki Onun dışında İlâh yoktur-hayy'dır. Yani (ölmeyendir/ölmeyecektir); *Kayyûmdur* (yani her canlıyı yaratıp ayakta tutandır); *ne uyuklama tutar* (yani, gaflet basar; gözleri örten, kişiyi uyku ile uyanıklık arasında bir duruma düşüren bir hâl tutar) *Onu, ne de uyku. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Onun'dur*(yani bütün mahlûkat Onun kuludur ve mülkündedir. Melekler de, Uzeyr de, Meryem oğlu Îsâ da kendilerine tapınılan varlıklarda). *O'nun izni* (yani, emri olmaksızın) *nezdinde kim* (yani, meleklerden kim) *şefaata edebilir* (yani, O'nun emri olmaksızın kimse şefaata edemez.²⁴⁸ el-Bakara:2/255.

“*Onların önlerindeki ve arkalarındaki bilir*”, yani meleklerin yaratılışından önce de, yaratılmalarından sonra da olan her şeyi bilir, “*Onlar ise Onun ilminden bir şey kuşatamazlar,*” yani melekler kuşatamazlar ta ki dilemiş olsun.²⁴⁹ Âyet, Allah'ın tek 'Kayyum' olduğunu, yani bizatihi var olan ve başkasını ayakta tutanın kendisi olduğunu, Onun tek İlâh ve her canlının yaratıcısı ve yöneticisi olduğunu ifade etmek istemektedir. Halkı devamlı muhafaza ve idare edendir. *Göklerde ve yerde ne varsa Onun'dur.* Bu kayyumiyetini iyice pekiştirmektedir ve tek İlâh olduğunun delilidir.²⁵⁰

Allah'ın *hayy* (diri) olarak kendisini isimlendirmesinin sebebini Allah'u teâlâ, işleri sevk ve idare ettiğinden, eşyayı ölçülerine göre takdir ettiğinden dolayı kendisine bu ismi vermiştir. Aynı zamanda Allah'tan başkasına kulluk etmenin, kullara yakışmayan bir davranış olduğunu beyan etmektedir.²⁵¹ Her ne kadar cahil insanlar birçok tanrı ve mâ'but icat etmişlerse de, bütün yaratıkların, hiçbir ortağı olmayan Ezeli ve Ebedî olan Allah'a ait olduğu gerçeği değişmez. O, bütün evrenin hâkimi olan *Hayy* (diri) Allah'tır. Hiç kimse hâkimiyetinde, otoritesinde, mülkünde ve yönetiminde Ona ortak değildir. Her şey ve herkes mutlaka evrenin bir parçasıdır ve evrenin her parçası da Allah'ındır; o halde hiçbir şey Ona rakip veya eş olamaz.²⁵² Âyet, Allah'ın otoritesinin ve kudretinin yerdekilerin ve gökteki varlıkların hayatietini kapsamaması gerektiğini vurgulamıştır; ancak şunu unutmamak gerekir ki, birinci dereceden en çok bundan insanlar muhatap kılınmıştır.

²⁴⁸el-Bakara 2/255.

²⁴⁹Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/216-17.

²⁵⁰Kâdî Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, çev. Abdulvehhab Öztürk, Kahraman, Yay. İstanbul, 2013, I/321.

²⁵¹Ebu Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, İstanbul, 2013, II/109-212.

²⁵²Ebu'l A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân* I/158-59.

Hayy (diri), Allah, hayat sahibidir. Hayat, şuur, idrâk gelişme ve hareketin başlangıcıdır. Kayyûm: Sürekli olarak yaratıkların idaresi, koruması ve gözetimiyle meşguldür. Varlık âleminde Allah'tan başka kendine ibadet edilecek bir 'Îlâh' yoktur. Allah ebedidir varlığı zorunlu olandır. (vâcibu'l vücut) ²⁵³ Yaratıklarını tek başına kimseye ihtiyaç olmaksızın tek başına yöneten gözetken yani onların işlerine karışandır. Yönetim karışmaktır; gözetim de yapılanlardan her an haberdar olmaktır.

Allah ismi, yüce Tanrı'nın özel adıdır. Ondan başka hiçbir varlığa Allah denmez. İnsanlar Allah'ı bırakıp kendilerine birtakım mâbutlar edinmişler ve onlara ilâh demişlerdir. Allah *Hayy*'dir, yani diridir. Öyle bazı filozofların sandığı gibi kâinata ilk hareketi verip geri çekilmiş, cansız, pasif bir varlık değil; yaratıcılığı her an devam eden, her anda bir iş yapıp vücuda getiren, akıllı, bilgili, faal bir varlıktır. *Kayyûm*'dur yani kendi kendisiyle vardır, varlığı başka şeylere bağlı değildir. Diğer varlıkların varlığı hep Ona bağlıdır. Onun varlığı gereklidir. Bütün varlıkları etkileyen ve vücuda getiren ve yöneten hep O'dur.²⁵⁴

Bu âyet, (Âyetü'l-Kursi) yüce Allah'ın tek ve ortaksızlığı, sıfatlarının noksansızlığı, kuşatıcılığı ve kudretinin vurgulanması ile ilgili en kapsamlı, en etkileyici Kur'ân âyetlerinden birisidir. Âyetin ifadesi açıktır. Buna göre, dilediğini yapma yetkisine sahip olan yüce Allah ulûhiyette tek ve ortaksızdır. Büyük ve kusursuz sıfatlara sahiptir. Ohalde itaat edilmesi gereken tek yüce İlah'tır. Onun dışında birtakım insanların kulluk sundukları düzmece İlahları inkâr etmek gerekir. Aynı zamanda âyetin faziletiyle ilgili birçok hadis rivâyet edilmiştir.²⁵⁵

*Eğer bunlar {yani, bu putlar} ilâh olsalardı oraya { yani, cehenneme} girmezlerdi {bunlar oraya girmeyi kabul etmezlerdi}. Hepsi {yani, putlar da onlara ibadet edenler de} orada {yani, cehennemde} ebediyen kalacaklardır.*²⁵⁶el-Enbiyâ:21/99

Âyet, aralarında el-Âs b. Vâil, Kays'ın iki oğlu Hâris ile 'Adiy ve Abdullâh b. ez- Zibârî b. Kays hakkında inmiştir. Sehm oğullarından birkaç kişi el-Hatim denilen yerde otururken Hz. Peygamber (s.a.s) Mescid-i Haram'a girdi ve Kâbe'nin etrafında bulunan 360 puta eliyle işaret ederek, "*Siz de, Allah'tan başka ibadet ettikleriniz de cehennemden yakıtıdır. Siz oraya gireceksiniz*" âyeti ile devamındaki iki âyeti

²⁵³M.Mahmud Hicâzî, *et-efsîru'l-Vâdih*, yy, İstanbul, I/205.

²⁵⁴Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1991, I/499.

²⁵⁵Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, I/205.

²⁵⁶el-Enbiyâ 21/99.

okuyup çıktı. İbnu'z-Zibârî girdiğinde Nebî'nin (s.a.s)'ın kendileri ve tapındıkları İlâhları hakkında söylediklerini konuşuyorlardı

-- Ne hakkında konuşuyorsunuz?

Ona Nebî'nin (s.a.s)'ın söylediği sözleri aktardılar. İbnu'z- Zibârî dedi ki: -

-- Allah'a yemin ederim ki, eğer bu sözleri önümde söyleyecek olursa onunla tartışır ve onu yenerim.

Nebî (s.a.s.) hemen yanlarına geldi. İbnu'z-Zibârî de sordu:

-- Bu söylediklerin bizim ve tapındığımız ilahlarımız hakkında mıdır yoksa bütün ümmetler ve onların tapındıkları ilahlar için de geçerli midir?

Nebî (s.a.s) cevap verdi:

--- Hem sizin ve ilahlarınız, hem de diğer bütün ümmetler ve tapındıkları uydurma ilahlar içindir.

İbnu'z-Zibârî dedi ki:

--- Kâbe'nin Rabb'ine yemin ederim ki, seni yenik düşürürüm. Sen İsa'nın nebi olduğunu söylüyor; ondan ve annesinden hayırla, övgüyle söz ediyorsun değil mi? Sende biliyorsun ki Hıristiyanlar her ikisine de ibâdet ediyorlar. 'Uzeyr'e de, meleklerle de ibâdet ediliyor. Şâyet bunlar bizimle birlikte olacaksa, onların bizimle beraber olmalarına razıyız.²⁵⁷

Âyetin iniş sebebinden de anlaşılan müşriklerin Allah'ın dışındakilere ibadeti kabullenmiş ve ne pahasına olursa bunun sonucuna katlanacaklarını Hz. Peygamber'e ısrarla ifade ediyorlardı. Eğer tapınılan şeyler gerçekten ilah olsalardı elbetteki cehenneme girmezlerdi. Hâlbuki onların hepsi Cehennem'e gireceklerdir. O halde bunlar nasıl ilah olarak kabul edilirler?

Allah insanlara şunu ifade etmek istiyor; taptığınız şeyler ilah olsaydı Cehennem'e girmezlerdi tapanlarda tapılanlarda ebedi olarak ceza çekeceklerdir. Allah kendisine ortak edinenleri böylece Ahiret'te çekecekleri azap ile tehdit etmektedir.²⁵⁸ "Eğer onlar ma'but olsalardı oraya varmazlardı." Yani Cehennem'e; çünkü azapla sorumlu tutulan tanrı olamaz, ilah edinilenlerin "Hepsi orada ebedi olarak kalacaklardır". Ondan kurtuluş yoktur.²⁵⁹

Allah'ın birliğine işaret eden şu sağlam ve hayretnüma kevnî âyetler! İşte peygamberlerin hepsi insanları buna davet ediyorlar, Allah'ı birlemeye çağırıyorlar;

²⁵⁷ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, III/77-78.

²⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I/553.

²⁵⁹ Beydâvî, *Evâru't-Tenzîl*, III/473.

bundan sonra Allah'a ortak koşanların hali nice olacaktır. Âyet tevhid ehli ile müşriklerin sonlarının ne olduğu açıkça belli olduğu kıyamet gününden bir sahneyi gözler önüne seriyor. Şu taptıkları şeyler, ibâdetin gereği olarak fayda ve zarar veren tanrılar olsalardı, cehenneme girmezlerdi. Oysaki hem tapanlar hem tapılanlar ateşe gireceklerdir.²⁶⁰

Abdullah ez-Zebâri'nın bu konuda “Bu âyete göre sadece bizim putlarımız değil, İsâ (a.s) Uzeyr ve melekler de cehennemın yakıtı olurlar; çünkü onlara da ibadet edilmiştir”, diyerek itiraz ettiğini öğreniyoruz. Peygamber (s.a.s) buna karşı şu cevabı vermiştir; “Evet, Allah yerine kendisine ibadet edilmesini kabul eden herkes, kendisine ibadet edenlerle birlikte cehenneme girecektir. Aslında peygamber şunu demek istiyordu: İsâ (a.s) Uzeyr (a.s) ve meleklerin cehenneme girmeleri için hiçbir sebep yoktur; çünkü onlar hiçbir zaman Allah yerine kendilerine ibâdet edilmesini kabul etmemişler ve bu konuda hiç bir sorumlulukları yoktur. Ancak başkalarını Allah'tan başka ilâh edinmeye teşvik edip yönelten kimseler de Cehennem'e gireceklerdir. Şeytan bu sınıfa dâhildir. Çünkü o, insanları Allah'tan başkasına itaat etmeye yöneltir. O halde şeytan'a uyanlar bu şekilde şeytanı ilâhlaştırmış olurlar.²⁶¹

Âyet müşriklerin, gerek taptıkları tanrıların Cehennem'in yakıtı oldukları, Cehennem'e atılacaklarını belirtiyor ve “Tanrı olsalardı oraya girmezlerdi” buyruğu ile yetiniyor.²⁶² Gördüğünüz gibi yukarıda isimini ve konusunu ifade ettiğimiz âyetin yorumunu müfessirlerimizin konuya bakış açılarını tefsirlerinden özetledik. Bundan sonra tevhid ile ilgili ele alacağımız sure İhlâs suresi olacaktır.

İhlâs Suresi (1-4)

İhlâs, sârenin sadece ismi değil aynı zamanda konusudur. Çok sayıdaki adı arasında İslâm dininin temel ilkesi olan tevhid inancının veciz bir ifadesi olduğu için verildiği anlaşılan İhlâs ve aynı zamanda sûrenin ilk âyeti olan “*Kulhuvallâhu ahad*” en çok kullanılanlarıdır. Sûre'ye Allah'ın birliği inancını öz olarak ifade ettiği için “Tevhid”, aynı inancın İslam'da temel akideyi oluşturması sebebiyle “esas”, surede hiçbir şeyin Allah'a benzetilemeyeceği, Onun her şeyden başka ve üstün anlatıldığı için “tecrîd”, Allah'a burada anlatıldığı şekilde inananlar bu sayede kurtuluşa

²⁶⁰ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, IV/110-11.

²⁶¹ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III/333.

²⁶² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V/525.

erecekleri için “necad”, kişi bu sûrede anlatıldığı şekilde iman ettiği takdirde Allah’ın sevgisi ve dostluğunu kazanacağı için “velayet”, adları verilmiştir. Sûrenin, iki ispat iki nefiy cümlesinden meydana gelmesi, Allah’ın Subûti Sıfatları ile Selbi Sıfatları arasında bir dengenin kurulmasına işaret eder. Zira Subûti Sıfatlarda aşırı gidip Allah’ı yalnızca teşbih ve temsil yoluyla tanımaya çalışmak sonuçta insanları teşbih ve teccime, hatta çok tanrıçılığa götürebildiği gibi Selbi Sıfatlarla tanımlamada aşırılığa kaçıp Onu sadece tenzih yoluyla tanıtmamanın da insanları büsbütün red ve inkâra götürme tehlikesi taşıdığı görülmüştür. Böylece sûre bir yandan İslâm’daki tanrı tasavvurunu açık bir biçimde ifade ederken öte yandan dolaylı olarak diğer dinlerdeki tanrı tasavvurlarının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’in bir din kitabı olduğu ve onun âyetlerinin Allah’ı doğru tanıtmayı ve Ona karşı kulluk görevlerini bildirmeyi hedeflediği dikkate alınınca İhlâs Sûresinin diğer sûrelerle ilişkisinin bulunduğu görülür.²⁶³

Rahmân, Rahîm Allah’ın Adıyla

1. *De ki “O Allah’tır. Bir tektir”* (yani ortağı olmayan bir tektir).

2. *Allah’tır, Samed’dir”*.

3. *“Doğurmamıştır (yani O bir evlat edinmemiştir), doğurulmamıştır”*. (yani, O’nun kendisine künyesini verecek bir atası yoktur; çünkü O, “Kimin oğlu’dur?” diye sorulmuştu)

4. *“Kimse de Onun dengi değildir”*.²⁶⁴ (yani, O’nun eşi benzeri yoktur ki dost edinsin; çünkü “Onun dostu, can arkadaşı kimdir?” diye sorulmuştu.

Sûre’nin *“O, Allah’tır, bir tektir”* buyruğunun iniş sebeplerinden biri de şudur: Mekke müşrikleri Resûlullah’a (s.a.s), “Bize Rabbin’in niteliklerini anlat, O’nun vasıflarını söyle” dediler. Amiroğullarından Amir b. et-Tufeyl de dedi ki: “Bize Rabbin’den haber ver: O, altından mı, gümüşten mi, demirden mi, bakırdan mı? Yahudiler, Uzeyr Allah’ın oğludur dediler. Allah da Tevrat’ta Kendi niteliklerini bildirdi. O halde sen de bize O’nun hakkında haber ver.” Bunun üzerine Allah, *De ki Ey Muhammed: “O Allah’tır, bir tektir (yani O’nun ortağı yoktur). Allah’tır, Samed’dir (yani, Onun yaratılmışlar gibi karın boşluğu yoktur) es-Samed’in,*

²⁶³ Emin Işık, “İhlâs Sûresi”, *DİA*, XXI/538.

²⁶⁴el-İhlâs 112/1-4.

mahlukâtın ihtiyaçlarını kendisine arzettiği ve onun önünde ikrar edip boyun eğdikleri efendi anlamına geldiği de söylenir. *Doğurmamıştır* (ki başkaları Ona mirasçı olsun), *doğurulmamıştır* (ki başkaları Ona mirasçı olsun), *Doğurulmamıştır* (ki Ona ortak bulunsun). *Kimse de Onun dengi değildir*. Buyruklarını indirdi. Çünkü Arap müşrikleri, “Melekler Rahmân’ın kızlarıdır”; Yahudiler, Uzeyr Allah’ın oğludur”; Nasârâ, “Mesih Allah’ın Oğlu’dur” diyorlardı. Allah onların bu iddialarının yalan olduğunu belirterek, zâtının böyle iddialardan uzak olduğunu ifade etmek üzere buyurdu ki: *Doğurmamıştır* (yani onun evladı olmamıştır), *doğurulmamıştır* (yani, İsâ ile Uzeyr ve Meryem’in doğdukları gibi doğmamıştır). *Kimse de Onun dengi değildir* (yani, O diğer İlâhlar gibi değildir eşi, dengi, benzeri yoktur. O, ne mübârektir, O, pek yücedir.(müşriklerin iddialarından) pek büyük pek üstündür).²⁶⁵

Said b. Cübeyr’den rivâyet edilerek; Yahudilerden bir topluluk Rasûlullah’a geldiler ve “Ey Muhammed, Allah mahlûkatı yarattı. Peki Onu kim yarattı?” dediler. Bunun üzerine Rasûlullah çok kızdı. Öyle ki rengi değişti. Sonra Allah için onlara sert bir şekilde çıkıştı. Bunun üzerine Cebrâil (a.s) geldi, Rasûlullah’ı teskin etti ve ona: “Ey Muhammed, kanatlarını indir.” Dedi. Rasûlullah’a, Yahudilerin sorduğu sorunun cevabı geldi. Cebrâil dedi ki: “Allah Teâlâ buyuruyor ki: “Ey Muhammed de ki! Allah birdir, Allah Samed’dir. Hiçbir şeye muhtaç değildir. Her şey Ona muhtaçtır. O ne doğurmuş ne de doğurulmuştur. Onun hiçbir dengi yoktur.” Resûlullah bu sûreyi Yahudilere okuyunca onlar: “Rabbini bize vasıflandır. Onun yapısı, pazuları ve kolları nasıldır?” dediler. Bunun üzerine Rasûlullah, önceki kızmasından daha şiddetli bir şekilde kızdı ve onlara sert bir şekilde çıkıştı. Bunun üzerine Cebrâil (a.s.) tekrar geldi ve Rasûlullah’a daha önce söylediği gibi sözler söyledi. Rasûlullah’a Yahudilerin bu sorularının da cevabı geldi.²⁶⁶ O da şu âyettir:” *“Onlar Allah’ı hakkıyla takdiredemediler. Halbûki bütün yeryüzü, kıyamet günü onun kudret ve hâkimiyeti altındadır. Gökler onun kudretiyle dürülmüş olacaktır. O, müşriklerin koştığı ortaklardan münezzehtir ve yücedir”*.²⁶⁷

Bir rivâyete göre; Hz. Aişe (r.a) diyor ki: “Rasûlullah bir müfrezenin başına (emir olarak) bir adam gönderdi. O kişi, arkadaşlarına kıldırıldığı namazlarda her

²⁶⁵ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/476.

²⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IX/68.

²⁶⁷ ez-Zümer 39/67.

kıraatından sonra reka'tları, (De ki Allah birdir) âyeti ile bitiriyordu. Müfrezede bulunanlar, geri döndüklerinde bu durumu Resûlullah'a anlattılar. Resûlullah da onlara; "Ona sorun bunu niçin yapıyor?" buyurdu. Onlar da sordular o da: "Bu sure, Rahmân olan Allah'ın sıfatıdır. Bunun için okumayı seviyorum" dedi, Resûlullah: "Söyleyin ona Allah da onu seviyor." Buyurdu.²⁶⁸

"(De ki: O Allah'tır, birdir)" Allah kemal sıfatlarının hepsine delalet eder. Çünkü gerçek tek; terkip ve çokluk kısımlarından ve ikisinden birini gerektiren şeyden zatı itibarı ile münezzehtir, mesela yer işgal etme gibi hakikat ve hassalarında ortaklık gibi, örneğin vâcibu'l vücud, kudreti zatında olma, ilahlığı gerektiren tam ve hikmet gibi Allah'ı Teâla bu gibi şeylerde başka biriyle ortaklıktan münezzehtir.

"Allah Samed'dir" bütün ihtiyaçlarda kendisine müracaat edilendir, bu da samede ileyhi deyiminden gelir ki birine başvurmadır. Allah mutlak olarak bununla nitelenmiştir, kendinden başkasına hiç ihtiyacı yoktur

"Doğurmadı" çünkü kendi cinsinden kimse yoktur, yardım edecek veyahut yerine geçecek birine muhtaç değildir.

"Hiç kimse Ona denk olmadı" eş (zevce) ve başkası gibi ona denk biri olmadı. Bu süre kısa olmakla birlikte ilâhi marifetlerin hepsini ve o hususlarda aşırıya kaçanların reddini içine aldığı için hadiste onun Kur'ân'ın üçte birine denk olduğu gelmiştir. Çünkü Kur'ân'ın maksatları, akaidi, hükümleri ve kıssaları anlatmakla sınırlıdır. Kim de onu Kur'ân'ın tamamına denk sayarsa, bunlardan bizzat kast edileni nazarı itibara almış olur ki o da akâid (tevhid) dir.²⁶⁹

Sûrenin indiriliş sebebi hakkında yukarıdaki müfessirlerimizin bahsinde zikredilen rivayetler göz önüne alınırsa, Resûlullah'ın Tevhid'e davet etmeye başladığı dönemde insanların kafasındaki ilâhi düşüncenin nasıl olduğu anlaşılır. Putperest müşriklerin taptığı ağaçtan, taştan altından, gümüşten vb. çeşitli ilâhlar şekil, suret ve cisim sahibi idiler. Tanrı ve tanrıçalarında üreme vardı. Hiçbir tanrıça kocasız değildi. Hiçbir tanrı da karısız değildi. Onların sözde yemeye, içmeye de ihtiyaçları vardı. Onlara tapanlar bu nedenle tanrılarına yeme içme imkânı sağlıyorlardı. Müşriklerin büyük bir bölümü, Allah'ın insan şeklinde insanların

²⁶⁸ Buhârî, K. et-Tevhid, bab:1/Neseî, K. el-İftitah, bab:69.

²⁶⁹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/594-95.

arasına geleceğine de kail idiler. Bazıları Onun temsilcisi durumundaydılar. Sabîfler de yıldızlara taparlardı. Bu şartlarda peygamber insanları tek olan Allah'a inanmaya çağırınca, doğal olarak zihinlerine, bütün mabudların terk edilerek bir olduğuna inanılacak rabbin nasıl bir şey olduğu sorusu gelmişti. Kur'ân-ı Mecid'in icazıdır ki, onların bu sorularına karşı birkaç kelime ile Allah'ın zâtı hakkında öyle bir tasavvur verilmiştir ki, bütün müşrik düşüncelerin kökü kazınmıştır. Mahlûkatın sıfatlarından hiçbir sıfatın Onun zâtına karışmasına bir mahal bırakmamıştır.

Bu sûre peygamber'in indinde çok yüce bir yere sahipti. Peygamber, çeşitli yollarla bu sûrenin önemini Müslümanlara idrak ettirmek için uğraşmıştır ki Müslümanlar bu sûreyi okusunlar ve halka yaysınlar. Bu sûre, insan zihnine hemen yerleşen İslâm'ın birinci temel akidesini (Tevhid akidesi) beyan etmiştir. Hadislerde de pek çok rivayette Rasûlullah'tan, bu sûrenin Kur'ân'ın üçte birine eşit olduğu mervidir. Müfessirler de Resûlullah'ın bu buyruğu hakkında pek çok açıklama yapmışlardır. Buna göre en doğru izah, daha öncede değinildiği gibi Kur'ân'ın açıkladığı dinin üç temel esasa dayandığıdır. Birincisi tevhid, ikincisi risalet ve üçüncüsü ahirettir. Bu sûrede halis tevhid beyan edildiği için Rasûlullah bu sûrenin Kur'ân'ın üçte birine eşit olduğunu beyan etmiştir.²⁷⁰

Sûre, Allah'ı birleme ve tenzih etme sûresidir. İslâm'ın ilk aslı ve temel rüknüdür. Rivâyete göre okuma sevabı bakımından bu sûre Kur'ân'ın üçte birine denktir. Çünkü üç genel esas bu sürededir:

1. Tevhid,
2. Sınırların ve yaratıkların amellerinin belirlenmesi,
3. Kıyamet gününün hallerinin anlatılması

Hz. Peygamber'in getirdiği davetin esası ve temeli işte budur. O bunları yerleştirmek için paçaları sıvamıştır. İnsanları tevhid'e ve tek Allah'a ibadet etmeye çağırmıştır. Bu sebeple bu sûrede insanlara Allah'ın bir ve tek olduğunu söylemesi emredilmiştir.

Ey Muhammed de ki! Doğrulukla ve kesin burhanla te'yid edilmiş gerçek haber şudur ki, O Allah birdir. Allah zatında tektir. Sözün zamiri şan ile başlatılması, daha işin başında iken ileride gelecek cümlelerin ve anlatılacak sözlerin önemine

²⁷⁰ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, IV/565-68.

işaret etmek içindir. Zira zamir, insanı sonra gelecek ifadeler hususunda insanı dikkatli tutar ve yapılacak açıklamaları iyice kalbe yerleştirir. Müşrikler Allah'ın birliğine inanıyorlardı ama Allah'ın kimde sabit olduğu hususunda şüphe ediyorlardı. Halbûki maksat birden fazlalılığı reddetmektir.

“*Doğurmamıştır* ve (başkası tarafından) *doğurulmamıştır*.” Bu ifade ile Cenab-ı Allah'ın oğul ve kız sahibi olması, ana veya babalı olması reddedilerek Onun yüce zâtı bu gibi şeylerden tenzih edilmiştir.

“*Hiçbir şey Onun dengi olmamıştır*. Cenab-ı Allah müteaddit olmayıp zâtında tek ve bir olduğuna, doğuran ve doğurulmayan olduğuna, yaratıkların hiçbirine benzemediğine, eşsiz denksiz ve benzersiz, aynı zamanda ortaksız olduğuna göre, bütün bu noksanlıklardan ve müşriklerin ortak koştukları şeylerden üstündür münezzehtir.

Kısa ve veciz olmakla birlikte bu sûre-i celile Arap müşrikleriyle Hristiyan ve Yahudilere bir reddiyedir. Kâinatta nur ve zulmetten başka bir şey olmadığını söyleyen Mânâcılar mezhebini iptal etmiştir. İhtiyaçlar anında Allah'tan başkasına başvurulabileceğini iddia eden Arap müşriklerini reddetmiştir. Bu sûre-i celileye İhlâs sûresi denmiştir. Çünkü bu sûre Allah'ın birliğini, Onun ortağı olmadığını ihtiyaçların giderilmesinde başvurulacak yegâne zat olduğunu, doğmadığını ve doğurulmadığını, eşsiz ve benzersiz olduğunu ispatlamayı içermektedir. Bu sadece Allah'a ibâdet ederek İhlaslı olmayı ve yalnızca Ona yönelmeyi gerekli kılar.²⁷¹

İhlâs, dini hâlis yapmak, şirk bulaşıklarından temizlemek, sadece Allah'a kulluk etmek demektir. İslâm'ın tevhid inancını birkaç kelime ile çok kapsamlı biçimde özetlemiş olan bu sûreye bu manalarından dolayı “Esas, Tevhid, Tefrîd, Tecrîd, Necâd, Velâyet, Nisbet, Cemâl, Ma'rifet, Süresi ve ikinci âyetinde geçen Allah'ın sıfatına izafeten “Samed” Süresi de denir.

Âyetlerde Peygamber (s.a.s)'e Allah'ın tek Samed olduğunu, doğurmadığını, başkası tarafından da doğurulmadığını yani kendisinin çocuğu olmadığı gibi babası anası da olmadığını, denginin bulunmadığını söylemesi emredilmektedir.

İniş sebebi ne olursa olsun bu sûre, İslâm inancını özetlemektedir. “Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de birliği hakkında pek çok delil getirmiştir. Bunların

²⁷¹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/629-31.

başlıcaları dörttür: Birincisi: ‘*Yaratan, yaratmayan gibi olur mu*²⁷²’ âyetidir. Bu halk ve icat delilidir. Allah’ın, bütün kâinâtın yaratıcısı olduğu sabit olunca, artık yaratıklarından birinin, kendisine ortak olması düşünülemez. İkincisi: ‘*Yerde ve gökte, başka tanrılar olsaydı, yer bozulurdu*’ âyetidir.²⁷³ Bu da ahkâm ve ibdâ delilidir. Üçüncüsü: ‘*Dedikleri gibi O’nunla beraber başka tanrılar olsaydı, onlar arşın (tahtın) sahibine gitmeğe çalışırlardı*’.²⁷⁴ Bu da kahr ve galebe delilidir. Dördüncüsü de: ‘*Allah hiçbir çocuk edinmemiştir, kendisiyle beraber bir tanrı yoktur. Öyle olsaydı, her tanrı, yarattığını götürürdü ve birbirine üstün gelmeğe çalışırlardı*. Bu da tenâzu ve istilâ delilidir.

Allah hakkında inen bu süre, Peygamber hakkındaki Kevser Sûresi gibidir. Ancak Peygamber hakkındaki ta’n (taşlama) bunun tersinedir. Orada da müşrikler, Peygamber’e ebter (çocuksuz, nesli kesik) demelerinden ötürü kınanmakta idiler, burada ise tam tersine Allah’a “çocuklu” diyenler kınanmaktadır. Zira insan için çocuksuz olmak kusur, Allah için de çocuklu olmak kusurdur. Bundan dolayıdır ki burada: “Söyle ki: Beni savunmuş olasin” buyrulmuş, Kevser Sûresi’nde ise: “Biz sana verdik (yani seni savunmak için bu sözü söylüyorum)” buyrulmuştur. (Kevser Sûresinde yüce Allah, elçisini savunurken, burada da elçisine, kendisini savunmasını emretmektedir. Böylece elçisi ile olan yakınlığı ortaya konmaktadır) İslâm’ın tevhid inancını özetleyen İhlâs Sûresi, bu kapsamlı anlamından dolayı Kur’ân’ın üçte birine denk tutulmuştur.

İhlâs Süre’sinin getirdiği başlıca Prensipler:

1. Allah birdir, her şey Ona muhtaçtır. O, hiçbir şeye muhtaç değildir.
2. Kendisinden başka bütün varlıkları yaratan Allah’tır. Kendisi yaratılmamıştır, varlığı kendisindedir.
3. Allah’ın dengi, ortağı, benzeri yoktur. O, kâinâtın tek pâdişâhidir. İbâdet de Onun hakkıdır. Ondan başka tapılacak tanrı yoktur.²⁷⁵

Bundan sonra aşağıda inceleyeceğimiz tefsir, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin; *Câmiu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, adlı tefsirinden, Fâtiha Sûresi, Bakara Sûresinin 163. Ve el-En’âm Sûresinin 19. âyetlerini alarak işleyeceğiz.

²⁷²en-Nahl 16/17.

²⁷³el-Enbiyâ 21/22.

²⁷⁴el-İsrâ 17/42.

²⁷⁵ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, XI/176-78-84.

2.7.2. Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, (h.224-25/310-923) Taberistan'ın Âmûl şehrinde doğmuştur. Doğum tarihinin H. 224 veya 225 olduğu rivayet edilmiştir.²⁷⁶

Taberî, küçüklüğünü anlatırken şunları söylemiştir. “Yedi yaşımda hafız oldum. Sekiz yaşımdayken insanlara namaz kıldırđım. Dokuz yaşımdayken hadisleri toplayıp yazmaya başladım. Taberî daha yaşı on iki olmadan doğum yeri olan Âmûl şehrinde ayrılmış ve çeşitli bölgelere seyahat yaparak birçok âlimden ilim tahsil etmiştir. Önce Rey (Tahran) bölgesine gitmiş oradan da Bağdat'a gitmiş oraya gidişinin asıl sebebi, İmam Ahmed b. Hanbel'in orada çok meşhur olması, ilmi sohbet toplantılarında adının çokça anılmasıydı. Taberî, Bağdat'a giderek, İmam Ahmed'ten ilim almayı ve onu insanlara aktarmayı düşünüyordu. Oradan da Basra'ya, gidip daha sonra tekrar Bağdat'a dönerek Bağdat'ta bir süre kaldıktan sonra Mısır'a gitti; ancak Mısır'a giderken Şâm bölgesi sahil şehirlerine uğrayarak bazı hocalardan ders almayı da ihmal etmedi. Taberî'nin Mısır'da kalışı uzun sürmüştür. Mısır'da iken Şâm'a tekrar gidip tekrar geri dönmüştür.

Taberî, son zamanlarında Bağdat'a yerleşmeyi düşünmüş ve uzun seyahatlardan sonra tekrar oraya dönmüştür. Ve ömrünün kalanını orada tamamlayarak h.310 yılının Şevval ayının sonuna iki gün kala bir cumartesi günü vefat etti ve evine defnedildi.

Taberî'nin İlimi: Taberî bütün ilim dallarında ilim yapmış ve her sahadan yeteri kadar nasibini almıştır. Öyle ki çağının tartışmasız İmamı sayılmıştır. Hemşehrîsi olan Abdulaziz et-Taberî bu hususta şunları söylemektedir. “Taberî, kıraat, hadis, fıkıh, tefsir, gramer, matematik ve tarih çalışmalarında meşhur olmuştur.

Taberî'nin Eserlerinden en meşhurları

1. Âdabü'l-Menâsik, 2. Âdâbü'n-Nüfus, 3.İhtilâfu'l-Ulemâi'l-Emsâr, 4. Gadirhum Hadisleri, 5. Basîtü'l-Kavl Fî Ahkâmi Şerâii'l-İslâm, 6. el-Basîr Fî Meâlîme'd-Dîn, 7. Târîhurrusûl ve'l-Mülûk, 8.Tehzîbü Âsâr ve tafsîlü es-Sâbitî Minel-Ahbâr, 9. el-Câmiû Fi'l-Kıraat, 10. Hadîs et-Tayr, 11. el-Haffî Fil fikhî, 12.

²⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I/1.

Zeyl el-Müzeyyel, 13. Er-Reddu Ale'l-Hurkiyyi: 14. Er-Reddü Alâ Zi'l-Esfâr, 15. Turûk el-Hadis, 16. Kitâbü'l-Edep Ve't-Tenzîl, 17. Kitap el-Feâil, 18. Muhtâr el-Ferâiz, 19. el-Müsned el-Mücerred. 20. Kitap el-Vakf. 21. Câmiu'l-Beyân Fi Tefsiri Kur'ân: Bu eseri, elimizde bulunan tefsirî'dir. Eserini Bağdat'ta yazmıştır. Eseri, h. 238'de yazmaya başlamış ve 290 yılında bitirmiştir. Bu eser çeşitli âlimler tarafından özetlenmeye çalışılmış ve son zamanlarda da Mahmut Şakir tarafından 15. Cüz'e kadar tahkik edilmiştir.

Taberî, izah edildiği gibi derin ilmi ve geniş tetkikleriyle dikkatleri üzerinde toplamış bir âlimdir. Yine izah edildiği gibi çok sayıda eseri vardır. Ancak bunlardan tefsirî ve tarihi en çok şöhret bulanlardır. Bu sebeple ona “Tefsircilerin ve tarihçilerin babası” ünvanı verilmiştir.²⁷⁷

Tefsirin Özellikleri: Tefsir, bir rivâyet tefsiridir. Kendinden sonraki rivâyet tefsirlerinin kaynağı konumundadır. Tefsirine, tefsir değil te'vil adını vermiştir. Taberî bu tefsirinde âyetlerin izahını, önce hadis-i şeriflere sonra sahabe, tâbiûn ve kendisinden önce gelen âlimlerin rivâyetlerine dayanarak yapar. Pek fazla olmasa da tefsirinde İsrâiliyat'a yer verir. Hadis ve sahabe kavlinin bulunmadığı yerlerde, geçmiş âlimlerin izah tarzlarını ve görüşlerini anlatır. Bu deliller de bulunmazsa Arap dili bilgisine dayanarak âyetleri açıklamaya çalışır. Ayrıca kendi görüşünü ve tercihini de beyan eder. Bu yüzden ona hem rivâyetçi hemde dirâyetçi müfessir denilmiştir. Kelime izahlarında garib lafızların tefsirinden, eski Arap Şiirinden ve Cahiliye Devri Şiirinden çokça deliller getirmiştir. Zengin tefsir malzemesini bir araya toplayan eser, daha sonraki tefsir çalışmaları gerekse ilmi ve tarihi tetkikler için çok değerli bir kaynak niteliğindedir.

Kendinden önceki müfessirlerin hemen hemen bütün görüşlerini, o zamana kadar teşekkül etmiş tefsir ekollerinin müfessirlerinden ve diğer müstakil âlimlerden elde ettiği rivâyetleri toplamış ve büyük bir Tefsir Ansiklopedisi meydana getirmiştir.²⁷⁸

Tez konumuzun gereği olarak Taberî tefsirinde tevhid konusunu anlatan çeşitli âyetler üzerinde konunun işleniş biçimine beraberce bakacağız. Aşağıda inceleyeceğimiz süre ve âyetleri seçmemizin sebebi, Fatihâ süresinin ümmül kitap

²⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I/1-10.

²⁷⁸ İsmail Cerrâhoğlu, “Câmiu'l-Beyân An Te'vili Âyi'l-Kur'ân”, *DİA*, VII/106.

olması ve ilk âyetinin bizlere tevhidi özetlemesidir. Diğer işlediğimiz âyetlerin içlerinde geçen ilâh kelimesi bulunan âyetleri almayı tercih ettiğimiz gibi tezimizin asıl konusu olan tevhid ibaresinin özellikle âyetlerin tefsirlerinde açıkça belirtilmiş olmasına dikkat ettik. Her bir tefsirden Sure ve âyetleri alırken Mushaf tertibine göre sıraladık.

2.7.2.1. *Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân* Adlı Eserde Tevhid

Fâtihâ Süresi (1-5)

Süre'nin birçok ismi vardır, ancak biz bir tanesi ile yetinelim; Fâtihâ: açılacak bir şeyin veya yerin ilk açılan yeri veya okunup yazılacak bir şeyin evveli demektir.

Fatiha Süresi, hamd'ın âlemlerin rabbi Allah'a ait ve mahsus olduğunu bildiren âyetle başlar. Bu âyet Kur'ân-ı Kerim'in nüzûl sebeplerinin başında yer alan tevhidi ifade ve ilan etmektedir. Endülüslü müfessir İbn Cüzey'de (ö.741-1340) Fatiha'nın ilk âyetindeki "rabbi'l-âlemin" terkinin tek başına tevhid akidesini dile getirdiğini, başındaki "el-hamdü lillâh" ile birlikte ele alındığında ise âyetin kelime-i tevhidten daha kapsamlı bir mana taşıdığını söyler. Bu âyeti Allah'ın esirgeyen ve bağışlayan (rahman ve rahim), aynı zamanda din gününün sahibi ve hükümrânı olduğunu ifade eden övgü âyetleri takip eder. Allah'ın sonsuz merhametini ve yüce kudretini bildiren giriş niteliğindeki hamd ve sena âyetlerinin ardından bu yüce kudret sahibi karşısında insanoğlunun durumunu belirleyen âyet gelir. "*Biz ancak sana ibadet eder ve yalnız senden yardım dileriz*". Mealindeki bu âyetle üçüncü şahıstan ikinci şahsa geçilir. İltifat sanatı denilen bu geçiş sadece edebiyat bakımından ifadeye bir incelik ve güzellik kazandırmakla kalmaz aynı zamanda kulun dindarlığı açısından da çok önemli bir gerçeği dile getirir. Çünkü kişinin mü'min bir kul sayılması, ilâhi otoriteye kendi istek ve iradesiyle teslim olduğunu ikrar etmesine bağlıdır. İnsanın kulluğu bu otoriteyi baskı zarıyla değil gönüllü olarak kabullenmiş olmasıyla bir anlam ve değer kazanır. Allah ile kul arasında bir tür sözleşme ve antlaşma olarak da değerlendirilen Fatiha süresi, Allah-insan ilişkisinin mahiyetini ortaya koyar ve bunun hangi kurallara bağlı olarak sürdürüleceğini anlatır. Ayrıca söz konusu ilişkinin tek taraflı olarak kulun gayretiyle değil mutlaka Allah'ın hidayet ve yardımıyla sağlanacağını vurgular.

Fatiha süresi, önce Allah'ı en belirgin nitelikleriyle tanıtmakta ve insana sağlam bir imanla O'na yöneltmekte, yaratıcıya ve yaratılmışlara karşı sorumluluk

duygusuyla hareket etmeyi dinin ve dindarlığın gereği olarak belirlemektedir. Surenin, insanoğlunu yaratıcısıyla ve hem cinsleriyle uyum içinde yaşatmak şeklindeki evrensel hedefi gerçekleştirmeyi gaye edindiği dikkate alınırsa onun sadece Kur’ân’ın özü değil aynı zamanda bütün hak dinlerin de özü olduğu sonucuna varılabilir.²⁷⁹ Çalışmamızın konusu gereği bu sureden beş âyeti aldık.

*“Rahmân Rahîm Allah’ın adıyla.”*²⁸⁰

Allah Teâlâ, sadece kendisine özgü olan “Allah” ismini diğer sıfatlarından önce zikretmiştir ki, dinleyici Hamd etmeyi ve yüceltmeyi kime yapacağını bilsin. Zîra, İlâhlık, ne isim takma yönünden ne de manası yönünden Allah’tan başka hiçbir varlığa izafe edilemez. Çünkü ulûhiyetin mânâsı, “Kendisine kulluk edilen” demektir. Allah isminden sonra ise Rahmân sıfatı zikredilmiştir. Allah yaratıklarının, kendilerine bu ismi vermelerini de yasaklamıştır. Fakat, yarattıklarının bazılarını “Merhamet sahibi” mümkün olduğundan, “Rahmân kelimesi” Allah kelimesi kadar Allah’a özgü değildir. Bu itibarla besmelede ikinci olarak zikredilmiştir. “Rahîm” kelimesi ise hem Allah’u Teâlâ’ya hem de yaratıklara atfedilebileceğinden, üçüncü sıfat olarak zikredilmiştir.²⁸¹

*“Hamd âlemlerin rabbi, merhamet eden, bağışlayan ve ceza gününün sahibi olan Allah’a mahsustur.”*²⁸²

Hamd ve şükür sadece şanı yüce olan Allah’a mahsustur. Allah’tan başka tapınılan herhangi bir şey buna layık değildir. Zira Allah, kullarına sayılamayacak kadar çok nimet vermiştir. Onun nimetlerinin sayısını hiçbir kimse yeterince bilemez. “Bütün âlemlerin rabbi olan Allah’a hamdolsun” ifadesini ve bundan sonra gelen ifadeleri bizzat Allah Teâlâ söyleyerek kendisini övüyor ve bizlerinde böyle yapmamızı öğretiyor, eğer böyle ise “Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz.” İfadeleri nasıl izah edilecektir? Zira Allah, yardım isteyen değil, yardım eden, ibâdet eden değil, kendisine ibâdet edilendir. Yoksa bunlar Cebrâil’e veya Muhammed’e söylemeleri emredilen ifadeler midir? Cevaben “Bütün bunlar Allah’ın kelâmıdır. Allah bunlarla kendisini övmüş, kullarına da bu şekilde kendisini

²⁷⁹ Emin Işık, “Fâtiha Süresi”, *DİA*, XII/253.

²⁸⁰ el-Fâtihá I/I.

²⁸¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I/24.

²⁸² el-Fâthâ I/2-4.

övmelerini öğretmiştir. Ve onlara demiştir ki:” Deyin ki; “Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz” .²⁸³

“O, *Rahmân*’dır *Rahîm*’dir” .²⁸⁴

Rahmân. “Rahmeti, esirgemesi bütün yaratıklarını kaplayan” demektir.

Rahîm: “Rahmeti ve bağışlaması, özellikle mü’minleri kapsayan “ demektir.

“*Ceza Gününün Sahibidir*” .²⁸⁵

Birinci okunuş şekli: *Melîk*’tir. Anlamı ise “Hükümdâr, mülk sahibi” demektir. Bu okunuş şekline göre âyetin mânâsı şöyledir: “Varlıkların, hesaba çekilip ceza veya mükâfatlandırılacakları kıyamet gününün hükümdarı, tek sahibi yalnızca Allah’tır. Dünyadaki gibi bir kısım zorbalara, orada hükümdarlık, mülk sahibi olma iddiasında bulunamayacaklardır. Dünyadaki zorba hükümdarlar, ahiret’te, gerçek hükümdar olan Allah’ı görünce, kendilerinin, küçük ve zelil kimseler olduklarını, büyüklük ve azâmetin, mülk ve hükümlerinin ise yalnız Allah’a ait olduğunu kesin olarak anlayacaklardır.”²⁸⁶ Allah Teâlâ bu hususu başka bir âyette şöyle beyan etmiştir. “O gün insanlar ortaya çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah’a gizli değildir. “Bugün hâkimiyet ve mülk kimindir?” diye sorulur.”²⁸⁷

Bu kelimenin ikinci okunuş şekli: *Mâlik*’tir. Mânâsı ise “Hüküm verme hakkına sahip veya kıyamet gününü getirmeye gücü yeten” demektir. Abdullâh b. Abbâs, bu okunuş şeklini şöyle izah etmiştir. “İnsanların cezalandırılacakları veya mükâfatlandırılacakları kıyamet gününde hüküm verme yetkisi, sadece Allah’a aittir. Dünyada olduğu gibi o gün, Allah’ın dışında hiçbir kimse hüküm veremeyecektir.”

Hükümler ve mülk sahibi olmak aynı zamanda karar yetkisine sahip olmayı ve hüküm verme gücünde olmayı da kapsar. Halbûki *Mâlik* kelimesi, “Hüküm verme yetkisini hâiz.” Şeklinde izah edildiği takdirde hükümler ve mülk sahipliğini ifade etmez. Âyetleri daha kapsamlı manada almak elbetteki daha uygundur. Diğer yandan, bu âyetten önceki âyetlerde, Allah Teâlâ bütün âlemlerin Rabbi, yani kendisine itaat edilen kâinatın efendisi, düzeltip ıslah edeni ve sahibi olduğunu beyan etmiştir. Hemen o âyetin sonunda da aynı anlamı değişik bir kelime ile ifade etmesi elbetteki İlâhi kelâm’a uygun değildir. Bu itibarla “*Melik*” şeklindeki okunuş biçimini esas alıp kıyamet gününde bütün mülkün ve hükümlerinin O’na ait

²⁸³ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I/84.

²⁸⁴ el-Fâtihâ I/3.

²⁸⁵ el-Fâtihâ I/4.

²⁸⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I/84.

²⁸⁷ el-Mü’minûn 40/16.

olduğunu söylemek “*Mâlik*” şeklindeki kıraatı esas alarak “Kıyâmet gününde hüküm vermeye sadece O, yetkilidir.” Demekten daha evladır.

“Ceza günü” diye tercüme edilen, “*Yevmiddîn*” ifadesindeki “Din kelimesinin mânâsı “Cezalandırma ve amellerin karşılığını verme” demektir.²⁸⁸

“*Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz*”.²⁸⁹

Ey Allah’ım, başkasına değil ancak sana boyun eğeriz, sana kulluk ederiz. Sana ibâdet ederiz. Ey Allah’ım, yaptığımız ibâdetlerde, itaatlerde ve bütün işlerimizde ancak senden yardım dileriz. Senden başka hiçbir varlıktan yardım dilemeyiz. Seni inkâr eden kâfirler ise işlerinde senin dışındaki taptıkları putlardan yardım dilerler. Biz bunlardan beriyiz.

Abdullâh b. Abbâs, bu âyetin izahında şöyle demiştir: “Cebrâil, Muhammed’e (s.a.s.) Allah Teâlâ’nın şöyle buyurduğunu söylemiştir. “Ey Muhammed, deki: “Ey Rabbimiz, ancak seni birler, senden korkar ve sana ümit bağlarız.” âyetin “Senden korkar ve sana ümit bağlarız.” Şeklindeki izahı yerine “Sana boyun eğer ve sana teslim oluruz.” Şeklinde izah etmenin daha uygun olacağıdır. Zira âyette zikredilen “Ancak sana kulluk ederiz.” İfadesi her şeyden önce, boyun eğmeyi ve teslim olmayı ifade eder. Korku ve rica da “Boyun eğme” ifadesi içinde mevcuttur.” “Eğer denilecek olursa ki “Allah Teâlâ hem kullarına, kendisine itaat etmelerini emrediyor hem de itaat etmelerinde kendisinden yardım dilemelerini emrediyor. Allah’ın kullarına, kendisine itaat etmelerini emrettikten sonra, itaat etmelerinde kendilerine yardım etmemesi mümkün müdür? O halde kulun, Rabbinden, itaatte kendisine yardımcı olmasını dilemesinin manası nedir? Buna cevaben denilir ki: “Kul, Rabbinden, geçmişteki itaatlerine dair yardım istememekte, gelecekteki itaatlarına dair yardım istemektedir. Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Zira Allah Teâlâ’nın, kullarına verdiği emirleri yerine getirecekleri güç ve imkânları bahsettikten sonra yine de o emirleri yerine getirirken onlara yardım etmesi, Allah’ın kullarına bir lütfudur. Allah’ın, günah işlemeye dalan ve Allah sevgisinden uzak olan kullarına, itaatte yardım etmeyip bu lütfunu kesmesi, buna mukabil Allah’a kullukta bütün gayretini harcayan ve ona itaate koşan kuluna, itaat etmesi için yardım etme lütfunda

²⁸⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I/85.

²⁸⁹ el-Fâtihâ I/5.

bulunması Allah için ne kötü bir idaredir ne de hükümlerinde zulmetmektir. O halde kulun, Rabbinden yardım dilemesi isabetli bir davranıştır.²⁹⁰

Hamd yani şükür, cinlerin ve insanların Rabbi Allah'adır. *Rahmân* rahmetli olan *Rahîm* ise rahmeti ile şefkat gösteren, lütufta bulunandır. Din gününün sahibi (yani mâliki) Allah Teâlâ, kıyamet günü kendisinden başka hiç kimsenin hiçbir şeye mâlik olamayacağını haber vermektedir. Yalnız sana ibâdet ederiz (yani yalnız seni tevhid ederiz.) ve yalnız sana isti'âne ederiz (yani, sana ibadet için yalnız senden yardım talep ederiz).²⁹¹

Allah'ın "*Rahmân*" ismi, gerçek nimet veren, rahmette son dereceye varan demektir. Bu da başkasında gerçek olarak bulunmaz. Zira başkası iyiliğin karşılığını bekler, nimetin kendisi, varlığı, onu elde etmek için gereken kudret ve onu meydana getiren sebep, ondan yararlanma imkânı, ondan güç almak vs. Gibi bütün şeyler ancak Allah'ın yardımı ile olur. "*Rahîm*" ismi büyük ve esas nimetlere işaret eder. *Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.* Hamd, nimet olsun başka bir şey olsun isteyerek yapılan bir iyiliğe karşı övgüdür. "*Rab*", terbiye manasındadır, o da bir şeyi yavaş yavaş kemale erdirmektir. "*Âlem*, kendisiyle Yaratıcının bilindiği şeydir. O Allah'tan başka bütün cevherler ve arazlardır. Çünkü onlar mümkün oldukları ve varlığı zorunlu olan bir etkene muhtaç oldukları için Onun varlığını gösterirler. "*Rahmân Rahîm*"Hamde müstehak olmasının sebebi olarak tekrar edilmiştir. "*Mâlik*", elindeki mülk üzerinde istediği gibi tasarruf eden demektir. "*Yevmuddîn*" Ceza günü demektir. Özetleyecek olursak, Din şeriat manasındadır. Taat manasındadır da denilmiştir. Yani şeriat ve taatın karşılık bulacağı günün sahibi demektir. Bu sıfatların Allah'a verilmesi, âlemleri meydana getirmesi, onları büyütmesi, onlara görünen ve görünmeyen nimetler vermesi, sevap ve azap gününde bütün işlerine sahip olması O'nun hamde layık olmasındandır. "*Yalnız sana ibâdet eder ve yalnız senden yardım dileriz*". Ey şanı büyük olan Rabbimiz, ibâdeti ve yardım istemeyi ancak sana tahsis ederiz.²⁹²

Fâtihâ kulun duası, Kur'ân ise, Ma'bud'un kuluna verdiği bir cevaptır. İslâm kültürü, bir kimsenin her işe Allah adıyla başlamasını gerektirir. Eğer bu bilinçli bir şekilde ve samimiyetle yapılırsa güzel sonuçlara varılır. İlk Allah ismi, insanın kötü bir niyeti ve yanlış bir davranışı varsa Allah'ın adını anarak bunu yapmaya

²⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I/ 83-85.

²⁹¹ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/83-85.

²⁹² Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/18-24.

hakkı olup olmadığına düşünmesini sağlayacaktır. Ve şeytanın aldatmalarından korunacaktır. Dua, bize doğru yakarış şeklini öğretmesine işaret etmek bakımından, istek ve arzumuzu birden bire hiçbir giriş yapmadan ortaya koyamayız. Başlamamızın en iyi yolu, duada yöneldiğimiz zâtın konumunu, nimetlerini ve üstünlüklerini sergilemektir. Bu nedenle duamıza, Allah'a hamd ile başlarız. Çünkü O, tüm üstünlüklerin mükemmele eriştiği varlıktır. *Hamd* Allah'a'dır. Bu O'nun yaratıklarından herhangi birine ibadet durumunu ortadan kaldırır. Eğer yaratıklardan biri iyi bir niteliğe sahipse, bu Allah tarafından verilmiştir. O halde bağlılık ve şükür bu nitelikleri yaratana layıktır. *Rab*, kelimesi, kanun koyan, yöneten ve düzenleyen Allah tüm bu anlamlarıyla Âlemlerin Rabbi'dir. *Rahmân* ismi, Allah'ın sınırsız sıfatlarını ifade etmekte yetersiz olduğundan bu yetersizliği kapatmak için aynı kökten türeyen *Rahîm* kelimesi kullanılmıştır. Onun hemen sonrasında Din gününün sahibi olduğu belirtiliyor. Esirgeyicilik ve bağışlayıcılık özellikleri, hiç kimsenin, O'nun kıyamet gününde bütün insanları toplayacağını ve herkesten yaptıklarının hesabını soracağı gerçeğini unutmasına neden olmayacaktır.²⁹³ Bu nedenle müslüman, Allah'ın sadece merhametli değil, aynı zamanda adil olduğu gerçeğini unutmamalıdır.

Onun Yüce adından yardım dileyerek işlere başlanmalı, ancak Allah'ın verdiği güç sayesinde iyilikleri yapma ve kötülüklerden uzaklaşma gücü elde edilebilir. Güzel övgüler, varlığı zatının gereği olan her türlü noksanlıkların ötesinde bulunan Allah'a özgüdür. Başkasına değil, çünkü O, mülkün sahibi ve âlemlerin Rabbidir. Kendi koruma ve gözetimi ile onların idaresini üstlenmiştir. O, hiçbir karşılık beklemezsizin her varlığa sayısız nimetleriyle ihsanda bulunur. *Rahmân* ve *Rahîm*'dir. Kıyamette, hesap ve yargı gününde hüküm O'nundur. O'na tam bir teslimiyetle boyun eğmeli, başkasından yardım dilenmemelidir.²⁹⁴

Allah'ın her şeyi yaratması, Rahmânlığının rahmetinden ileri gelir. Bu fitri rahmetten uzak kalan hiçbir şey yoktur. Her varlık, Rahmân'ın rahmeti içindedir. Ama *Rahîm*, iradeleriyle çalışanlara, yaratılış amaçlarını lütfeder. Ahirette mü'minlere lütfiyle cennet, kâfirlere de adaletiyle azap edendir. *Rahmân*, bütün mahlûkatı rahmetiyle yaratıp besleyendir. *Hamd*, Birini, kendi isteği ile olan iyilik ve güzelliğinden dolayı övmektir. *Rab*, Yönetici, eğitip yetiştirici anlamında olup yalnız

²⁹³ Mevdûdi, *Tefhimu'l-Kur'ân*, I/28-29.

²⁹⁴ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, I/17.

Allah için kullanılan bir isimdir. *Âlemîn*, Allah'tan başka bütün varlıklara denir. *Din*, yapılan işlerin ödül veya ceza olarak karşılığı, kesin itaat ve boyun eğme anlamına gelir. Yani herkesin yaptığı işlerin tam karşılığını alacağı, adaletin tam tecelli edeceği gündür. Sürenin başında Allah'ın güzel sıfatları tanıtılmakta, bu sıfatlarla Onu övme yolu gösterilmektedir. Kul, Allah'ı bu sıfatlarla anıp övdükten sonra kendisine Allah'a nasıl yalvaracağı öğretilmektedir. Allah'ı tanıyan, Onun her şeyin yaratıcısı ve yöneticisi olduğunu bilen insan yalnız Ona kulluk eder ve Ondan yardım bekler. Fâtiha duaların en güzelidir. Fakihlerin bir kısmına göre namazda Fâtiha okumak farzdır.²⁹⁵ Süre bizlere kulluğun nasıl olması gerektiğini açıkça beyen ediyor.

“ *Sizin İlâhınız tek bir İlâh'tır. Ondan başka İlâh yoktur. O, çok merhamet edendir ve çok bağışlayandır* ”.²⁹⁶ el-Bakara:2/163.

Âyet-i kerimede Allah Teâlâ'dan başka hiçbir İlâh olmadığı zikredilmektedir. Bunun anlamı “Âlemlerin, Allah'tan başka hiçbir Rab'leri yoktur.” Kullarının Allah'tan başka ibadet etmeye lâayık görecekları hiçbir İlâh yoktur. Allah Teâlâ'nın dışındaki tüm varlıklar, onun yaratıklarıdır.

Bu itibarla insanlar Allah'ın İlâhlığını kabul etmek ve onun birliğini ikrar etmek zorundadırlar. Ayrıca dünyada, içinde buldukları tüm nimetler ve âhîret'te erişecekleri bütün mükâfatlar, Allah'a ortak koşulan şeyler, dünyada da ahîret'te de ne herhangi bir zarar verme gücüne sahiptirler ne fayda sağlamaya. O halde bütün yaratıklar, “Allah'tan başka İlâh olmadığını kabul etmeli ve onun emir ve yasaklarına boyun eğmelidirler”.²⁹⁷ Görüldüğü gibi âyet-i kerime, müşrikleri, sapıklıklarından dolayı uyarmakta, onları, inkârcılıktan vazgeçip tevhid inancına dönmeye çağırılmaktadır.

Allah vahdaniyetini ve sıfatlarını haber vererek buyuruyor ki; O müstesna, İlâh yoktur. Rahmân'dır, Rahim'dir.²⁹⁸ “*İlâhınız tek bir ilâh'tır. Ondan başka İlâh yoktur*”. Allah'ın birliğini tespit etmek ve var olup da insanların ibâdetini hak etmeyen birinin olduğunu akla getirmemek içindir. “*Rahmân'dır Rahîm'dir*” buna delil gibidir, çünkü asıl ve tali bütün nimetleri veren O olduğuna göre ondan başka hiç kimse ibâdeti hak etmemiştir²⁹⁹ diyor. Ve insanın ubudiyette düşünmesi gereken

²⁹⁵ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I/68-77.

²⁹⁶ el-Bakara 2/163.

²⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I/383-85-88.

²⁹⁸ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/144.

²⁹⁹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/226.

şey konusuna değiniyor. Kullarının O'nu tek Hâkim kabul etmeleri, Onun önünde secde etmeleri, gizli ve açıkça yalnız ondan korkmaları Allah'ın kayıtsız şartsız hakkıdır. Fakat kullar bu hakların bir kısmını veya hepsini başkalarına verirlerse o zaman Ona ortak koşmuş olurlar. Neyin haram neyin helal olduğunu belirleme hakkı da Allah'a mahsustur. Kullarının hak ve görevlerini belirleme, onlara belli yasaklar koyma otoritesi de Onundur.³⁰⁰ Aynı şekilde bu niteliklere sahip olduğunu idda eden kişi ve kurumlar ilâhlık iddiasında bulunmasalarda Allah'a eş koşmuş olurlar. Kur'ân-ı Kerîm, kâfirlerin küfürlerini ve âyetleri gizleyenlerin gizlemelerini teşhir ettikten ve onların Allah ve insanlar tarafından lanetlenmiş olduklarını bildirdikten sonra Allah'ın birliğini, esirgeyici ve bağışlayıcı olduğunu delillerle ispatlayarak onları sürekli küfre iten hastalığı tedavi etmek istemiş; sadece Allah'a sığınmanın kendileri için hayırlı olacağını bildirmiş ve şöyle demiştir.

Sadece kendisine ibâdet etmeniz ve kendisine hiçbir şeyi ortak koşmamanız gereken İlâhınız tek ilâh'tır. Müşrikler Allah'a karşı emsal ve denkler ileri sürer bunlara da Allah'ın yanısıra ibâdet eder ve severler, mü'minler Allah'ı tam bildikleri tam sevip ta'zim ettikleri için Ona ortak koşmazlar.³⁰¹ Âyetin çizdiği tablo Allah'ın birliğini ispat tablosudur. Rahmân ve Rahîm olduğu hatırlatılır ve Onun varlığına ve birliğine dikkat çekilir. Kur'ân'ın cümleleri, Allah'ın varlığına ve birliğine, Kur'ân'ın Allah'ın kelamı olduğuna delalet eden âyetler olduğu gibi tabiat olayları da Allah'ın varlığına ve birliğine delalet ederler. *Rahmân ve Rahîm*, Her şeye gücü yeten bir Tanrının varlığını söyler. Bundan dolayı Kur'ân her vesile ile insanın dikkatini tabiat âyetlerini okumaya onlardaki incelikleri düşünmeğe davet eder. Böylece insan Rahmân ve Rahîm sıfatıyla niteli bir Allah'ın var olduğunu anlar, her şeyin Ona boyun eğdiğini görür. Kendisi de Ona kulluk eder.³⁰²

*“Allah ile beraber başka İlâhlar bulunduğuna siz mi şahitlik ediyorsunuz? De ki: “Ben şahitlik etmiyorum.” “De ki”: “O, ancak bir olan Allah'tır. Şüphesiz ki ben, sizin ortak koştuklarınızdan beriyim.”*³⁰³el-En'âm 6/19.

Ey! Muhammed onlara de ki: Şahitliği daha güçlü ve büyük olan kimdir?

³⁰⁰ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I/135.

³⁰¹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, I/118-20.

³⁰² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I/276.

³⁰³ el-En'âm6/19.

“De ki: “O, Allah’tır. O, benimle sizin aranızda, benim Hak Peygamber olduğuma şahittir. O, kimin haklı kimin haksız olduğunu çok iyi bilir. Rabbim bana bu Kur’ân-ı sizi ve kendilerine tebliğ ulaşan kimseleri, Alla’nın azabı ve cezalandırmasıyla uyardım için vahyetti. Ey müşrikler, sizler mi Allah’la beraber diğer tapılan İlâhların var olduğuna şahitlik ediyorsunuz? Onlara de ki: “ Ben böyle bir şahitlikte bulunmam, bilakis bunu reddederim.” Yine de ki: “Allah, tek olan bir İlâh’tır. Onun hiçbir ortağı yoktur. Ben sizin, Allah’a ortak koşarak kendilerine yaptığımız şeylerden beriyim. Allah’tan başka hiçbir İlâh tanımam.”³⁰⁴

Müşrikler, Peygamber (s.a.s.)’e “Senin Allah elçisi olduğuna kim tanıklık eder?” diye sordular. Bunun üzerine yukarıdaki âyet-i kerime nazil oldu ve Rasûlullah’a, onlara şunu sormalarını emretti. “Şehadet bakımından hangi şey daha büyük, daha muazzam ve daha doğrudur?” Ve bu soruyu yine kendisinin şöyle cevaplamasını emretti. “Yalan ve yanlış tanıklıkta bulunması mümkün olmayan ve tanıklık bakımından en büyük olan Allah’tır. Benimle sizin aranızda şahit olan O’dur. Kıyamete dek her nerede ve zamanda olursa olsun, kendisine ulaşan kimseleri uyarıp korkutmam için bu Kur’ân bana vahyolundu.”³⁰⁵ Bu nedenle peygamber’in risâleti genel olmuştur. Ve Hz. Allah peygamberini Kur’ân âyetleriyle desteklemiştir. Cenab-ı Allah peygambere kendisinin birliğine tanıklık etmesini şirkten ve putpereslikten uzak durmasını emretmiştir. Âyetin nüzul sebebinden anlaşılan müşrikler Peygamber’in nübüvvet görevini sorgulamak ve inkâr etmek istemişlerdir. Kureyş kâfirleri peygamber’e Allah rasûl gönderecek senden başka birini bulamadı mı? Biz senin söylediklerini kimsenin tasdik ettiğini görmüyoruz üstelik Ehl-i Kitâb’a senin hakkında sorduk. Elleriindeki kitaplarda senden söz edilmediğini iddia ettiler. Peki seni Rasûl olarak gönderenin Allah olduğuna dair senin lehine kim şahitlik edecek? Diye sordular. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.³⁰⁶ Müşrikler, Ehl-i Kitâb’ın inkârını da peygamber’e ve getirdiği delile karşı ileri sürerek, inanmayı reddetmişlerdir.

“Bu Kur’ân bana vahyolundu ki onunla sizi uyarayım” yani uyarmanın Kur’ân’la olduğunu ve uyarmakla yetinildiği ve müjdelemenin olmadığına

³⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III/475.

³⁰⁵ Hicâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, II/152.

³⁰⁶ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/534.

dikkatimizi çekmiştir.³⁰⁷ Müşriklere, Allah'ın ortağı veya ortakları bulunduğu bilgileri olup olmadığı sorulmaktadır. Onların yalnızca tahmin veya zan etmeleri hiçbir şeyi doğrulamaya ve kimse hakkında yeterli bilgi sahibi olmaya yetmez, mademki Allah'tan başka otorite sahibi başka bir hâkim bulunduğu konusunda bilgi sahibi değilseniz o halde Allah'tan başkasına hizmet etmeniz ve tapmanız doğru değildir. İlâhî nitelikleri başka şeylere veren ve onları ilâhî haklara değer gören büyük zulüm işlemiştir. Böyle bir inanç hakka hakikate Kâinat'a ve herşeye zulmetmektir. Allah'tan başkasına itaat etmenin zulüm olduğu belirtilmiştir.³⁰⁸

Hz. Peygamber Allah'ın birliğine çağırdığından dolayı ona karşı gelen, ondan peygamberliğinin doğruluğuna meleklerin tanıklık etmesini isteyen müşriklere cevaben gelen bu âyet peygamberin kendisinin ve getirdiği vahyin her yönü ile Allah'ın bir olduğunu kudretinin sonsuzluğunu ve kâinata hüküm süren harika düzenin O'nun teklifine ve birliğine işaretidir.³⁰⁹ Âyet-i Kerime Tevhid inancını telkin etmekte, Allah Teâlâ'ya ortak koştuktan kaçınmayı emretmektedir.³¹⁰ Âyet, Hz. Peygamber müşrikleri tevhide yani Allah'ı birlemeye çağırırken inkârcularla yaptığı mücadeleyi ve karşılaştığı problemleri açıkça ifade etmektedir.

Taberî'den sonra Kâdî Beydâvî'nin tefsirinden tevhidle ilgili ele alacağımız âyetler; el-Enbiyâ Süresinin, 21-22 ve 36. es-Sâffât Süresinin, 35-36-37. es-Saf Süresinin, 6. âyetlerini aşağıda işleyeceğiz.

2.7.3. Kâdî Beydâvî

İmam Ebu'l-Hayr Kâdî Nasırüddîn Ebû Said Abdullah b.Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî el-Beydâvî (585-685/1189-1286)

Kâdî Beydâvî, Fars Atabegi Ebû Bekir bin Sa'd zamanında Şiraz'a 7 fersahlık mesafede Beyda şehrinde doğdu. Babasının başşehir Kâdilkudatlığına tayininden sonra ailesiyle birlikte Şiraz'a gitti. Hayatının çoğunu burada geçirdi. Fars Emirinin Moğollarla iyi geçiminin bir sonucu olarak Moğol istilasından kurtulmuş bulunan ve bu sebeple istiladan kaçan komşu ülkelerinin âlimlerine sığınmak teşkil eden Şiraz, geniş bir ilmi çevre buldu. Babasından icâzet aldıktan sonra herhangi bir ilmi

³⁰⁷ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II/119.

³⁰⁸ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I/443-44.

³⁰⁹ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, III/124.

³¹⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V/517-18-19.

seyahate gerek kalmadan kendi memleketindeki Ehl-i sünnet âlimlerinden akli ve nakli ilimler tahsil etti. Bizzat kendisi; Hz. Peygamber'e varan bir ulemâ zinciri sayarak bağlı bulunduğu ilmi silsileyi zikreder. Bazı kaynaklar da onun Bağdat'ta öğrenim gördüğünü kaydeder.

Kâdî Beydâvî, hemen hemen bütün İslâm ilimleri dallarında ve diğer alanlarda ölümsüz eserler bıraktı. Hiç şüphesiz bunların içinde en önemlisi ve meşhuru *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adındaki eseridir.

Kâdî Beydâvî'nin Eseleri:

1. Havassu'l-Kur'ân. 2. Tavâliu'l-Envâr min matâlii'l-Enzâr. 3. Mısbâhu'l-Ervâh. 4. Münthe'l-Münâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ. 5. Minhâcu'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl. 6. el-Ğâyetu'l-Kusva fî Dirâyeti'l-Fetva. 7. Tuhfetu'l-Ebrâr Şerhu Mesâbihi's-Sünne. 8. Lübâbu'l-Elbâb fî İlmi'l-İ'râb. 9. Nizâmu't-Tevârih. 10. Risâle fî Târîhi'l-Ulûm ve Mavzuati.³¹¹

Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl. (Beydâvî Tefsiri) En ünlü eseridir. O kadar meşhûrdur ki üzerine 250'den fazla şerh, hâşiye ve ta'likât yapılmış; merhum Ömer Nasuhi Bilmen, "Gerçek şudur ki bu tefsir, yazılış itibarı ile külfetten beri, akıcı bir üsluba haiz, müfessirlerin bildirdikleri birçok vecihleri pek muciz (kısa) bir tarzda içine almaktadır"³¹² demiştir.

Tefsirin Özellikleri: Orta hacimde özlü bir tefsirdir. Rivâyet ve dirâyet metotlarını birlikte kullanmış, ayet ve hadislerde, sahabe ve tabiîn görüşlerine başvurmuş, İsrâiliyyât türünden bazı rivâyetlere de yer vermiştir.

Eserde kendisinden önceki başlıca tefsir kitaplarını özetlemiş, âyetlere getirdiği yorumlar yanında dil kâidelerine dayanarak yaptığı açıklamalarla, geçmiş bazı Arap Şiiriyle istişhadda bulunarak ayrıca dil kâidelerine de başvurulmuştur.

Kâdî Beydâvî tefsirinde sürelerin faziletine dair bazı zayıf veya mevzu hadislere yer vermiştir. Fakat bu, onların mahiyetine vakıf olmadığından değildir, belki terğip ve terhib yoluna gitmesindedir. Ulema bunları fark etmişse de Kâdî'yi fazla suçlamamış, iyi niyetine ve tefsirdeki bu eşsiz çalışmasına yormuşlardır.

³¹¹ Kâdî Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/11-13.

³¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1979, II/350.

Edebi ve felsefi tahlilleri veciz bir üslupla ifade etmesinden dolayı zor anlaşılmasına rağmen medreselerde okutulmuş ve daha sonra yazılan tefsirler için vazgeçilmez bir kaynak olup üzerine çeşitli haşiyeler yazılmıştır.³¹³

Kâdî Beydâvî Tefsirin'den işleyeceğimiz âyetler; el-Enbiyâ 21-22-36. el-Furkân 42. es-Sâffât 35-36-37. Sâd 5-6. Ez-Zuhruf 45. Saf 6. âyetleri olacaktır.

2.7.3.1. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* Adlı Eserde Tevhid

“Yoksa onlar yerden tanrılar edindiler de (ölüleri) onlar mı diriltecek³¹⁴?el-Enbyâ:21/21.

Allah Teâlâ bu âyet-i Kerime' de ilâh edinilen putların, öldürme ve diriltme gibi, İlâhlığa yaraşır herhangi bir sıfatları bulunmadığını, ancak Allah'ın öldürüp diriltebileceğini, bu itibarla müşriklerin açık bir sapıklık ve gaflet içinde olduklarını beyan ediyor.³¹⁵ Böylece Allah kendi zâtını tenzih etmektedir.³¹⁶ Aslında inkâr edilen şey, müşriklerin, ölüleri haşr ve hesap için diriltecek olan tanrıları yerden edinmeleridir. Cansız bir şeyin ölüleri diriltmesi, inkâr edilecek şeylerin en büyüğüdür. Hem, çürümüş kemikleri kim canlandıracaktır diye söylenirler, hemde yerden bir takım tanrılar edinirler. Böyle demekle onlar itham edilip kınanmakta, cahillikleri açıkça ilan edilmektedir. Yerden tanrılardan maksat O tanrılar yerdendir. Onlara ancak yerde tapanlar olur.³¹⁷

Arzdan, insan eliyle yapılmış şeylerin Tanrı oldukları nasıl iddia edilebilir.³¹⁸ Bu soru, kâfirlerin, cansız maddeye Allah'tan başkasının can veremeyeceğine inandıkları halde, neden Allah'ın yanı sıra başka ilâhları kabul ettiklerini düşünmeleri için sorulmuştur.³¹⁹

“Eğer o ikisinde Allah'tan başka İlâhlar olsaydı, mutlaka göklerin de yerin de (düzeni bozular) fesada uğrarlardı. Arşın Rabbi olan Allah, müşriklerin uydurdukları sıfatlardan münezzehtir, yüce'dir”.³²⁰el-Enbiyâ:21/22.

Allah Teâlâ bu âyet-i Kerimede, göklerde ve yerde kendisinden başka hiçbir İlâh'ın bulunmadığını bildiriyor. Şayet orada, Allah'a ortak koşanların iddia ettikleri

³¹³ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, VI/101-103.

³¹⁴el-Enbiyâ 21/21.

³¹⁵ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III/442.

³¹⁶ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, III/56.

³¹⁷ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, IV/73.

³¹⁸ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, V/499.

³¹⁹ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, III/303.

³²⁰el-Enbiyâ 21/22.

gibi Allah'tan başka ilâhlar bulunsaydı, ilâhların birbirleriyle ters düşmelerinden dolayı yer ve göklerin fesada uğrayacağını ve yok olup gideceklerini belirtmiştir.³²¹ Allah'ın ortağı bulunduğunu iddia eden bazı kimseler, bu evrende aydınlık ve karanlığı, iyilik ve kötülüğü, buna benzer diğer şeyleri görürler ve derler ki: Bütün bu karşıt şeylerin tek tanrıdan gelmesi mümkün değildir. Diye sorabilirler ve sen iyilik tanrısı olduğun halde bu kötülüğü niye yarattın? Allah onların bu sorularını şöyle diyerek reddetmiştir. O, varlık alanındaki her şeyi O yaratmıştır. Yaptıklarından ötürü Ona ne diye bunu yarattın? Şeklinde soru sorulmaz. Yaptıklarından sorumlu olanlar yaratıklardır. Tevhid'e dair kat'î delilleri ortaya süren yüce Allah onların nitelermelerinden kendisini tenzih etmiştir.³²² O hükümdarın hiç kimseye karşı sorumlu olmadığı, fakat insanların, O'na yakışmaz sıfatlar takanların sorumlu oldukları vurgulanıyor.³²³

Dünyanın düzeni dâhil tüm evrendeki sistem, evrensel bir kanuna göre işlemektedir. Çeşitli güçler ve sayısız eşya arasında uyum, ahenk, denge ve işbirliği olmasa bu sistem bir an bile işleyemez. Bu da güç ve varlıkların birbiriyle mükemmel bir denge ve ahenkle uyum ve işbirliği içinde olmalarını gerektiren evrensel ve her şeye hâkim bir kanun ve düzenin var olduğunun apaçık delilidir. Böyle bir düzenin olması başlı başına, tüm evreni yöneten ve düzenleyen bir hâkim ve her şeyi yöneten bir efendinin var olduğunun apaçık delilidir.³²⁴

*“Kâfirler seni gördükleri zaman ancak alay ederler. Tanrılarınızı diline dolayan bu mu, derler? Oysa onlar Rahmân'ın zikrini inkâr edenlerdir.”*³²⁵ el-Enbiyâ:21/36.

“Kâfirler seni gördükleri zaman ancak alay ederler” alay konusu edinirler. *“Tanrılarımızı diline dolayan bu mu derler? Onlardan kötü bahseden bu mu? Kötü kaydını zikretmemesi durumdan anlaşıldığı içindir. Çünkü düşman ancak kötülükle zikreder. “Oysa onlar Rahmân'ın zikrini”* tevhid'le yahut peygamberler göndermek ve kitap yahut Kur'ân-ı indirmekle zikrini *“İnkâr edenlerdir.”* Onlar münkirlerdir, o nedenle alayı en çok hak eden onlardır.³²⁶ Âyetin nüzûl sebebine bakınca, peygamber

³²¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III/442.

³²² Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, IV/74.

³²³ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V/499.

³²⁴ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, III/303.

³²⁵ el-Enbiyâ 21/36.

³²⁶ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III/449.

(s.a.s.) Ebû Süfyân b. Harb ile Ebû Cehl b. Hişâm'ın yanından geçti. Ebû Cehl, Ebû Süfyân'a alaylı bir şekilde "Abdi Menâfoğulları'nın nebisine bir bakın" dedi. Ebû Süfyân Ebû Cehl'e şöyle cevap verdi: "Biz Abdi Menâfoğulları arasında bir nebini bulunmasını reddetmiyoruz." Nebî (s.a.s.) onların sözlerini işitince Ebû Cehl'e dedi ki: "Amcan el-Velîd b. el-Muğîre'nin başına gelenin bir benzeri senin de başına gelmedikçe bu tutumundan vazgeçmeyeceğini zannediyoruz. Sen ise ey Ebû Süfyân o sözünü hamiyetinden ötürü söyledin." Bunun üzerine Allah, "*Bu mu İlâhlarınızı (yani Lât, Uzzâ ve Menât') kötülükle anan? Hâlbuki onlar Rahmân'ın zikrini (yani, Onun tevhidini) inkâr edenlerdir. Âyetini inzâl buyurdu.*"³²⁷ Bu cümlede sadece onların niçin alay ettiklerine değinilmekte, fakat nasıl alay ettiklerine, ne söylediklerine değinilmemektedir. Muhakkak ki kâfirler, Peygamber'den (s.a.s.), elleriyle yaptıkları putlara karşı çıktığı için ondan intikam almak üzere daha farklı ifade ve sözler kullanıyorlardı.³²⁸ Zîra onlar ciddiyetten yoksundurlar. Senin hakkında aralarında: "İlâhlarınızı ayıplayan, onlara dil uzatan bu mu?" derler. Hâlbuki kendileri her zaman, anılması gereken Rahmân olan Allah'ı anmayı inkâr ederler. Onu kabul etmezler. Onlar bu halleriyle seninle nasıl alaya kalkışır? Sorusunu akla getirmektedir.³²⁹

Kâfirler seni gördükleri zaman, mutlaka seni alaya alırlar. Çünkü sen onların tanrılarını kötülüyor, putlarını ayıplıyor; esirgeyen ve bağışlayan Allah'ı da iyilik, onurlandırma, kutsama ve ibâdetle anıyorsun, Onlar derler ki: "Sizin tanrılarınızı fena sözlerle anan bu mudur?" Şimdi alaya alınmayı hak eden kimdir? Putları ve taşları iyilikle anıp Rahmân'ı şer ve fenalıkla ananlar mı ki bunlar kâfirlerdir. Yoksa göklerle yerin yaratıcısını kutsayan peygamber (s.a.s.) mi? Alaya alınmayı hak eden, kâfirlerdir. Çünkü onlar, işi yerinde yapmamışlar, Rahmân'ı anmayı, Onu birlemeyi inkâr etmişlerdir. Allah'ın azabının çabucak gelmesini, Allah'ın gerçek mâbut olduğuna, Muhammed'in de peygamber olduğuna iman edip ikrarda bulunmaya iten mucizelerin tezelden gösterilmesini istemişlerdir.³³⁰ Müşrikler, putların tanrı olamayacağını, söyleyen peygamber ile alay edip Rahmân'ın zikrini, Allah'ın

³²⁷ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, III/60-61.

³²⁸ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III/307.

³²⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V/524.

³³⁰ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, IV/81.

gönderdiği uyarıyı yahut peygamber göndermesini veya Allah'ı Rahmân adıyla anmayı kabul etmediklerine işaret etmektedir.³³¹

Neredeyse bizi tanrılarımızdan saptıracaktı” bizi onlara ibâdetten çevirecekti, bu da tevhide çok çalışmasından ve dediklerini delil ve mucizeler olduğunu akla getirecek şekilde çok tekrar etmesindedir. *“Eğer onların üzerinde sabretmeseydik”* onların üzerinde sebat etmese ve ibâdetlerine sıkıca tutunmasa idik. “Levla” edatı bu gibi yerlerde mutlak hükmü mana bakımından kayıtlar, lafız bakımından değil. *“İleride azabı gördükleri zaman yolca kimin daha sapık olduğunu bilecekler”*.³³²el-Furkân: 25/42.

Bu da “neredeyse bizi gerçekten saptıracaktı” sözlerine cevaptır. Çünkü bu, ondan gerekeni ve onu lazım kılanı bertaraf etmektedir. Bunda onlara mühlet verse de ihmal etmeyeceğine delil vardır.³³³ Müşrikler peygamber’i yalanlamakla yetinmeyip daha da ileri giderek Peygamber’i alay ve eğlence konusu ederek onunla dalga geçiyorlardı. Allah’a andolsun ki onların bu yaptıkları iş çok tuhaf bir davranıştır. Peygamber’in genel görünümü ve özel davranışları bakımından alay konusu edilmesi hiç de mümkün değildir. Kaldı ki eliyle insanlara gösterilen âyetler, hüccetler, mucizeler, Onunla alay edilmesine engel teşkil temektedir. Asıl alay edilmesi gereken onlardır.³³⁴ Kâfirlerin düşman olması yeni bir şey değildir. Önceki peygamber ve resûller için de durum böyle olmuştur.³³⁵

Ey Muhammed! Sana anlatılan bu müşrikler, seni gördükleri zaman seninle alay etmekten başka bir şey yapmazlar. “Allah’ın yaratıkları arasında bunu mu bize peygamber olarak göndermiş? “Şayet biz ilâhlarımıza inanmakla kararlı ve sabırlı olmasaydık neredeyse bizi bunlardan uzaklaştıracaktı”derler.³³⁶ Yani ayağımızı kaydıracak uzaklaştıracak bizi kendi dinine sokacaktı.³³⁷ Bu da bize gösteriyor ki Hz. Peygamber’in kendi davetini duyurmakta ne kadar ciddi ve azimle çalıştığını ifade etmektedir. Aynı zamanda müşriklerin de batıla ve putperestliğe ne kadar tutkun olduklarını açıklamaktadır. Cenabı Allah kâfirlere kıyamet gününde azabını tattırdığı

³³¹ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, V/505.

³³²el-Furkân 25/42.

³³³ Beydâvî, *Envâru’l-Tenzil*, I/202-203.

³³⁴ Hicâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, IV/319.

³³⁵ Mevdûdi, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, III/585.

³³⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, VI/185.

³³⁷ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, III/187.

zaman, kimin sapık, kimin doğru yolda olduğunu göreceklendir. Muhammed ve ona inananlar mı yoksa kendi durumlarında olanlar mı? O gün her şey açığa çıkacaktır.³³⁸

*Çünkü onlar, kendilerine: Lâilâhe illallâh, denildiği zaman büyüklük tasarlardı”.*³³⁹es-Sâffât 37/35.

*“Geçekten biz, deli bir şâir için tanrılarımızı bırakacak mıyız?”*³⁴⁰es-Sâffât:37/36.

*Hayır, onlara hakkı getirdi ve peygamberleri tasdik etti.*³⁴¹es-Sâffât:37/37.

Müşriklere, zira Allah Teâlâ: “Çünkü onlar, kendilerine, *Lâilâhe illallâh* denildiği zaman büyüklük tasarlardı” Kelime-i Tevhid’e ya da kendilerini ona davet edene karşı “Gerçekten biz, deli bir şâir için tanrılarımızı bırakacak mıyız, derlerdi” Muhammed (s.a.s.)’i kasd ederek. “Hayır, onlara hakkı getirdi ve peygamberleri tasdik etti” bu da onlara red’tir, çünkü onun getirdiği haktır, delille sabittir ve peygamberler onun üzerinde mutabık kalmışlardır.³⁴²

Müşriklere Allah’tan başka tanrı yoktur denildiği zaman bu kelimeyi telaffuz etmeye tenezzül etmez büyüklük tasarlardı. Allah’ın birliğine iman etmeyi ve Resûl’unu tasdik etmeyi kendi gururlarına yedirmezlerdi.³⁴³ Ve üstelik şöyle derlerdi: “Biz deli bir şâir olan Muhammed için ibadet ettiğimiz ilâhları bırakıp Allah’tan başka hiçbir ilâh olmadığını mı söyleyeceğiz”.³⁴⁴ Aslında peygamberleri tasdik etmek ifâdesi, üç anlam içerir burada üç anlam da ifade edilmiştir. Birincisi, Resûlullah (s.a.s.) kendisinden önceki peygamberleri reddetmediği için, o peygamberlerin ümmetlerinin onu reddetmelerinin makul bir açıklaması yoktur. Üstelik Hz. Muhammed (s.a.s.)’i kendisinden önce gelen tüm peygamberler de tasdik etmiştir. İkincisi, Hz. Peygamber yeni bir şey söylemiyor, bilakis tüm peygamberlerin tâ baştan beri taşıdıkları mesajı aktarıyordu. Üçüncüsü, daha önceki peygamberlerin işâret ettikleri tüm özellikler Rasûlullah’ta bulunmaktaydı.³⁴⁵ Yani tevhid ile gelmiş ve kendinden önceki resûlleri tasdik etmiştir.³⁴⁶

³³⁸ Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, VI/26.

³³⁹ es-Sâffât 37/35.

³⁴⁰ es-Sâffât 37/36.

³⁴¹ es-Sâffât 37/37.

³⁴² Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, IV /401.

³⁴³ Hicâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, V/229.

³⁴⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, VII/77.

³⁴⁵ Mevdûdi, *Tefhîmu’l-Kur’an*, V/17.

³⁴⁶ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, III/471.

Buna benzer sahneler çeşitli sûrelerde tekrar edilir. Bu ve benzeri âyetler, Peygamber'in Mekke'deki peygamberlik hayatı boyunca müşriklerle olan mücadeleleri ve tartışmaları sonunda inmiştir. Tartışmalar tazelandıkçe benzeri sahneler de yeni üsluplarla tazelenir ki inkârcılar ibret alıp yola gelsinler, mü'minler de teselli bulsunlar. Bunlar inkârcılar için uyarı, inananlar için tesellidir.³⁴⁷

*Tanrılarını bir tek tanrı mı kıldı?" Tanrılığı birine vermekle "Gerçekten bu, şaşılacak bir şeydir."*³⁴⁸Sâd:38/

Çok acayıptır; çünkü atalarımız bunda mutadık kalmadılar, bir de şunu görüyoruz ki bir tanrının bu kadar çok şeye ilmi de kudreti de yetmez. Kelime, Şedde ile *uccâb*'da okunmuştur; bu daha mübalağalıdır, örneğin *küram* ve *kürram* gibi, rivâyete göre Hz. Ömer (r.a.) Müslüman olunca bu, Kureyş'e ağır geldi; Ebû Tâlib'e gittiler: Sen şeyhimiz ve büyüğümüzün, bu beyinsizlerin ne yaptığını biliyorsun. Bizimle yeğenin arasında karar vermen için sana geldik, dediler. Ebû Tâlib, Resûlullâh (s.a.s)'ı çağırttı: Bunlar senin toplumundur, senden eşitlik istiyorlar; üzerlerine çok gitme, dedi. Aleyhisselâtu vesselâm da: Benden ne istiyorlar, dedi? Onlar da: Bizi bırak, tanrılarımızı diline dolamayla bırak, biz de sana ve Tanrına karışmayalım, dediler. O da: Söyleyin bana, ben size istediğinizi verirsem sizde bana bir kelime verir misiniz ki onunla Araplara sahip olursunuz, Acemler de size boyun eğler, dedi? Onlar da: Evet, hem de on fazlasını, dediler. O da: *Lâilâhe illallâh*, deyin dedi. Onlar da (bu şaşılacak bir şeydir diyerek) kalktılar.³⁴⁹

Kureyş müşrikleri, kendilerinden bir uyarıcının Allah tarafından gönderilip onları uyarmasına şaşılar ki, bu uyarıcı da Muhammed'tir. Allah'ın birliğini inkâr eden bu kâfirler, kendilerini Allah'ın azabıyla uyaran Muhammed'e: "Bu, bütün ilâh'ları tek bir ilâh mı yapıyor? O tek ilâhın, hepimizin dualarını işiteceğini ve yaptığımız ibâdetleri bileceğini mi sanıyor? Şüphesiz bu iddia, şaşılacak bir iddiadır." dediler.³⁵⁰ Hiç tanrılar birleşirde tek tanrı olur mu? Bu söz Muhammed'in uydurmasıdır, Allah'a iftiradır. Hem içimizden kimse kalmadı Allah'ın vahyi Muhammed'e mi indirildi? diyerek gittiler.³⁵¹ Peygamber'in Rabbiniz bir olan Allah'tır, Onun ortağı yoktur, deyişini tuhaf buluyorlar ve şaşkınlıkla karşılıyorlardı.

³⁴⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, VII/403.

³⁴⁸ Sâd 38/5.

³⁴⁹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV/434-435.

³⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII/120.

³⁵¹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, VII/457.

Çünkü bu tek tanrı akidesi onların alışık olmadıkları bir akide idi. Kör taklit, onları sağlıklı bir şekilde düşünüp tefekkür etmekten alıkoymuş, basiretlerini kör etmişti. Bu kâinatın içinde cereyan eden olayları hep maddi ölçülere dayandırdıklarından dolayı tanrıların çokluğuna inanmışlardı. Bu sebeple Muhammed'in tek tanrı inancını ortaya atmasını hayretle karşılamışlardı.³⁵²

Zira Hz. peygamber müşrikleri toplayıp onları putları terk etmeye ve tek İlâh inancını kabule çağırınca bunu büyük bir olay sandılar ve hayrete düştüler; çünkü onlar bu davetle ilahlarının yerildiğini ve onlarla alay edildiğini düşünerek, doğrusu şu Muhammed'in tevhid inancına dair ortaya attığı sözlerle tanrılarımızı reddetmesi çok tehlikeli bir iştir deyip orayı terketmişlerdir. “İçlerinden ileri gelenler gittiler” Kureyş'in eşrafı Rasûlullâh (s.a.s.) onları hayal kırıklığına uğrattınca gittiler “yürüyün dediler” birbirlerine böyle diyerek, “diretin” sebat edin. “tanrılarınızın üzerinde” onların ibadetinde; bununla konuşmak size yarar getirmez.

“En” müfessiredir, çünkü konuşma meclisinden kalkmak konuşmayı akla getirir. Şöyle de denilmiştir: Gitmekten maksat söz söylemeye atılmaktır, *imşu* (yürümek) da meşetil mer'etü deyiminden gelir ki kadının evlatları çok olmaktadır Maşiye (sürü) de bundan gelir, toplanın, demektir. En'siz de okunmuştur, yemşüne enisbirû da okunmuştur. “Şüphesiz bu, elbette istenen bir şeydir”.³⁵³Sâd:38/6. Gerçekten bu, kaderin bize bir cilvesidir, onu durduramayız ya da iddia ettiği tevhidi yahut hedeflediği başkanlığı. Araplara ve acemlere hâkim olmak herkesin temenni ettiği ve istediği bir şeydir ya da dininiz öyle bir şeydir ki sizden alınması isteniyor.³⁵⁴

Müşriklerden eşraf takımı fırlayıp şöyle dediler: Yürüyün. Muhammed'i terk edin. Eski inancınıza bağlılıkla devam edin tanrılarınıza ibadet etmeye bağlı olun ve tanrılarınıza ibadet hususunda birleşin ve bir araya gelin. Asla kopmayın. Doğrusu şu Muhammed'in tevhid inancına dair attığı sözler ve bizim tanrılarımızı reddetmesi gerçekten büyük bir iştir. Aslında Mekkeli müşriklerin üç konuda şüpheleri vardı.

1. Peygamber'in kendi içlerinden biri olmasını tuhaf karşılamışlardı.
2. Kâinâtı tek bir Tanrı'nın idare ettiğini inkâr etmişlerdi.

³⁵² Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, V/264.

³⁵³ Sâd 38/6.

³⁵⁴ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV/434-35.

3. Kendilerine değil de sadece Muhammed'e Kur'ân'ın indirilmesini yadırgamışlardı.

Kur'ân-ı Kerîm'in Allah katından Ona indirildiğine tanıklık eden delillere göz atmamışlardı. Onlar delilsiz bir şüphe içindeydiler. Bu sebeple Kur'ân'ın sihir olduğunu, bazen şiir olduğunu, bazen de kehanet olduğunu söylerlerdi.³⁵⁵ Kureyş'in ileri gelenleri ve içlerindeki sapık reisleri peygamber'e karşı olan inatlarında ısrar etmişlerdir. Muhammed'in size yaptığı tek ilah'a ibadet çağrısına uymayın. Bu yapılmış planlı iştir. Muhammed sizi dininizden çevirmek istiyor dolayısıyla ona itaat etmeyin aslında Muhammed'in amacı İslâm değil, asıl O bizi kendisine tabi kılmak istiyor. Diyorlardı.³⁵⁶

“Ves'el (senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimizden sor)” yani, ümmetlerinden ve din âlimlerinden sor İbni Kesîr ile Kisâi hemzeyi tahfif ederek okumuşlardır.

*“Allah'tan başka tapılacak tanrılar kıldık mı”?*³⁵⁷ ez-Zuruf:43/45.

Putlara ibâdete hükmettik mi? Hiçbir millette bu görüldü mü? Bundan maksat peygamberlerin tevhid'te icmalarını buna delil getirmektir, aynı zamanda şuna da delalet etmektedir. O,eşi görülmemiş biri değildir ki yalan söylesin de ona düşmanlık edilsin, çünkü müşrikleri yalanlamaya ve muhalefete en çok sürükleyen şey tevhid idi.³⁵⁸ Allah'u Teâlâ bu âyette Rasûlullah'a Ehl-i Kitâbın mü'minlerine, tevhid inancını sormasını emretmiştir. Her ne kadar âyette peygamberlerden sorulması emredilmişse de peygamberler Rasûlullah'ın döneminde hayatta olmadıklarından ve onlara gönderilen kitaplar, kendilerine inanan Ehl-i Kitâb'ın elinde bulunduğundan, meselenin onlardan sorulması kastedilmiştir.³⁵⁹ “Daha önceki peygamberlere sor, hiç Allah, kendisinden başkasına tapılmasına müsaade etmiş midir? Hiç önceki dinlerde böyle bir şeye cevaz verilmiş midir?” buyrulmuştu. Asıl kasıt Kur'ân'dan önce gelmiş Tevrât ve İncil'de de Allah'tan başkasına tapmanın yeri olmadığını anlatmaktadır.³⁶⁰ Sizden önceki peygamberlere sorun denilmekle önceki peygamberlerin kitaplarına bakmaları kasdolunmaktadır. Tıpkı aralarında bir

³⁵⁵ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, V/265.

³⁵⁶ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, V/57.

³⁵⁷ ez-Zuhruf 43/45.

³⁵⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, IV/605.

³⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VII/330.

³⁶⁰ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, VIII/258.

çekişme olduğu takdirde mesleyi Allah'a ve Rasûlüne götürün, denildiği gibi, burada bu tür ifadenin kullanılmasının nedeni, önceki peygamberlerin kitaplarında Allah'tan başkalarının ibâdete lâyük olduklarıyla ilgili bir talimatın olup olmadığının araştırılmasıdır.³⁶¹

Müşriklerin İslâm'dan nefret edişlerinden en önemli sebeplerinden biri de, İslâmiyetin tevhide, putları kötölemeye ve onları terk etmeye davet eden bir din olmasıdır. Kur'ân-ı Kerim'in çeşitli suretlerde tevhidin, İslâmiyet tarafından ortaya atılan yeni bir şey olmadığını bilakis her dinin esası olduğunu açıklamıştır ve bunu te'yid etmek için "Senden önce gönderdiğimiz elçilerimizden sor." denilmiştir. Yani Ey Muhammed! Onların dinlerine bak. Onların mezheplerini araştır. Tahrife uğramamış kitaplarını incele ki bu sorunun cevabını bulasın. Neticede şunu bileceksin ki; bütün dinler şirkten uzak olan hâlis tevhid esasında müttefiktirler. Allah'tan başka tanrılara tapmayı reddetmekte birleşmektedirler.³⁶² Bundan anlaşılıyor ki Kur'ân'ın peygamber'e olan hitabında: Allah'tan başkasına ibadete çağırın senden başka peygamber var mıdır. Yani ey peygamber! tevhid konusunda şüphen mi var? Senden önce gelen peygamberler aynı dava uğrunda çalışmamışlar mı? Diye, bir mecaz ile karşılaşıyoruz elbette peygamber'in böyle bir şüphesi olamazdı. Ama âyetten maksat bütün peygamberlerin tevhid inancı üzerinde birleştiklerini şahit göstermektir.

"*Rabbimiz onlara gönder*" Müslüman ümmetinin içinde "*onlardan bir elçi*" o ikisinin zürriyetinden Muhammed'den (s.a.s.) başkası gönderilmemiştir. Duaları onunla kabul olunmuştur. Nitekim: "Ben atam İbrâhim'in duası," Hz. Peygamber Hz. İbrâhim'in duâsıyla gönderildiğini söylemiştir. "*İsâ'nın müjdesi*" "*Ey İsrâil oğulları, ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici olarak geldim*".³⁶³ Mealindeki âyettir ve annemin rüyasıyım, demesi, annesi Hz. Peygamber (s.a.s.)'e hamile kalınca rüyasında kendisinden bir nurun çıktığını görmüş, bu nur ile Şam sarayları kendisine görünmüştür. Bu rüya Şam bölgesinin tez zamanda İslâm nuruyla aydınlanıp Müslümanların eline geçeceğine işâret olmuştur.³⁶⁴ "*Onlara âyetlerini okuyacak*" onlara vahyedilen tevhid ve peygamberlik delillerini okur ve tebliğ eder.

³⁶¹ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, V/277.

³⁶² Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, V/471-72.

³⁶³ es-Saf 61/6.

³⁶⁴ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, I/239.

“Onlara kitabı öğretir” Kur’ân-ı “ve hikmeti” nefislerini kemale erdiren mârifet ve hükümleri. “Onları temizler” şirk ve günahlardan. “Şüphesiz sensin sen o izzet sahibi” yenilmeyen ve istediğini yapmaya engel olunmayan “hakîmsin” istediği şeyi sağlam yaparsın.³⁶⁵ Bundan anlaşılıyor ki, bu dua Hz. İbrahim ve İsmail’in mübarek dualarıdır Yüce Allah onların dualarını kabul buyurmuş ve Hz. Muhammed’i peygamber olarak göndermiştir. Peygamber’e gelen risaletin daha önceki peygamberlere de yani Hz. İbrahim’den itibaren bütün peygamberlere verilen inanç esasları aynı olan İlâhi kitaptır. Tevrat, İncil ve onların devamı olan Kur’ân’dır. Bunların üçü de aynı inanç prensiplerini getiren ve her peygambere kendi diliyle vahyedilen İlâhi kitaplardır. Hikmet, bu kitapların içerdiği bilgilerin sağlam yararlı ve gerçek bilgi olmasıdır.³⁶⁶ Allah bu dualarını kabul buyurduğunu ümmiler içinde Allah’ın âyetlerini tilâvet eden kendilerine bir Resûl gönderdiğini dile getirmiştir.³⁶⁷ Rabbimiz bizim soyumuza Araplardan bir peygamber gönder senin vahyettiğin kitabı onlara okusun, âyette zikredilen kitaptan maksat Kur’ân-ı Kerim’dir. Hikmetten maksat sünnettir. Hikmet, Allah’ın hükümlerini bilmektir. Bu hükümler ancak peygamberlerin bildirmesiyle öğrenilmiş olur. Hikmetin öbür manası, hak ile bâtılın arasını ayıran Kur’ân demektir. Âyeti kerimede, ‘Onları kötülükten temizlesin’den maksat, Allah’a ortak koşmaktan ve putlara tapmaktan temizlenmeleridir.³⁶⁸

İbrahim ve kendisine yardım eden İsmail’in Kâbe’nin temellerini yükseltirken, “Rabbimiz bu yaptığımızı bizden kabul buyur. Şüphesiz sen her duayı işiten ve her niyeti bilensin. “Bizi sana boyun eğenlerden eyle” sonra çocuklara olan şefkat duyguları harekete geçiyor ve soylarından Allah’a içtenlikle boyun eğen bir topluluğun çıkması için dua ediyorlar. Bu dua ancak kendi soylarından bazı kimseler içindir. Çünkü ikisi de ilâhi hikmet gereği olarak, iki sınıf insanın olacağını biliyorlar. Ve soylarından gelecek kimselerin emaneti tanıtacak ve hakkıyla yerine getirecek olan kişilerden olmasını istiyorlar.³⁶⁹ Allah büyük bir kudrete ve hikmete sahip olduğu için Hz. İbrâhim’in duasını kabul etmiş ve Hz. Muhammed’i (s.a.s.) peygamber tayin etmiştir.³⁷⁰

³⁶⁵ el-Bakara 2/129.

³⁶⁶ Beydâvî, *Envâru’l-Tenzil*, I/202.

³⁶⁷ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/125.

³⁶⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I/346.

³⁶⁹ Hicâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, I/94-95.

³⁷⁰ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, I/91.

Buraya kadar adlarını yukarda zikrettiğimiz klasik dönem müfessirlerinden, tevhid ve ilâh'ı açıklayan âyetlerin yorumlarını aldık. Bundan sonra modern dönemin tefsir anlayışını, dönemin özelliklerini, şartlarını ve gelişmeleri hakkında bazı açıklamalara değineceğiz.

III. BÖLÜM

MODERN DÖNEMDE TEFSİR ÇALIŞMALARI

3.1. Modern Dönem Tefsir Çalışmaları

Bildiğimiz anlamda tefsir çalışması, şifahi birtakım rivayetlerin yanında Kur'ân'ın garip kelimelerinin kısa açıklamaları şeklinde başlamış ve nihayet Kur'ân'ın tüm âyetlerini kapsar hale gelmiştir.

Tefsirin tedvin dönemine girmesiyle daha önce şifahi olarak aktarılan rivayetler derlenmiş, garip kelimelerin izahına yer verilmiş, mezheplerin ortaya çıkıp kurumsallaşmalarıyla da dirayet tefsiri gelişmeye başlamıştır. İlk dönemlerdeki rivayet tefsirini, kendi dönemlerinin içtimai tefsirleri olarak değerlendirebiliriz. Bilahare dirayet tefsirleri bu görevi üstlenmiştir. Yani dirayet tefsirleri, doğuş döneminde kendi toplumsal sorunlarını dile getiriyorlardı. İşte bu nedenle onları dönemlerinin ictimai tefsirleri olarak değerlendirmek mümkündür.

Hicri beşinci asırda Haçlı saldırıları, ardından altıncı asırdaki Moğol istilaları, İslâm âleminde önemli çözümlere neden oldu; huzursuzluk ve tedirginlik İslâm âleminin tamamını sardı. Bu nedenle ilimde duraklama, ardından taklit ve şerh dönemi başlamış, bu devirlerde yaşayan müfessirler, kendilerinden önceki müfessirlerin görüşlerini nakletmek suretiyle eserler vermeye başlamışlardır. Kendi çağlarının problemlerinden çok, nazarî tartışmalarla meşgul olmak, her meselede birtakım taksimat ve maddelemeler yaparak bu konuda kendilerinden öncekilerin görüşlerini nakletmek ve mensubu oldukları mezhep ve fırkaların daha isabetli

olduğunu ispatlamakla meşgul olmuşlardır. Böylece tefsir faaliyeti, sosyal problemlere çözüm üretmekten uzaklaşmıştır.³⁷¹

Mesela bu dönemde yazılan ve şöhret bulan Beydâvî'nin (ö.685/1286) tefsiri, itizali görüşler ayıklandıktan sonra Zemahşerî'nin (ö.538/1143) *el-Keşşâf*'nın muhtasarı durumundadır. Ayrıca kiminin görüşleri de Fareddîn er-Râzî (ö. 606/1209) ile Râğîb el-İsfahani'nin (ö.503/1109) tefsirlerinden ihtisar etmiştir. Neseî de, Beydâvî ile Zemahşerî'nin tefsirlerini ihtisar ederek tefsirini hazırlamıştır. Suyûtî'nin (ö.911/1505)' *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri bil-Me'sûr* isimli tefsiri, rivayetlerin derlenmesinden ibarettir. Yine bu dönemde yaşayan müfessirlerden Hâzin, (ö.741/1340)'in "*Lubâbu't-Te'vîl fi Maâni't-Tenzîl*" isimli eserini, Beğâvî'nin (ö.516/1122) "*Maâlimu't-Tenzîl*" isimli eserinden ihtisar etmiştir. Yine Osmanlılar döneminde Beyzâvî'nin tefsirine yüzlerce şerh ve haşiye yazılmıştır. Hâlbuki tefsir, Kur'ân-ı Kerim'den çağın problemlerine çözüm üretmek ve toplumu daha iyiye doğru yönlendirmek için yazılması gereklidir.

Bu sebeple kuru ve çoğu zaman pratik hayatla ilgisi olmayan meselelerdeki tartışmalar sonucu tefsir çalışmalarlarıyla toplum arasındaki ilişki gittikçe zayıflamış ve tefsirler adeta akademisyenler için yazılır hale gelmiştir. Bu durum birkaç asır bu şekilde devam etmiş ve nihayet içinde yaşadığımız çağa gelinmiştir.³⁷²

Diğer yönden Kur'ân'ın genel anlamda inanç esaslarına, insanın yaratılışına, tıp konusuna, insan psikolojisine, bilime, insanlar arası beşerî münasebetlere, siyasete, ekonomiye, eğitime, hukuk ve ahlaka özel anlamda faize, zinaya, kumara, kadımla ilgili meselelere, Gayri Müslimlerle ilgili ilişkilere ve insan haklarına nasıl baktığı daha doğru bir ifade ile bütün bu hususlarda Kur'âni bakış açısının ne olduğu özellikle günümüzde hep merak konusu olmuştur. Dolayısıyla bütün bu konularda Kur'ân'ın ne söylediğini tespit etmeye geçmişten ziyade günümüzde daha çok ihtiyaç vardır.³⁷³

³⁷¹ Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay. 11. Baskı, Konya, 2013, s. 49.

³⁷² Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 41-42.

³⁷³ Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, İfav Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2013, s. 98-99.

Modern çağda ilmî gerilik, İslâm âleminin diğer alanlarda da gerilemesiyle kendini açıktan belli etmişti. Başka türlü olması da mümkün değildi. İlmî alanda gerileyen bir toplumun diğer alanlarda da ilerlemesi düşünülemez.³⁷⁴

Aslında Müslümanlar her devirde Kur'ân-ı Kerim'e, dünya ve ahiret saadetlerini sağlayan bir esas, bir anayasa gözü ile bakmışlar, nüzûlünün başlangıcından itibaren günümüze kadar muhtevasını iyi anlamak için çeşitli yönlerden onu araştırmışlar ve onu tefsir etmeye çalışmışlardır. Başlangıçtan günümüze kadar, lugat, belagat, edeb, nahiv, fıkıh, mezhep, felsefe, tasavvuf ve daha pek çok yönlerden tefsirler meydana getirmişlerdir.

İslam'ın ilk beş asrından sonra, zamanla ictimai hayatta mukallitlikten daha ileri gidemeyen bir durgunluğun meydana gelişinin tefsir ilminde de bir donukluk meydana getirmesi kaçınılmaz bir durum idi. Dolayısıyla birkaç asırdan beri Avrupa'da meydana gelen fikri ve ilmi hareketler, İslam âleminde de bir uyanma hareketi meydana getirmiştir. Birçok İslâm ülkesinde bilhassa Mısır ve Hindistan'da ilim adamları harekete geçmiş yeni görüş ve anlayışla ilmin de ışığı altında, diğer ilimlerde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim tefsirinde yeni ufuklar açmışlardır.³⁷⁵

Modern dediğimiz dönemler, yani 19. ve 20. Yüzyıllar, siyasi ve kültürel yönleriyle Müslümanları çok da sevindiren ve mutlu eden zamanlar olmamıştır. Bu talihsiz süreç ne yazık ki halen devam etmektedir. Son asırlarda siyasi, sosyal ve kültürel planda yaşanan bu çalkantı ve gelgitlerin yansımaları bütün yönleriyle Kur'ân tefsirlerini etkilemiştir. Bu bağlamda müfessirler, İslam dünyasının yaşadığı krizden nasıl çıkacağı, gerçek bağımsızlığın nasıl sağlanacağı, fakirlik, ekonomik ve teknolojik problemlerin nasıl aşılacağı, ümmetin maddi ve manevi üretimde nasıl harekete geçileceği, yeni kuşakların eğitiminin nasıl sağlanacağı konularını, Kur'ân tefsirlerinde de ele almış bu ve problemlere değişik çözümler önermişlerdir. Kısaca ilgi kurdukları âyetlerin tefsirinde modern dönem Kur'ân tefsirlerinde sadece sosyal ve siyasal konular ele alınmamış, kültürel meselelere de önemli bir yer verilmiştir. Hatta Batı'da tabiat bilimlerine ve buna bağlı olarak teknoloji alanında görülen

³⁷⁴ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 42-43.

³⁷⁵ Cerrâhoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 688.

ilerlemeler bazı müfessirlerin bu tür konulardan bahseden âyetler üzerinde yoğunlaşmalarına sebep olmuştur.³⁷⁶

Bu yönde ilmi tefsir hareketinin ülkemizdeki temsilcilerinden Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1918), astronomi ile ilgili 100'e yakın âyeti toplayarak onları muâsır ilimlere dayanarak tefsir etmiştir. Müellifin *Serâiru'l-Kur'ân* adını verdiği eseri bu sahada yazılan ilk ciddi çalışmadır. Aralarında Ahmed Mustafa el-Merâgî (1883-1952), Reşid Rıza (1865-1935), Emin el-Hûli (1895-1966) ve Mahmud Şeltût'un (1893-1963) da bulunduğu bir grup âlimin karşı çıktığı günümüz ilmi tefsir hareketlerinde eserlerinden tanıdığımız tabip Abdulaziz İsmail (ö.1357-1942) ve Abdurrezâk Nevfel'i (1917-1984), hepsinden de önemlisi *el-Cevâhir fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı 25 ciltlik tefsiriyle üne kavuşan Tantâvî el-Cevheri'yi (ö.1870-1940) zikretmek gerekir

Bu gelişmeler sürerken Kur'ân-ı tabii ilimlerin verileriyle tefsir etme yöntemi birçok ilim adamı tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu eleştirinin en ciddisi Ebu İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtîbi (ö.790-1388) tarafından dile getirilmiştir.³⁷⁷

İslâm âleminin içine düştüğü bu durum, çağımızda yeni arayışların başlamasına neden oldu. Bu arada din karşısında birtakım farklı tavırlar ortaya çıktı. Dine karşı tavır alanların yanında, din tarafında yer alanların da dine bakışları birbirinden farklıydı. Burada dinin yanında yer alanların dine bakışlarını özetlemekte yarar vardır.

a. Müslümanların geçmişten devraldıkları kültüre dört elle sarılan gelenekçiler. Bu eğilime sahip olanlar arasında ton farkları olmakla birlikte genelde geçmişten devralınan kültürü, İslâm'ın en doğru yorumu olarak değerlendirirler. Onlara göre yeni yorumlar, İslâm'ı içten yıkmaya çalışan dış ajanların işi olarak değerlendirmişlerdir.

Devralınan kültürde bir meseleyle ilgili çelişkili görüşler gündeme getirildiğinde bu kesim, bu çelişkilere bir çözüm getirme yoluna gitmez, geçmişi anlamaktan âciz olduğumuzu ileri sürer. Böyle bir çelişkiden söz etmek bile onlara göre geçmişe saygısızlıktır; Ehl-i Sünnetin yolundan ayrılmaktır. Hayatın her

³⁷⁶ Hilmi İbrahim Karşlı, "Kur'ân'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Özel Sayısı*, Ankara, 2010, s. 439.

³⁷⁷ Fethi Ahmet Polat, "Bilimsel Tefsir Ekolü", *Tefsir El Kitabı*, Grafiker Yay. Ankara, 2012, s. 214.

alanında gelenekçiliği üstün tutan bu eğilim sahipleri yeni yazılan tefsirlere iyi gözle bakmaz, onları mezhepsizlerin ve din tahripçilerinin çalışmaları olarak değerlendirirler.³⁷⁸

b. Devralınan kültürü eleştirerek Kur'ân ve Sünnet'e yeniden dönülmesini ve bu ikisinin ışığında yeni bir yorumun yapılmasını savunurlar. Önceki grupta olduğu gibi bu eğilime sahip olanlar arasında ton farklılıkları olduğu görülmüştür..

Bu eğilime mensup olanların Kur'ân ve sünnete dönüş gerekçelerini şöyle özetlemek mümkündür:

Tarih içerisinde Müslümanların kültürlerine yabancı kültürler karışmıştır ve bu yabancı unsurların yeni bir ayıklamaya tabi tutulması gerekir. Eğer hedef müslümanca yaşamaksa, elbette ki söz konusu ayıklama Kur'ân ve Sünnetin ışığında yapılmalıdır.

c. Bu iki grup arasında kararsız bir yol izleyenler. Bu grupta yer alanlar, devraldığımız kültürde bir takım sapma ve bulanıklıkların bulunduğunu kabul ederler. Ancak onlara göre bu sapma ve bulanıklıkları tasfiye etmek için ortam müsait değildir. İslâm'a birçok saldırılar yapılmaktadır. Bu ortamda tasfiye işine girişmek, mevcudu da yitirmemiz sonucunu doğurabilir. Bu nedenle teenni ile hareket etmek zorundayız diyen ve bu eğilime mensup olanlar, karasızlar olarak nitelendirilmektedirler. Çünkü bazen bu tarafta, bazen diğer tarafta yer alıyor ve sürekli bir tedirginlik içerisinde bocalıyorlardı.³⁷⁹

Bunlar bocalama ile uğraşırken diğer taraftan, günümüz insanı, Kur'ân hakkında bilgi sahibi olmak isterken, Kur'ân'ın, hangi konuya nasıl baktığını öğrenmek istemektedir; ancak Kur'an'ın baştan sona tefsirleri, böyle bir ihtiyaca cevap vermekten şu andaki tertipleri itibariyle uzak görünmektedir. Günümüzde artık Kur'ân-ı konu konu ele alıp çeşitli boyutlarla açıklamak ve yorumlamak bazı âlimlere göre zaruret halini almıştır. Zaman içinde bu konuda İslam dünyasında çeşitli teşebbüslerin olduğu görülmüştür. Bu tarz tefsir hareketi günümüzde pek çok tefsirci tarafından benimsendiği görünmektedir. Kur'ân-ı anlama ve yorumlamada yöntem arayışları ve münakaşaları devam etmektedir.³⁸⁰

³⁷⁸ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 43.

³⁷⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, s. 45.

³⁸⁰ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s.118.

Modern dönemde tefsirlerin sınıflandırılması pek çok veçhesiyle ivme kazanmış görünmektedir. Çünkü modern dönemde müfessirler, toplumun vaziyetini Kur'ân esasına göre ıslah etmeye ve cahili eğilimlere, fikirlere karşı durmaya çok çabaladıkları için, tefsir büyük ölçüde merkezi bir konuma geldi ve modern dönemde tefsir'de çok sayıda yöneliş ortaya çıktı. Bu itibarla dünyanın dört bir yanında farklı eğilimlere mensup âlimler tarafından yapılan muhtelif tasniflere rastlamak mümkündür. Bu tasnif çalışmalarını tefsir tarihi için önemli addetmek gerekir.

Bu dönemde ise tefsir ilminde oldukça zengin bir yöneliş olduğu da görülmektedir. Muhtemelen günümüzde tefsirlerin sınıflandırılmasına yönelik çabaların artış kaydetmesinin sebeplerinden birisi işte bu yönelişlerin zenginliğidir. Bunun yanı sıra modern dönemde mezhepler esas alınarak yapılan tasniflere müteallik tenkitlerin ve tefsir tarihinin yeniden yazılması gerektiğine yönelik tekliflerin gündeme gelmesinde post modernizmin siyasi bakış açısının değişmesinin, araştırmacının sayısının artmasına bağlı olarak tefsir sahasında pek çok araştırma yapılmasının ve Batı'nın 19.Yüzyılda İslam dünyasındaki ilk sadmesinden uzaklaşmış olmasının mühim rolü vardır. Fakat her ne kadar mezhebi eğilimlere göre yapılan tasniflerle ilgili müfessirlerin etkilenmesi ve bir önyargıya sebep vermesi gibi riskleri taşısa da, mezhebin de bir realite olduğu kabul edilmelidir.³⁸¹

Çağdaş dönemde tefsirin işlevi, doğrudan Kur'ân'ın hidayetini incelemek olarak belirlemiştir. Diğer bir deyişle çağdaş dönemde tefsirin öncelikli olarak Kur'ân'ın anlaşılmasının gaye edinmesi anlayışı hâkim olmuştur. Bunu ısrarla vurgulayan âlimlerden birisi de Fazlur Rahman'dır. (1919-1988) Ona göre, "geliştirilecek yeni metot tamamen Kur'ân'ın anlaşılması yönü ile ilgilenmeli, estetik güzelliği ve (edebi) üstünlüğü gibi yönleriyle vakit kaybetmemelidir.

Esasen İslam medeniyetinin temelinde yer alan Kur'ân'ın doğrudan açıklanmasını ve yorumlanmasını edinen tefsir ilminin her zaman taze ve canlı olması icap eder. Fakat tefsirin taze ve canlı olmasının yanı sıra öz kaynağı berrak biçimde aksettirmesi gerekmektedir. Muasır döneme göz atıldığında içtimai tefsir akımıyla beraber tefsirin daha bir işlevsellik/ güncellik kazandığı söylenebilir. Hatta belki ilmihaller kadar okunmaya başlanmış olan meallerin bu bağlamda tefsirin

³⁸¹Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, yıl, 19, sayı:31, Ocak-Haziran, 2014, s. 61-79.

muasır dönemde işlevini dolaylı olarak artırdığına dair bir işaret sayılabilir. Zira meal okumak, tefsirlere de müracaat etmeyi beraberinde getiren bir faaliyettir. Ne var ki çok hızlı değişimlere sahne olan modern dünyada, tefsirin kendisini yenilemesi ve doyurucu bir sunum yapması da oldukça gayret isteyen bir meseledir. Öte yandan günümüzde tefsirin heyet tarafından yazılması gibi bazı önerilerin olmasından, tefsirin, işlevini tam manasıyla yerine getiremediği de çıkarılabilir. Kısacası, tefsir, yaşanan hayatı ve dönemin belli anlayışlarını bir şekilde bünyesine aksettirmiştir.³⁸² Tefsir çalışmalarının modern dönemde kaydettiği aşamalar bu şekilde cereyan ettiği görülmüştür.

Çalışmamızın bu bölümünde tevhid konusunu içeren çeşitli âyetleri öncelikle modern müfessirlerin yorumlarından alıp klasik dönem müfessirlerin yorumlarıyla mezcederek sürdürdük; yapmış olduğumuz çalışmada tezimizin konusu olan tevhidi içeren âyetleri alırken tevhid ve ilâh ibarelerinin geçtiği âyetleri almayı tercih ettik ve Mushaf tertibine göre âyetleri aldık.

Bu bölümde çağdaş müfessirlerden Ebu'l Al'a Mevdûdî'nin *Tefhimu'l-Kur'ân* (Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri) adlı Tefsirinden onun Tevhid konusunu ele alış biçimini inceleyeceğiz. Bir başka müfessir de Mısırlı Tefsir Hocalarından M. Mahmud Hicâzî'nin *et-Tefsîru'l-Vâdih* adlı tefsirinden, Tevhid konusunu açıklama şekline bakacağız; son olarak günümüzde bilinen ve kendisi hâlâ hayatta olan müfessirlerden Süleyman Ateş'in *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*'nden de Tevhid konusunu açıklama şeklini birlikte inceleyelim

Daha önce de yukarda bahsettiğimiz gibi her bir müfessirden, işlediğimiz âyetlere, tezimizde ele aldığımız, modern ve klasik dönem müfessirlerinin yorumlarını da katarak; aşağıda işleyeceğimiz tefsirler için de uygulayacağız.

3.2. Modern Dönem Tefsir Çalışmalarında Tevhid

3.2.1. Ebu'l A'lâ Mevdûdi

Mevdûdi (1903/1979) tarihinde Haydarabat vilayetine bağlı Dekkan'da dünyaya geldi. Dedesi Hind yarımadasında etkin olan Çiştîyye tarikatının meşhur

³⁸² Hikmet Koçyiğit, "Tefsirin İşlevi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, Cilt, XIII, sayı: I, Diyarbakır, 2011, s. 199-200.

şeyhlerinden Kutbuddin Mevdudi el-Çiştî'dir Mevdûdi'nin soyu Şeyh Kutbuddîn Mevdûdi'ye uzanır. Bu zat hicri altıncı yüzyılda Hindistan'da yaşamış ve Çeştiye tarikatı şeyhi'dir. Mevdûdi'nin babası kültürlü bir savcı idi. asırdaşlarından birçoğunu aldatan batı medeniyeti onu rahatsız etmiştir. Onun için oğlunu İngiliz okullarına göndermeyip evinde okutmuştur. Fakat bu genç baba, oğlunun eğitimine daha fazla zaman ayıramadan vefat etti.

Mevdûdi ilk çalışma hayatına gazeteci olarak başlamıştır. Bir ara Hindistan'da yayınlanan meşhur "Müslim" ve "Taç" adlı gazeteler ile Delhi'de çıkan "Cemiyet" gazetelerinde yazı işleri müdürlüğü yaptı.

Bu gazeteler o zaman Müslümanların hak ve menfaatlerini savunuyorlardı. Bundan sonra ise üstad 1923 yılında "Tercümân-i Kur'ân" adlı aylık dergiyi çıkarttı. Hindistan yarımadasındaki İslâmi harekete bu derginin çok önemli katkıları olmuştur.³⁸³

Mevdûdi bir taraftan da Hindistan'ın Pakistan üzerindeki kötü emellerine karşı koyuyordu. 1965'te Hindistan Pakistan'a saldırdı. Bu esnada Mevdûdi Pakistan'ın savunmasının tüm Müslümanlara farz-ı ayın olduğunu ifade etti. Ülke müdafaasında düşmanı engellemek için yardımcı olan herkesin de mücahid olduğunu ilan etti. Hindistan'ın Keşmir'e saldırmasında da Mevdûdi aynı keskin tavrını muhafaza etti. Cemaati İslâmi'yi bu zor şartlarda yöneten Mevdûdi etrafındakilere iman ve cesaret aşıliyordu.

Mevdûdi'nin cemaattaki liderliği aralıksız olarak 1972'ye kadar devam etti. Bu tarihlerde sağlık durumunun elverişsiz olmasından dolayı görevi üstad Muhammed Tufeyl'e teslim etti. Ama cemaati İslâm için sürekli müracaat edilen bir lider olmayı sürdürdü. Bu mücadelesini de 22 Eylül 1979'da vefat edinceye kadar devam ettirdi.

Mevdûdi çok büyük bir ilmi serveti de arkasında bırakarak aramızdan ayrılmıştır. Onun eserlerinin bazıları şunlardır.

1. İslâm'ın Esasları. 2.Kur'ân'a Göre Dört Terim.3. İslâm'ın Yaratılış Nazariyesi 4. İslâmi Hareketin Ahlaki Esasları. 5. Hicap. 6. Nur Süresinin Tefsiri.7. Dini İhya ve Tecdid Tarihinin Özeti. 8. Müslümanların Bugünkü Durumu ve Onları

³⁸³ Mevdûdi, *İslam'da İhya Hareketleri*, çev. A. Ali Genç, Pınar Yay. 1. Basım, İstanbul, 1986, s. 3.

Harekete Getirme Yolları. 9. Allah Yolunda Cihad.10. İslâm ve Cahiliye.11. Hakkın Şahitliği. 12. Doğru Din. 13. Talim ve Terbiyede Yeni Program.14. İktisadın Esasları.15. İslâm'da İktisadi Problemler ve Çözümü. 16. Araziye Sahip Olma Meselesi. 17. İslâmi Kanun. 18. İslâm'da Hayat Nizamı. 19. Tefhimu'l-Kur'ân (tefsir). 20. Kâdiyanilik Meslesi. 21. İslam İnkılabı. 22. Biz ve Batı Medeniyeti.

Bilindiği üzere klasik dönem müfessirleri ile modern dönem müfessirlerinin yaşadıkları farklı dönem ve konuları itibarıyla Ku'ân'a bakış açıları temelde aynı olmakla birlikte; modern dönem müfessirleri; Kur'ân-ı yorumlarken Kur'ân'a daha çok sosyal, ictimai ve toplumsal açıdan baktıkları için ve bunun neticesinde gelişen sorunlara çözüm arayışı içinde olmuşlardır. Mevdûdi, 19. yüzyılın ortalarında yaşamış olup o dönemin İslam dünyasında yaşanan siyasal sosyal meselelerine ve Batı'da İslam'ın aleyhinde gelişen olaylara daha yakından şahit olmuştur ve bu konuda tefsir çalışmalarının yanında da düşünsel çalışmaları olduğu için onun tefsirinden tevhid âyetlerini almayı uygun gördük.

Tefsirin özellikleri: Mevdûdi tefsirinde, hukuk, tarih, Dinler Tarihi, akait, siyer, sosyoloji ve siyaset bilgilerinin harmanlandığı görülür. Tefsirini kaleme alırken her sûre'ye bir giriş yazmış, bu bölümlerde sûre'nin nüzûlünü o dönemin şartlarını ve İslâm Devletinin karşılaştığı zorlukları ele almıştır. Mevdûdî, tercümesinde Kur'ân-ı serbest bir metod takip ederek anlaşılabilir bir dille aktardığını ifade eder. 1959 tarihinde yazmakta olduğu tefsir için bilgi toplamak ve Kur'ân'da adı geçen yerleri görmek üzere Suudi Arabistan, Ürdün, Suriye ve Mısır'ı kapsayan üç aylık bir seyahate çıkarak, eski kavimlerin yaşadığı yerleri müşahede etmiştir. Tefsirinde, düşünmek akletmek âyetlerini derinlemesine açıklaması, toplumun yönetim şeklinde Kur'âni bir anlayışın hâkim olması gerektiğine vurgu yapar.³⁸⁴

Mevdûdi'nin tefsirinden işleyeceğimiz âyetler; el-Bakara; 210. el-En'âm; 74. el-A'râf; 138-139-140. el-Kehf; 14-15. âyetler olacaktır.

³⁸⁴Anis Ahmad, "Mevdûdi", *DİA*, XXVIII/433-435.

3.2.1.1. *Tefhîmu'l-Kur'ân* Adlı Eserde Tevhid

*Onlar, ille buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerin gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? Hâlbuki bütün işler (hüküm verilmek üzere) Allah'a döndürülüp götürülecektir.*³⁸⁵el-Bakara:2/210.

Bu sözler, evrensel bir gerçeği yansıtmaktadırlar. Allah insanı, bir imtihandan geçmesi için bu dünyaya göndermiştir. O, resûlleri aracılığıyla Hakk'ı (İslâm) vahyetmiş ve insana bu gerçeğe inanma veya inanmama, inandıktan sonra da ona teslim olma veya olmama özgürlüğünü vermiştir. O, gerçeği insandan gizli tutar ve gönderdiği resûller, kitaplar ve resûllerinin gösterdiği âyetler (mucizeler) ışığında, o gerçeği, mantığını ve aklını kullanarak değerlendirip hüküm vermeyi insana bırakır. Allah gerçeği hiçbir zaman herkesin kayıtsız şartsız kabul edeceği bir şekilde çırılçıplak, gözler önüne sermez; çünkü o zaman imtihan diye bir şey söz konusu olamaz ve başarı veya başarısızlık kavramları, anlamlarını yitirirler. Bu nedenle Allah insanları şöyle uyarmaktadır: “Allah'ın melekleri ile birlikte tüm azametiyle önünüze çıkacağı günü beklemeyin. O zaman sizin için azap mühürle onaylanmış olacak ve hiçbir şansınız da olmayacaktır. O zaman iman ve itaat etmenin hiçbir anlamı kalmayacaktır. İman ancak, gerçek sizin duyularınızdan gizli (gayb) iken ve aklınız ile müşahade edip, hiçbir zorlama olmaksızın onu kabul ederek ahlâki seviyenizi gösterdiğinizde değerli olur. Allah'ı, istiva ettiği Arş'ta gözlemlenizle görüp, yerde ve gökte görevli melekleri müşahade ettiğiniz ve kendinizi tamamen Onun kudreti altında hissettiğiniz zaman, iman ve itaatin hiçbir değeri olmayacaktır. O zaman inatçı kâfirler ve en büyük günahkârların bile inanmama ve itaat etmeme seçenekleri olmayacaktır. Fakat iş işten geçmiş olacaktır; çünkü imtihan süresi dolmuştur. Perde kaldırılıp gerçeği herkes gözleriyle görebildiğinde, kimseye şans tanınmayacak ve artık imtihan olmayacaktır; çünkü artık hüküm günü gelmiştir.”³⁸⁶

Kureyş kâfirleri, muhtelif vesilelerle Allah'ı görmelerini meleklerin inmesini, kendilerine gökten hazineler açılmasını istemişlerdir. Kur'ân'ın başka âyet ve surelerinde müşriklerin bu tuhaf istekleri anlatılıp kınanmaktadır. Kureyş'in bu hareketiyle İsrâil oğulları atalarını, Hz. Mûsâ'ya: “Allah'ı bize açıkça göster”³⁸⁷

³⁸⁵el-Bakara 2/210.

³⁸⁶Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I/129.

³⁸⁷en-Nisâ 4/153.

“Allah’ı açıkça görmedikçe sana inanmayız.”³⁸⁸ demeleri arasında bir ilişki kurulmuş, onların başına gelen azabın, böyle isteklerde bulunan bütün insanların da başına gelebileceğini hatırlatmıştır. Böyle suçlular akıl yoluyla sabit olan delillere dayanarak Allah’a inanmazlar, uyarılara kulak vermezler Allah’ı açıkça görmek talebinde bulunurlar. Görmediğimiz şeye inanamayız, derler. Beşerin Allah’ı görmesi de mümkün olmadığından, onlar hiç imana yanaşmazlar. Bunların basiretleri bağlıdır. Bu istekleri o dereceye varır ki sonunda başlarına azap iner ve işleri bitirilir. Allah’ın emri geldi mi artık iş işten geçmiş olur.³⁸⁹

Mü’minler, İslâm’ın bütün ahkâm ve furuatlarını yerine getirmekle emrolunmuşlardır. İslâm’ın emirlerine uyarak bunları yerine getirirler, eğer ki İslâm ahkâmına iman etmezse zalimlerden olur. Apaçık âyetler ve açıklayıcı deliller size geldikten sonra haktan sapar ve İslâm’dan uzaklaşırsanız biliniz ki Allah kendi emrinde galiptir. Sizden intikam almakta aciz değildir. Suçluyu hesaba çekmek gibi hikmet gereği işleri yapmaktan geri durmaz Allah’ın emri dışına çıkan müşrikler sadece şunu beklesinler: Hayır geleceğini beklerken kendilerine ceza ve şiddet olsun diye Allah’ın emri ve azabı meleklerle gelir. Allah’ın dileyip takdir ettiği cezaya çarptırılırlar. Hüküm verilmiştir. Kıyamet gününde başkasına değil sadece Ona döndürüleceksiniz.³⁹⁰ Âhirette bütün yaratıkların işleri Ona döndürülecektir.³⁹¹ Bundan maksat, kıyamet gününde yaratıkları arasında dünyadayken yaptıkları haksızlıklardan dolayı hüküm verme işi sadece Allah’a aittir. O, hak sahiplerinin haklarını alır, kendilerine verir. Haksızların ise kâfir olmayanlarına, dilerse lutfedip affeder, dilerse cezalandırır. Kâfir olanları ise mutlaka cezalandırır.³⁹²

Ey Kureyş Kâfirleri, Artık kullar arasında hüküm vererek, iyiyi kötüden ayırma işi bitmiştir. Bir grup cennete bir grup da cehenneme girecektir. Bütün insanların dönüşü bir olan Allah’adır. Yüce Allah’ın bu şekilde buyurmasından maksat, kıyamet gününün korkunçluğunu ve dehşetini gözler önünde canlandırmak ve o gün, gerçek hâkimin, hüküm ve emrine asla karşı gelinemeyen Yüce Allah’ın olduğunu beyan etmektedir.³⁹³ O halde İman ve amelin ölmeye yakın bir zamana ertelenmesi

³⁸⁸el-Bakara 2/55.

³⁸⁹ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, I/354.

³⁹⁰ Hiâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, I/156.

³⁹¹Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, I/175.

³⁹²Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I/516.

³⁹³ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I/362.

bir işe yaramayacaktır insan hayatta iken kendisine verilmiş diğer fırsatlar gibi bu iman ve itaat fırsatını iyi değerlendirmelidir.

*Hani İbrâhîm babası Azer'e "Putları ilâhlar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni ve kavmini apaçık bir sapıklık içinde görüyorum" demişti.*³⁹⁴el-En'âm:6/74.

İbrâhîm (a.s.)'ın hayatından bu olay, şuna bir delil getirmek için anlatılmaktadır. Nasıl ki Hz. Peygamber ve Ona tabi olanlar Allah'ın hidayeti ile şirki ve yapay tanrıları bırakarak kâinatın tek sahibine teslim olmuşlarsa, daha önce İbrâhîm peygamber de aynısını yapmıştı. Hz. Peygamber zamanında müşrikler Onunla' nasıl tartışıyorlardıysa daha önce de İbrâhîm (a.s.)'ın kavmi de aynı şekilde kendisi ile tartışmışlardı. Ve geçmişte İbrâhîm (a.s.) kavmine nasıl cevaplar vermişse Hz. Muhammed de aynı cevabı müşriklere karşı vermişti. Bunun yanı sıra Hz. Muhammed (s.a.s) Nuh ve İbrâhîm'in soyundan gelen diğer bütün peygamberlerin yolundan gitmiştir. Bu bakımdan Onu inkâr edenler bilmelidirler ki, hak yoldan sapmakta ve yanlış yolda yürümektedirler. Bu bağlamda bütün Arap yarımadası halkı İbrâhîm'i (a.s.) öncü ve kılavuz kabul ettiğinden Onun akidesinin anılmasının oldukça anlamlı olduğu belirtilmektedir. Özellikle Kureyş, Onun soyundan gelmek ve Onun yaptığı Kâbe'yi korumakla övünür dururdu. Bu yüzden, Onun tevhid akidesine, şirki reddedişine ve kavmi ile olan mücadelesine değinmek büyük bir anlam taşımaktadır. Böylece Kureyş'in İbrâhîm peygamberle ilişki iddialarının boşluğu açığa çıkmakta ve şirk akidesinde buldukları doygunluktan yoksun bırakılmaktadırlar. Hz. Peygamber ve Ona tâbi olanlarının İbrâhîm'in yerinde karşıtlarının da İbrâhîm'in kavmi yerinde olduğu gösterilmektedir. Delil öylesine incedir ki, kendilerini cevap veremeyecek kadar şaşkın durumda bırakmaktadır. Açıkça görülmektedir ki müşrikler, büyük saygı duydukları ve ataları ve peygamberleri saydıkları İbrâhîm peygamberinkinin aksi bir yolda gitmekteydiler. Ve böylece Hz. Peygamber ve Müslümanlar karşısında şaşkın bir duruma düşmekteydiler.³⁹⁵

Ey Muhammed! Putları hakkında seninle tartışan kavmine, yine putları hakkında kavmiyle tartışan dostun İbrâhîm'in kıssasını anlat: Bir zaman İbrâhîm babası Azer'e, putlara ibadet etmelerini kınayarak: "Seni yaratan, düzgün bir şekle

³⁹⁴el-En'âm 6/74.

³⁹⁵ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I/464.

koyan ve rızıklandırana bırakıp da putları mı ilâh ediniyor ve onlara tapıyorsun? Doğrusu ben seni de, seninle beraber putlara tapan milletini de doğru yoldan ayrılıp apaçık sapıklığa düşenler olarak görüyorum” demişti.³⁹⁶ Oysaki taştan, ağaçtan veya madenden elinizle yonttuğunuz kutsayıp taptığınız putlara tapınmaktan daha açık bir sapıklık düşünülebilir mi? Doğrusu bu, apaçık sapıklıktır. Aslında sizin şeref ve mertebemiz, putlarinkinden daha yüksektir. Hal böyleyken onları, kendiniz için kutsal ma’butlar ediniyorsunuz.³⁹⁷ Haktan sapıklık, apaçık sapıklığı meydanda demektir.³⁹⁸

Hız. İbrâhîm, önce bir yıldız görür, yüksekliğine ve parlaklığına bakarak onu tanrı sanır. Fakat yıldız batınca batanların tanrı olamayacağını anlar. Ayı daha parlak görünce onu tanrı sanır, ay da batınca onun da tanrı olmadığına kanısına varır. Güneşi bunlardan daha büyük, daha parlak görünce onu tanrı sanır. O da batınca, batan fâni şeylerin hiçbirinin tanrı olamayacağını anlayarak özünü, gökleri ve yeri yaratan Allah’a döndürür, Onun bir ve tek olduğuna kesinlikle inanıp, Ona ortak koşanların yaptıklarından uzak olduğunu anlar. Âyette, Allah’ı birleyenlerin lideri olarak bilinen Hız. İbrâhîm’in, Allah’ın birer âyeti olan tabiat varlıklarından istidlâl ile yavaş yavaş nasıl Allah’ın birliğini akli ile bulduğu anlatılmaktadır.

“*Batanları sevmem*” cümlesinden;

1. Allah’ın cisim olmadığını, zirâ cisim olsa bizden kaybolduğu için gâfil olması (batması) gerektiğini, batanların ise tanrı olamayacağını;
2. Allah’ın inip çıkmaktan yüce olduğunu, zirâ inip çıkmanın üfûl sayılacağını;
3. Dinin taklide değil, kesin kanıtı dayanması gerektiğini;
4. peygamberlerin Allah’ı bilmelerini zorunlu değil istidlâl (akıl yürütme) ile olacağını;
5. Allah’ı bilmenin de nakil ve istidlâl ile olacağını çıkarmıştır.³⁹⁹

Hız. İbrâhîm toplumu insanları, kendisiyle tartışır ve Onu tanrıların gazabıyla tehdit ederlerdi. Fakat Allah kendisini tevhid yolu olan gerçeğe ilettikten sonra onların tanrı diye taptıkları şeylerden korkmayacağını, Allah’ın dilediğinden başka hiçbir şeyin olamayacağını söyler. “Siz hiçbir esasa dayanmadan Allah’a ortak

³⁹⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, III/512.

³⁹⁷ Hicâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, II/192.

³⁹⁸ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II/151.

³⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XIII/55-56.

koşmaktan korkmadıktan sonra ben sizin ortak koştuğunuz tanrılardan nasıl korkarım?” der ve delilsiz olarak Allah’a ortak koşanların mı yoksa delil ile bir tek Allah’a tapan mı daha güvencede olduğunu onlara sorar.

Kıssa’nın temeli, Allah’ı birleyenle Allah’a ortak koşanın tartışmasıdır. Bu işe de Hz. İbrâhîm’in, en yakını olan babasıyla yaptığı tartışmaya işaretle girilmiş, sonra onu, nasıl yavaş yavaş bu olgun inanca ulaştığı açıklanmıştır.⁴⁰⁰

*İsrâîloğulları’nu denizden geçirdik. Putları önünde bel büküp eğilmekte olan bir topluluğa rastladılar. Musa’ya dediler ki: “Ey Musa, onların ilâhları (var; onlarınki) gibi sen de bize bir ilâh yap.” O: “Siz gerçekten cahillik etmekte olan bir kavimsiniz” dedi.*⁴⁰¹el-A’râf: 7/138

*“Onların içinde buldukları şey (din) mahvolucudur. Ve yapmakta oldukları şeyler (ibâdetler) geçersizdir.”*⁴⁰²el-A’râf: 7/139

*“O sizi âlemlere üstün kılmışken, ben size Allah’tan başka bir ilâh mı arayacağım?”*⁴⁰³el-Ârâf:7/140

“Bu insanlar” Sina Yarımadasında askeri bir garnizon olan Mafka’ da yaşayan Mısırlılardı. İsrâilliler Kızıldeniz’i muhtemelen şimdiki Suveyş İl’i ile İsmâiliye arasında bir yerden geçerek yolculuklarını o zamanlar Mısır’ın hâkimiyeti altında olan yarımadanın güneyine doğru, kıyı boyunca sürdürdüler. Daha aşağılarda bakır ve zümrüt maden ocakları bulunuyordu. Bunların korunması için Mısırlılar buralara yakın yerlere bazı askeri garnizonlar kurmuşlardı. Bunlardan birisi, Mısırlıların, yarımadanın güneybatısında kalıntıları bugün bile durmakta olan büyük bir tapınak inşa etmiş oldukları Mafka’da bulunuyordu. Buna yakın başka bir yerde, Sâmi kavimlerinin ay tanrısına tahsis edilen başka bir tapınak da bulunmakta idi. Muhtemelen İsrâilliler bu tapınağın yanından geçerken yapay bir put edinme hevesine kapılmış ve Hz. Musâ’dan böyle bir istekte bulunmuşlardır. Bu olay, Mısırlıların kültürünün, esaretleri sırasında derin izler bıraktığını gösterir.

⁴⁰⁰ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, III/175-77.

⁴⁰¹ el-A’râf 7/138.

⁴⁰² el-A’râf 7/139.

⁴⁰³ el-A’râf 7/140.

Hız. Mûsâ'nın (a.s) ilk halefi Nuh'un oğlu Yeşû'nun (Yuşâ) Mısır'dan çıkışlarından yetmiş yıl sonra İsrâillilere îrâd ettiği son hitabesindeki sözlerden, buna kolayca hükmedilebilir:

“Ve şimdi Rabb'den korkun, samimi olarak gerçekten O'na kulluk edin, ırmağın öteki tarafından ve Mısır'da atalarınızın taptığı ilâhları bırakın ve Rabb'e kulluk edin. Ve eğer, Rabb'e kulluk etmek gözünüze kötü geliyorsa, atalarınızın kulluk yaptıkları ırmağın ötesindeki ilâhlar mı, yoksa Amovilerin ilâhları mı, kime kulluk edceğinizi bugün tayin edin, fakat ben ve ev halkım, Rabb'e kulluk edeceğiz”, (Yeşû, 24: 14-15). Bu Hız. Mûsâ'nın kırk ve peygamber Yeşû'nun yirmi sekiz yıllık tâ'lim ve rehberliğinden sonra bile İsrâillilerin, Mısır Firavunlarının hâkimiyeti altında geçirdikleri uzun kölelik sırasında, zihinlerine kazınmış olan kötü te'sirlerinden kendilerini temizleyemediklerini gösterir. İşte bu, o ifsat olmuş Müslümanların, Mısır'dan çıkışlarından sonra bir tapınağı görür görmez, Mısırlı efendilerinin kulluk ettiği o tanrıların önünde secdeye kapanmaya son derece hevesli olduklarının nedenidir.⁴⁰⁴

Bu âyet-i Kerimeler, İsrâiloğullarının ne kadar çirkin huylu olduklarını ve azınlıkta ne kadar ileri gittiklerini göstermektedir. Allah onları Firavun'un zulmünden kurtardığı, zilletten şerefe ulaştırdığı ve yeryüzünün mübarek bir yerine mirasçı kıldığı halde onlar yine bozgunculuk çıkarmaya ve cinayetler işlemeye dönmüşler, peygamberlerinden, bir kavimde gördükleri putlar gibi kendilerine de tanrı edinecekleri bir put yapmasını istemişlerdir. Bundan daha büyük ahmaklık ve hafiflik olur mu? Hız. Mûsâ İsrâiloğullarının bu ahmakça tekliflerine şu cevabı vermiştir. “Şüphesiz ki sizler, cahil bir topluluksunuz. Allah'ın yüceliğini bilmiyorsunuz. O'nun ortaklardan ve benzerlerden uzak tutulması gerektiğini anlamıyorsunuz sizin gördüğünüz bu putlara tapan insanların, içinde buldukları din, yok olmaya mahkûmdur. Yaptıkları ameller boştur. Kendilerine hiçbir fayda sağlamayacaktır. Ben size, sizi yaratan ve sizi, zamanınızın âlemine üstün kılan Allah'tan başka bir ilâh mı arayacağım? Elbette ki bu mümkün değildir.

Ebû Vâkıd el-Leysî diyor ki:

“Biz, Resûlullah (s.a.s.) ile beraber Mekke fethinden sonra oradan çıkıp Huneyn'e giderken yolda kâfirlerin, saygı gösterdikleri ve silahlarını üzerine astıkları

⁴⁰⁴ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II/88.

bir sedir ağacına rastladık. Bu ağaca onlar, “Askılı ağaç” diyorlardı. Daha ilerde biz de yeşil ve büyük bir sedir ağacına rastladık, “Dedik ki: “Ey Allah’ın Resûlu, kâfirlerin o askılı ağacı gibi bize de bir ağaç edin.” Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s.): “Allahu ekber, hiç böyle şey olur mu? Bu söz, İsrâiloğullarının, Hz. Mûsâ’ya “Ey Mûsâ, bunların nasıl ilâhları varsa bize de öyle ilâh yap” demelerine benzer. Şüphesiz ki sizler, sizden öncekilerin izini takip ediyorsunuz.” Buyurdu.⁴⁰⁵ Resûlullah bu Hadisi Şerifi ile Müslümanları, Allah’a ortak koşmaya sevkedecek bütün tavır ve hareketlerinden sakındırmakta ve bu tür davranışlarda iyi niyetli olmanın fayda vermeyeceğine işaret buyurmaktadır.⁴⁰⁶

“İsrâiloğulları’nı denizden geçirdik” bundan sonra İsrâiloğulları’nın yaptıkları, iğrenç işlerdir. Halbûki Allah onlara büyük nimetler ihsan etmiş ve onlara büyük mucizeler göstermişti. Bu da Resûlullah’a (s.a.s.) tesellidir. Mü’minler için de bir tesellidir, Mü’minler için de bir uyardır. Ta ki kendilerini hesaba çekmekten ve hallerini göz önüne almaktan gâfil kalmasınlar.⁴⁰⁷

“Şüphesiz ki bunlar” o kavme işarettir, “Helak olmuştur” kırılmış, tahrip olmuştur “İçinde bulunduğu şey” yani Allah onların yaşamakta oldukları dinlerini yıkacak, putlarını kıracak ve onları paramparça edecektir. “Yaptıkları da bâtıldır” ibâdetleriyle ister ki Allah’a yaklaşmak istesinler.⁴⁰⁸

“Dedi: Allah’tan başkasını mı size bir tanrı olarak arayayım?” size ma’but olarak arayayım, “O ki sizi âlemlere üstün kılmıştır.” Size öyle nimetler vermiştir ki başkalarına vermemiştir. Bunda kötü karşılık vermelerine dikkat çekilmiştir. Şöyle ki Allah, hak etmedikleri halde lütuf ve kereminden dolayı onlara özel olarak verdiği nimetini mahlûkatının en düşüğünü Ona şirk koşmuşlardır.⁴⁰⁹

Cenab-ı Allah, İsrâiloğulları’na sayısız nimetler bahşetti. Onları Firavun’un ve etrafındakilerinin zulmünden kurtardı, düşmanlarını yok etti. Bunları onların yerlerine diyarlarına, mallarına mirasçı kıldı. Güvenlik içinde denizden geçirdi. Firavun ve hanedanını denizde boğdu. Buna karşılık İsrâiloğulları, kendilerine

⁴⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/218.

⁴⁰⁶ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, IV/108-109.

⁴⁰⁷ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II/281.

⁴⁰⁸ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II/281.

⁴⁰⁹ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II/281.

bahşedilen nimetlere, vâcib olan şükür ve taatle değil de küfür ve isyanla karşılık verdiler.

İsrâîloğulları denizden geçerken sanki Allah bizzat kendileriyle beraberdi. Oradan geçip gittiklerinde, bazılarına göre Arap bazılarına göre Arap olmayan bir kavme rastladılar. Bu kavim putlara yönelmiş yücelterek ve takdis ederek tapınıyorlardı. Dediler ki: Ey Mûsâ! Onların tanrıları olduğu gibi bize de tanrı yap.

Onların bu istekleri, putları kutsanma ve Allah'tan başkasına tapma arzusunun gönüllerinde yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim Allah'ın dinine yeni girmiş olan herkeste bu özellik bulunabiliyor. Hz. Mûsâ, kendisinden bu isteklerde bulunan kavmine: Siz kutsallık ve olgunluk gibi Allah hakkında vacib olan şeyleri bilmeyen bir kavimsiniz. Eksikliklerden arınmış yüce Allah'a mahsus katıksız tevhidin ne demek olduğunu, Allah'ın yardımcıya ve aracıya muhtaç olmadığını biliyorsunuz. Belki O şahdamarınızdan daha yakındır. Benden böyle bir istekte bulunmanız, peygamberliğin hakikatini bilmediğinizi de gösteriyor.

Putlara tapmakta olan bu kavim var ya onların taptıkları şeyler yok olmaya mahkûmdur. Kur'ân'ın ifadesine göre puta tapanların yok olacakları, yaptıkları bu işlerin zevale mahkûm olacağına işaret edilmektedir. Ya da bu ifadede, belirtilen topraklarda putperestlik devrinin sona erdiğine işaret edilmektedir.

Ey Mûsâ! Onlara de ki: Göklerle yerin yaratıcısı, size bunca nimetleri bahşedici olan Allah'tan başka bir tanrı mı arayacağım sizin için? Doğrusu bu çok tuhaf bir şeydir. Bunu benden nasıl istersiniz? Hâlbuki Allah, sizi çağımızdaki ümmetlere üstün kılmıştır. Sizi Firavun'un hanedanından, kölelik zilletinden ve sömürü ateşinden kurtardığımız zamanı hatırlayın.⁴¹⁰

Yüce Allah İsrâîloğulları'nı denizden salimen geçirip Firavun'un elinden kurtardıktan sonra puta tapan bir toplumun yanına geldiler ve onların puta taptıklarını görünce buna heveslendiler ve Mûsâ'dan onların tanrıları gibi bir tanrı yapmasını istediler. Mûsâ onları kınadı. Düşünmeden hareket eden insanlar olduklarını, bu inancın mutlaka yıkılmaya mahkûm olduğunu söyledi. "Allah, sizi âlemlere üstün kıldığı halde ben size Ondan başka tanrı mı arayayım?" dedi. Yani sizi âlemlere

⁴¹⁰ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, II/337.

üstün kılan, size bu lütufları yapan Allah'tır başka bir tanrı değil. Artık O, bırakılıp da hiçbir yararı olmayan şeylere tapılır mı?⁴¹¹

*Onların kalpleri üzerinde (sabrı ve kararlılığı) rabtetmiştik; (krala karşı) kıyam ettiklerinde demişlerdi ki: “Bizim Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbi'dir; ilâh olarak biz ondan başkasına kesinlikle tapmayız, (eğer tersini) söyleyecek olursak, andolsun, gerçeğin dışına çıkarız.”*⁴¹²el-Kehf:18/14.

*“Şunlar bizim kavmimizdir; O'ndan başkasını ilâh edindiler, onlara apaçık bir delil getirmeleri gerekmez miydi? Öyleyse Allah'a karşı yalan düziüp uydurandan daha zalim kimdir?”*⁴¹³el-Kehf:18/15.

“Mağarada Uyuyanlar” olayının geçtiği yer Ephesus (Efes) şehri yaklaşık olarak M.Ö. II. yüzyılda kurulmuş ve putperestliğin en büyük merkezi olmuştur. Bu şehrin en büyük putu, Ay tanrıçası Diana idi ve onun bulunduğu tapınak eski dünyanın harikalarından biri olarak kabul ediliyordu. Bu puta tapanların büyük bir bölümünü Anadolu lular oluşturmaktaydı. Roma İmparatorluğu da onu tanrıçalarından biri olarak kabul ediyordu.

Hız. İsa'dan sonra onun mesajı Roma İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine ulaşmaya başladığında, Efesli birkaç genç putperestlikten vazgeçtiler ve Allah'ı Rableri olarak kabul ettiler. Onlar yedi gençti, İmparator Decius, onların inançlarını değiştirdiklerini öğrenince onlara yeni dinleriyle ilgili sorular sordu. Onlar, İmparatorun İsa'nın dinine tamamen karşı olduğunu bildikleri halde, inandıkları Rabbin yerlerin ve göklerin Rabbi olduğunu ve Ondan başka İlâh tanımadıklarını, aksi takdirde büyük bir günah işlemiş olacaklarını açıkladılar. İmparator buna çok kızdı ve eğer bu inançlarından vazgeçmezlerse üç gün içinde onları öldürteceğini söyledi. Onlar bundan faydalanıp şehirden ayrılarak dağda bir mağaraya sığınmak üzere yola çıktılar. Yolda peşlerine bir de köpek takıldı. Sonunda gizlenecek bir mağara buldular ve içine gizlendiler. Köpek de mağaranın girişine oturdu. Yorgunluktan derin bir uykuya daldılar. Uyandıktan sonra gençler birbirlerine ne kadar uyduklarını sordular. Bazıları bir gün bazıları da günün bir bölümü kadar uyduklarını söylediler. Bir sonuca varamayınca tartışmayı bıraktılar ve gerçek

⁴¹¹Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, III/393.

⁴¹²el-Kehf 18/14.

⁴¹³el-Kehf 18:/15.

sürenin ne olduğunu Allah'a bıraktılar. Daha sonra arkadaşları Jean'ı gümüş paralarla yiyecek almak üzere şehre gönderdiler ve ona tanınmamaya dikkat etmesini, zira Efeslilerin onu Diana'nın önünde secde etmeye zorlayacaklarını tenbih ettiler. Fakat şehre inince bütün topluluk Hristiyanlığa girmiş ve şehirde Diana'ya tapan kalmamıştı. Jean bir dükkâna girdi ve birkaç ekmek almak istedi fakat parası geçerli değildi. Bu parayı nerden bulduğunu soran satıcı söylenene inanmadı ve İmparator Theodosius'a haber verdi ve o da mağarayı ziyaret etti. Olaydan kısa bir süre sonra yedi genç mağarada son nefeslerini verdiler. Bu apaçık mucizeyi görünce, insanların öldükten sonra dirilmeye inançları tekrar güçlendi. Mağarada uyuyanlar kıssası Hz. Muhammed'in peygamberliğini sınamak için Yahudi ve Hristiyanların kışkırtması ve Arapların hiç bilmediği konularda sorular sormalarını tavsiye etmeleri üzerine Mekkeli müşriklerin Peygamber'e (s.a.s.) yönelttikleri soruya bir cevap olarak da bu kıssa anlatılmış olabilir.⁴¹⁴

Kıssa hakkında değerlendirme yapacak olursak, onlar Allah'a ortak koşmanın her türünden ve günahından arınmış olarak, Rablerine sadık bir imanla inanmış, hidayetlerini arttırmış, kalbleri de sabır ve metanetle bağlanıp kuvvetlendirilmişti. Artık kalplerinde, şüphe ve nifak'a yer kalmamıştı. İşte o vakit ayağa kalkıp, yüksek sesle şöyle demişlerdi: Rabbimiz, göklerle yerin bu ikisi içinde mevcut olan şeylerin Rabbidir. Ondan başka ilâha kulluk etmeyiz. Şayet ondan başkasına ibâdet eder ve böyle söylersek; akıl ve din sınırlarını çiğneyerek saçma bir şey söylemiş oluruz. Cahillik ve ahmaklıkta pek ileri giden kavmimiz, hiçbir bilgi ve delile dayanmaksızın Allah'ı bırakarak başka tanrılar edindiler. Bunların tanrılığına ilişkin bir hüccetleri yoktur. Fakat onların bu yaptıkları şirktir. Allah'a ortak koşarak ve Ona iftira edenden kim daha zalim olabilir.⁴¹⁵

Birkaç genç, basiretleri ve düşünceleri sonucunda Allah'ın bir olduğunu ve Ondan başkasına tapılamayacağını anlarlar. Birçok tanrıya tapan kendi toplumları, bunları Allah'a ortak koşmaya ve Allah'a inanmamaya zorlar. Bunlar da toplumun baskısından kurtulmak için bir mağaraya sığınır ve kendilerini bu sıkıntıdan kurtarmak için Allah'a yalvarırlar. Allah onlara uzun bir uyku verir, uyuyakalırlar. Bir zaman sonra Allah onları uyandırır ve kentin halkına buldurur. Mağaraya gelen insanlar, Allah'ın harikasını görürler ve kıyamette ölümlerini yeniden dirileceği

⁴¹⁴ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III/155-57.

⁴¹⁵ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/471.

gerçeğini anlarlar.⁴¹⁶ Bu kıssa'yı da Allah, Kur'ân'da inzal buyurarak Hz. Peygamber'e geçmiş ümmetlerden haber vermektedir.

Buraya kadar Mevdûdi'nin tefsirinden alıntı yaptık, bundan sonra M. Mahmud Hicâzî'den, tevhid konusunu yorumlama şekline aşağıda birlikte bakalım.

İşleyeceğimiz âyetler; Hûd; 53-54-101. Meryem; 46-81-82. Yunus; 31-36. âyetlerin yorumlarını özetleyeceğiz.

3.2.2. M. Mahmud Hicâzî

Prof. Dr. M. Mahmud Hicâzî, Şarkiya şehrinde 1914'te doğdu. İlmîni Zekazik Enstitüsünde tamamladı; daha sonra Kâhire'nin kuzeyinde bulunan Arap Dili ve Belâgatı Üniversitesinden mezun olmuş ve Zekâzik Entitüsüne müderris olarak girmiştir. Müderrisliği döneminde hem tefsirini yazmış hem de doktorasını yapmıştır. Aynı zamanda Mansur Enstitüsünün müdürlüğünü yapmıştır. En önemli eseri et-Tefsîru'l-Vâdih adlı tefsiridir. Eserin orijinali üç cilt olup defalarca basımı yapılmıştır, bir başka eseri, Kur'ân'da konu birliği üzerine yaptığı doktora çalışmasıdır.⁴¹⁷

Tefsirin özellikleri: M. Mahmut Hicazî'nin tefsirinden tevhid konusunu işlememizin sebebi, bildiğimiz kadarıyla kendisi Mısırlı tefsir âlimlerinden ve bilinen akademisyenlerindedir. İlgimizi çeken şeyin onun üniversite ortamında yetişmesi ve Kur'ân-ı farklı bir yöntemle tefsiri işleyiş biçimidir. Müellifimizin tefsir hocası olması sûre ve âyetlerin akademik bir disiplin içinde yoruma tabi tutulması imkânını vermiştir. Âyetleri yorumlarken geniş bir hukuk yelpazesinin harekete geçirilmesi okuyucuya mukayese imkânı vermektedir. Diğer belirgin özelliği, âyetlerin anlatım ve ifade tarzının oluşturduğu psikolojik etki ve lezzetin tabii haller üzere bırakmasıdır. Okuyucu Kur'ân-ı Kerîm hakkında önemli bilgi dağarcığına sahip olmaktadır.⁴¹⁸

⁴¹⁶Ateş, *Yüce Kur'ân'ın çağdaş Tefsiri*, V/289.

⁴¹⁷Man'î Abdu'l Halim Mahmud, *Menâhîcu'l-Müfessirin*, Dâru'l-Kutubu'l-Misri, Kâhire, 1421/2000, s. 377.

⁴¹⁸Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, I/9-10.

3.2.2.1. *et-Tefsîru'l-Vâdih* Adlı Eserde Tevhid

“Ey hûd! Sen bize bir belge getirmeden, senin sözünden ötürü tanrılarımızı terk etmeyiz ve sana inanmayız.”⁴¹⁹Hûd:11/53.

“Seni tanrılarımızdan biri fena çarpmış”demekten başka bir söz bulamıyoruz”. Dedi ki: “Ben Allah’ı şahit tutuyorum, siz de şahit olun ki ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden uzağım.”⁴²⁰ Hûd:11/54.

Âd kabilesinde, başkalarına karşı büyüklük taslamaya alışmış, kalbleri azgınlık ve sapıklıkla dolmuş bir şekilde nimetlerden yararlanan varlıklı kimseler vardı. Bunlar ve bunun gibiler her zaman hakka karşı durmuşlardır. Bunun sebebi peygamberlikte; kendilerinin gözlerini köreltecek bir nur görüyorlardı. Bu nur halkın düşüncelerini aydınlatacak ve halk onlardan haklarını alacak ve otoritelerini kıracaklardı. Bu da her zamanki gibi peygamberleri ilk inkâr edenler hep kavimlerinin eşrafı olan kimseler olmuştu. Ve kendileri gibi olan bir insana nasıl boyun eğip teslim olacaklardı? “Yalnızca Allah’a tapalım ve babalarımızın tapmakta olduklarını terkedelim diye mi bize geldin?” Eğer sana uyarsak, doğrusu apaçık bir sapıklık içinde oluruz. Sen bu davette özel bir amacı olan bir adamdan başka biri olamazsın.

Hûd (a.s.) buna cevaben, Ey kavmim! Sizden yalnızca Allah’a tapmaya, Ona ortak koşmamaya ve ortakları bırakmayı çağırmama karşılık hiçbir şey istemiyorum ki, beni çıkar ve kişisel amaç peşinde olmakla itham etmeyesiniz, Eğer dediklerini yaparsanız, muhtaç olduğunuz yağmuru size bol bol yağdırır, gücünüzü ve onurunuzu arttırırım. Davetimi reddetmekten sakının. Çünkü bu davette iyilik ve kurtuluş vardır. Dediler ki: Ey Hûd! Biz seni beyinsiz, zayıf, akılsız ve doğru yoldan çıkmış biri olarak görüyoruz ve senin, yalancılardan biri olduğunu sanıyoruz.

Hûd dedi ki: ben Rabbimin gönderdiği elçiyim, gerçekleri size duyuruyorum ve sizin için güvenilir bir öğütçüyüm.⁴²¹

Hûd (a.s.)’ın kavmi kendisinden peygamberliğine dair kanıt istemeleri, aşırı inatlarından ve gelen mucizelere güvenmemelerindendir. Ona inanmayacaklarına dair, ondan ümit kesmeleri anlamına gelir. Onların tanrılarına sövdüğü için tanrıları tarafından çarpıldığını zannetmişlerdir. Hûd (a.s.) Allah’ı kendisine şahit tutmakla

⁴¹⁹Hûd11/53.

⁴²⁰Hûd11/54.

⁴²¹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/125-26.

onların aptalca konuşmalarına cevap niteliğindedir. Tanrularına sövüldüğü halde o tanruların hiç kimseye zarar veya yarar vermeyeceklerine şüpheleri kalmadı.⁴²²

Sen bir ilâha veya bir ilâheye ve yahut da bir azize karşı edepsizlik etmişsin ki, bu yüzden olacak onların hışmına uğramış, çıldırmış ve daha önce şeref ve onurla gezdiğin yollarda kötülenmiş, alçaltılmış ve taşlanmış bir vaziyettesin; demişler. Buna cevap olarak kendisinin peygamberliğini ispatlayacak delilleri; Allah'ın yarattığı kâinatın içinde olup bitenleri birer âyet biçiminde onlara sunmuştur.

Tüm bu kevnî âyetler, sizin tanrularınız hakkında iddia ettiğiniz şeylerin tümüyle batıl olduğunun ve hiçbir hakikat bilgisine sahip olmadığının kanıt olduğunu belirtmiştir.⁴²³

Âd kavmi arasında yetişmiş ve yaşamış olan Hûd (a.s) onlara uyarıcı olarak görevlendirilmiş, onları Allah'a kulluğa çağırılmış; kavmi ona inanmayıp kendisine ve taraftarlarına: “Siz kendi sözlerinizi Allah'a mal ediyorsunuz, siz yalan söylüyorsunuz!” demişlerdi. Hûd kendilerini karşılıksız bir şekilde hakka davet ettiğini söylediği halde ondan kanıt ve mucize istemişlerdi. Ve “Senin sözünle biz tanrularımızı bırakıp sana inanacak değiliz” demişler ve kendisini tanrularından birinin çarptığını bu yüzden delirip böyle saçma sözler söylediğini ileri sürmüşlerdi. Hz. Muhammed'in kavmi de kendisine aynı şeyi söylemişti.⁴²⁴

*Onlara biz zulmetmedik, fakat onlar kendilerine yazık ettiler. Rabbinin buyruğu gelince, Allah'ı bırakıp taptıkları tanrılar kendilerine bir fayda vermedi, kayıplarını arttırmaktan başka bir şeye yaramadı.*⁴²⁵ Hûd: 11/101.

Yüce yaratan, insanlara asla zulmetmek istemez, bilakis insanların kalp gözlerini aydınlatmak ve onları en hayırlı ve doğru yola iletmek ister, bunu da göndermiş olduğu peygamberleri aracılığı ile gerçekleştirir. Haddi aşır inananlar, günah ve sapıklıklarını arttırmaktan ve hadlerini aşır kendilerine zulmetmekten başka bir şey yapmadılar. Peygamberleri onları Allah'ın azap ve şiddeti ile uyardığı halde uyarılara karşı kuşku duydukları yetmediği gibi aynı zamanda gönderilmiş elçilere karşı geldiler. Azabı kendilerinden savmak için sadece kendi tanrularına güvendiler fakat yaratıcının azabı geldiği zaman güvenmiş oldukları tanruların kendilerine hiçbir faydası olmadı, yıkımlarını ve mahvolmalarını

⁴²² Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II/546-47.

⁴²³ Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II/403.

⁴²⁴ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IV/315.

⁴²⁵ Hûd 11/101.

arttırmaktan başka bir işe yaramadı. Tanrılarına dayanmış olmakla küfür, inad, zulüm ve sapıklıklarını arttırmış oldular. İşte inanmayanların yaptıklarının sonucunda kendilerine zulmetmiş olmalarının neticesi, Allah'ın yakalayıp şiddet ve azab ile cezalandırmasıdır. Rabbinin yakalaması Her zaman ve mekânda felaketle olur. Onun yakalaması şiddetlidir, acıtır ve katıdır.⁴²⁶

Allah, o kentleri yıkmakla onlara haksızlık etmemiş, fakat onların halkları kendi kendilerine haksızlık ederek bu kötü huylarının kurbanı olmuşlardır. Hak yoldan sapmaları, adâletten ayrılmaları, hurafelere saplanmaları şehvetlerine dalmaları, huylarını düzenlerini bozmuş, kendilerini zayıflatmış ve mahviyetlerine sebep olmuştur.⁴²⁷

Allah o kavimlere zulmetmemişti, hak etmedikleri bir suçtan dolayı cezalandırmamıştı. Fakat onlar, inkârları ve isyanları yüzünden cezalandırılmayı hak ettiler. Böylece kendilerine zulmetmiş oldular. Çünkü azap geldiği zaman itaate ve yola geleceklerinin aksine kendilerine faydası olmayan tanrılarına sığındılar fakat sığındıkları şeyler, azabı kendilerinden uzaklaştıramadığı gibi onların helakını arttırmaktan başka bir işe yaramamıştır.⁴²⁸

Biz onlara zulmetmeyecek kadar aziziz, biz onlara zulmetmedik biz zulmetmeyecek kadar adaletliyiz. Allah'ın adaletinin inceliği ve üstünlüğünün ifadesi budur. O, kimseye hesap vermeyeceği gibi varlıklara keyfi olarak zulmetmez.⁴²⁹ Fakat insanlar itaatsizliğe irtikâp etmekle kendilerini zulme maruz bırakırlar.⁴³⁰

Tarihe bakıp onun üzerinden derin ve eleştirel araştırmalar yapan bir kimse, topluluk ve ulusların yükseliş ve çöküşlerinde düzenli bir ardışıklık bulacaktır. Bu yükseliş ve çöküşlerin olağanüstü bir biçimde işleyen manevî yasalara göre vuku bulunduğunu görecektir. Allah (c.c.) belli bir asgari standardın üzerindeki ahlak sınırlarını gözeten toplumları yükseltmiş, bu standardın altına düşenlerin seviyesini düşürmüştür. İkincilere belki yollarını değiştirir ve ıslah olurlar diye mühlet vermiş, fakat buna rağmen sapık hallerine devam etmişler ve tüm bir helakı gerektirecek denli aşağı derecelere düşmüşlerse, gelecek nesillere ders olsun diye onları cezalandırmış ve helak etmiştir. Tarih boyunca düzenli safhalar halinde oluşan bu

⁴²⁶ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/145-46.

⁴²⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IV/330.

⁴²⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV/519.

⁴²⁹ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, II/262.

⁴³⁰ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, II/571.

hadiseler, ödül ve cezanın ilâhi yasanın sürekli bir parçası olduğu konusunda kuşkuya mahal bırakmamaktadır.

Farklı topluluklara uygulanmış cezalar incelenecek olursa, açıkça görülecektir ki uygulanan cezalar belli bir ölçüde adaletin gereği gerçekleşmiş olsa da adaletin tam gerçekleşmesi için eksik kalan görünüyor, zira suçlular kendi işledikleri suçun cezasını çekmişlerdi. Peki, kendilerinden sonraki nesillere bıraktıkları kötü örneğin karşılığı ne olacaktır? Tarih açıkça gösteriyor ki mücazat kanununun, hükmün ve adaletin gereğini yerine getirmek zorunda olduğudur. Bu şekilde kendilerinden sonraki toplumlara bıraktıkları kötülük mirası yüzünden cezalandırılabilirler aklı selim ve adalet, bu dünyadaki hayatların sözkonusu mücazat kanununun tam anlamıyla uygulanmak üzere bütünüyle tekerrürünü gerektirmektedir.⁴³¹

Babası: *“Ey İbrâhîm! Sen benim tanrılarımın yüz çevirmek mi istiyorsun? Bundan vazgeçmezsen mutlaka seni taşlarım; uzun bir süre benden uzaklaş git.”*
Dedi.⁴³²Meryem:19/46

Katı yürekli ve sert karakterli Azer’in İbrâhîm’e söylediği çirkin şey, Ey İbrâhîm! Sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer bu yaptıklarından vazgeçmezsen, seni taşlarım ve sana kötü sözler söylerim. Uzun süre benden uzak dur. Vücudun ve haysiyetin sağlamken benden uzaklaş!

İbrâhîm babası Azer’e, doğru yolu gösterirken nezaket ve yumuşak kalblilik göstermesine o, sertçe karşılık vermiş. Oğulcuğum! Diyeceğine ona adı ile hitap etmiş. Ey İbrâhîm demiş “Tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun?” diyerek tanrılardan yüz çevrilmesinin, kendisini başka şeylerden daha fazla ilgilendirdiğine işaret etmektedir. Bundan sonra Azer, İbrâhîm (a.s.)’ı tanrılarının anısına hakarete bulunmaktan vazgeçmediği takdirde taş veya dille taşlamakla tehdit etmiştir.⁴³³

Âyette tevhid dininin önderi olan Hz. İbrâhîm’in yüce vasıfları, babasını tevhid dinine daveti, bu konuda onunla tartışması, babasının sert tepkisine, “Bu davadan vazgeçmezsen seni taşlarım, elimden bir kaza çıkmadan yanımdan defol git, uzun zaman gözüme görünme!” diyen babasına, tatlı dille esenlik ve mağfiret dilemiştir.⁴³⁴

⁴³¹ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II/425-26.

⁴³² Meryem 19/46.

⁴³³ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/527.

⁴³⁴ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V/386.

“Onlar kendilerine kuvvet ve şeref kazandırsın diye, Allah’ı bırakarak tanrılar edindiler”⁴³⁵ Meryem:19/81.

“Hayır; tanrıları kendilerinin ibadetlerini inkâr edecekler ve onlara düşman olacaklardır.”⁴³⁶ Meryem:19/82.

Noksanlıklardan münezzehe yüce Allah hakkında, bazı kuruntular kurarak Allah’ın âyetlerini inkâr eden; kıyamet gününde kendilerine destek ve şefaathçi olsunlar, kendilerine derece bakımından Allah’a yaklaştırsınlar diye, Allah’tan başka tanrılar edinen kimseler için şöyle buyuruyor: Hayır yarın o taptıkları tanrılar, bunların tapmalarını inkâr edecek ve onların küfürlerinden kurtulmaya çalışarak: “Bize ibadet etmiyorlardı” diyeceklerdir. “Ortak koşanlar, ortaklarını gördükleri zaman: “Rabbimiz, işte senden başka yalvarıp taptığımız ortaklarımız!” dediler. Onlarda bunlara, siz tamamen yalancılarsınız” diye söz attılar.⁴³⁷

Âyeti başka bir âyetle açıklarsak: “Hayır onlar tanrılara taptıklarını inkâr eder, yalan ve iftira uydurarak: “Rabbimiz Allah’a andosun ki, biz ortak koşanlardan değildik”⁴³⁸ derler. Ve onlara karşı zıt olurlar. Çünkü onlar kâfirlerin içinde azaba uğratıldıkları cehennem odunlarıdır.⁴³⁹

Putlar, kendilerine tapan müşriklerin karşısında olacaklar veya Cehennem’de onlara arkadaş olarak onlarla çekişecekler yahut düşman olacaklar.⁴⁴⁰

Buraya kadar işlediğimiz ve müfessirlerden aldığımız tevhid âyetlerinin yorumlarını Ulûhiyet tevhidi çerçevesinde ele almaya çalıştık.

Ulûhiyet Tевhidi: İbadette, boyun eğmede, kesin itaatte, ne yerde ne de gökte tek ve ortağı olmayan Allah’ı birlemektir.⁴⁴¹ Müşrik Araplar da rubûbiyeti kabul ediyorlardı. Bununla birlikte, Allah’a ortak koştuklarından dolayı bu onları İslâm’a sokmadı. Allah ile birlikte başka tanrılar edindiler. Bunların kendilerini Allah’a daha fazla yaklaştıracaklarını, Allah katında onlara şefaath edeceğini sanıyorlardı.

*Ey Muhammed! De ki: “ Gökten ve yerden size rızık veren kimdir? Kulak ve gözlerin sahibi kimdir? Her işi düzenleyen kimdir?” Onlar: “Allah’tır!” diyecekler. “O halde Ona karşı gelmekten sakınmaz mısınız” de.*⁴⁴² Yunus:10/31.

⁴³⁵ Meryem 19/81.

⁴³⁶ Meryem 19/82.

⁴³⁷ en-Nahl 16/86.

⁴³⁸ el-En’âm 6/23.

⁴³⁹ Hicâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, III/544.

⁴⁴⁰ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, V/432.

⁴⁴¹ Celaleddin Vatandaş, *Tevhid ve Değişim*, Pınar Yay. İstanbul, 2011, s. 28.

⁴⁴² Yûnus 10/31.

*İşte gerçek Rabbiniz Allah budur. Gerçeğin dışında sadece sapıklık vardır. Öyleyse nasıl olup da döndürüyorsunuz?*⁴⁴³Yunus:10/32.

*Böylece fasık olanların inanmayacaklarına dair Rabbinin söylediği söz gerçekleşti.*⁴⁴⁴Yunus:10/33.

*De ki: “ Koştuğunuz ortaklardan, önce yaratan, sonra bunu tekrar eden var mıdır? De ki: Allah önce yaratır, sonra bunu tekrar eder. Nasıl da döndürülürsünüz!”*⁴⁴⁵Yunus:10/34.

*De ki: “Koştuğunuz ortaklardan gerçeğe eriştiren var mıdır?” “ De ki: “Ama Allah gerçeğe eriştirir. Gerçeğe eriştiren mi, yoksa birisi götürmezse gidemeyen mi uyulmaya daha layıktır? Ne biçim hüküm veriyorsunuz?”*⁴⁴⁶Yunus:10/35.

*Onların çoğu, zanna uyarlar; gerçekte ise zan, hakikat karşısında bir şey ifade etmez. Allah yaptıklarını şüphesiz bilir.*⁴⁴⁷Yunus:10/36.

“Haktan bâtila çevriliyorsunuz”. “Doğru yolu bulamaz”. Bu da müşriklere karşı başka bir üslupla elde edilen delil üstünlüğüdür. Bu da tevhidi ve ölüm sonrası dirilişi ispatlamayı gerektiriyor. Hakka karşı hiçbir yarar sağlamayan zannı kötülemeyi zorunlu kılıyor.

*Ey Peygamber! Şu müşriklere, yani başka varlıkları Allah’a ortak koşanlara de ki: Gökten ve yerden sizi rızıklandıran kimdir? Gökten yağmuru indiren kimdir? Gözlere ve kulaklara sahip olan kimdir? Ey Muhammed! Onlara de ki: Kulaklara ve gözlere sahip olan kimdir? Bu eşi görülmemiş biçimde ve benzersiz bileşimle onları yaratan kimdir?*⁴⁴⁸ Bunların gerçek sahibi olan Allah, bunları bazen zayıflatıp bazen güçlendirir, bazen de sizden tamamen alır. İşitmez ve görmez olursunuz.⁴⁴⁹ Âyette özel olarak göz ile kulaktan söz edilmiş; çünkü bunlar, ilim ve idrakin yoludurlar. Gözde ve kulakta, insanı hayrete düşüren incelikler vardır. Burda İnsanın idrak etme araçları üzerinde durulmuş ve hakikati anlamak için bunları sağduyulu amaçlarla kullanılması istenmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴³ Yûnus 10/32.

⁴⁴⁴ Yûnus 10/33.

⁴⁴⁵ Yûnus 10/34.

⁴⁴⁶ Yûnus 10/35.

⁴⁴⁷ Yûnus10/36.

⁴⁴⁸ Hicâzî, *et-Tefsîru 'l-Vâdih*, III/42.

⁴⁴⁹ Taberî, *Câmiu 'l-Beyân*, IV/416.

⁴⁵⁰ Hicâzî, *et-Tefsîru 'l-Vâdih*, III/42.

Yani her şeyde döneklik eden ve ölüden diriye, diriden ölüyü çıkarmaya kâdir olan rızık veren, yaratan Allah'tan yüz çeviren müşriklere karşı Peygamber (s.a.s)'in inkâr içerikli soru sormasını istemekte ve onların yerine cevap vermesini emretmektedir. Çünkü onların ısrarcılıkları onları itiraf etmeye izin vermiyor. Müşriklerin ortak koştukları ilahların bunu yapamayacakları bilindiği halde peygamber'e böyle emredilmektedir. Müşriklerin bunu yapmaya gücü yetenin ve yapanın yalnızca Allah olduğunu bildikleri halde onların bu itiraflarının gereklerini yerine getirmeleri gerekirken nasıl da yüz çevirdiklerini, Allah'tan korkmadıklarını, her şeyi bildikleri halde Allah'a değil de hâlâ Ona ortak koştukları ilâhlara yöneldiklerini belirtmektedir.⁴⁵¹

Ölüden diriye, diriden ölüyü çıkaran kimdir? Bu âyeti kerîme müşriklere meydan okumaktadır. Çünkü Allah'a ortak koşulan şeylerin, herhangi bir şeyi yaratabilmeleri yahut onları yok edip tekrar iade edebilmeleri, mümkün değildir. Böyle bir iddiada bulunmak akıl işi değildir.⁴⁵²

Eski bilginler bu âyeti basit anlamıyla anarlardı. Allah; insanı, meni damlacığından, kuşu, yumurtadan çıkarır; meni damlacığını insandan, yumurtayı da kuştan çıkarır, derlerdi. Meni damlacığında ve yumurtada hayat bulunmadığı anlayışında idiler. Yumurtada her ne kadar hayat varsa da bunun, hareketsiz ve gelişimsiz, özel bir hayat olduğunu göz önüne alırsak bu doğru bir anlayış olur.

Bilim insanları derler ki: Yumurtada ve meni damlacığında, hatta çekirdek ve tohumlarda bile hayat vardır. Bunu doğru bir örnekle ortaya koyacak olursak deriz ki: Gıda maddesi, ateşe girdikten sonra şüphesiz ki ölür. İnsan vücuduna giren pişmiş gıda, kana dönüşür. Kandan da meni çıkar. Böylece canlı olan meni, ölmüş olan gıdadan çıkmış olur. İnsan ve bitkilerin fazlalık ve artıkları da cansız şeyler olup, canlı olan insandan ve bitkiden çıkmış oluyor.

Âyetlerde ortaya sürülen sorular genel kitleye hitap etmektedir. Bu yüzden niye dönüyorsunuz? Diye sorulmamakta “Peki nasıl döndürülüyorsunuz? Biçiminde sorulmaktadır. Bu edilgen biçim açıkça gösteriyor ki, insanları doğru yönden yanlış yöne çeviren bir kimse vardır. İnsanlara böyle bir uyarıda bulunulmasının nedeni budur. Niçin körü körüne sizi yanlış yöne sevkedenlere tabi oluyorsunuz? Niye kullanmıyorsunuz sağduyunuzu? Allah hakkında gerçeği bizzat teslim ettiğinizde ne

⁴⁵¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II/480.

⁴⁵² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV/419.

diye döndürüldüğünüz yoldan çevrildiğiniz gerçeği üzerinde kafa yormuyorsunuz? Bu ve benzeri sorular Kur'ân'ın birçok yerinde gerçeği insanların önüne koymak için sorulmaktadır. Bunda her seferinde saptırıcılar vurgulanmaktadır.⁴⁵³

Bütün bunları anlatmaktan amaç: Yüce Allah'ın eksiksiz kudret sahibi olduğunu, hayat ve ölümü yaratanın kendisi olduğunu ispatlamaktadır. Cenab-ı Allah bu âyette geçen ölüm ve hayatla, manevi olan ölüm ve hayatı kasetmiştir. Örneğin yüce Allah, mü'mini kâfirden, kâfiri de mü'minden çıkarmıştır. Verilen bu örneklerden amaç Allah'ın neyin neyden yaratıldığından bahsederek, yarattıklarında O kendi kudretini, azametini ve dilerse kâfirden mü'mini mü'minden de kâfiri çıkarabileceğini bizlere ispatlamaktadır. Kudretinin genişliğini, tasarrufunun mutlak olduğunu itiraf ettikleri Allah'ın gerçek Rab, Onun dışındakilerin ise tam sapıklık olduğuna dair doğrudan Rabbanî bir açıklamada bulunmaktadır.⁴⁵⁴ İşleri düzene koyup yürüten, Kâinata hükmedip tasarrufta bulunan kimdir? Müşrikler, "Bunları yapan Allah'tır". Demek zorunda kalacaklar.⁴⁵⁵ Her şeyde sağlam ve muhkem olan bu düzenin sahibi kimdir?

“ Her şeyde Onun için bir âyet vardır. Onun bir olduğuna delalet eder.”

Bütün bunları yapan, her şeyin Rabbi olan Allah'tır. Başka bir cevap yoktur. Bu konuda büyüklenmeye mecal yoktur.

Ey Muhammed! Onlara de ki: Bunları biliyorsunuz da kendinizi hâlâ Allah'ın azabından, başka varlıklara tapmanızdan ve ona ortak koşmaktan dolayı sizi cezalandırmasından korkmuyorsunuz!

Bütün bunları size yapan; sizi yaratan, işlerinizi düzen içinde yürüten rabbiniz Allah'tır. O haktır. Zatiyla vardır. Hayattadır. Kendine mahsus şekilde ayaktadır. O'ndan başka tanrı, O'ndan başka tapınılacak biri yoktur. O kendisinden şüphe edilmeyen, başkaları dışında sadece kendisi ibadete müstahak olan gerçek Rabbimiz olduğuna göre, haktan sonra sapıklıktan başka ne var?⁴⁵⁶

Ey peygamber! Onun Rab'lık ve tanrı'lıkta bir olduğu, haktan sonra sapıklıktan başka bir şey bulunmadığı sabit oldu. Fasıklık edip fitrat nurunun, hak ve

⁴⁵³ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II/331.

⁴⁵⁴ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/43.

⁴⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV/418.

⁴⁵⁶ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/43.

hidayet bahçesinin dışına çıkanlar hakkında Allah'ın söylediği “*Onlar imân etmezler*” sözü gerçekleşti. Onlar, Allah'ın peygamberler vasıtasıyla kendilerine indirdiği hükümlere iman etmezler. Bu demek değildir ki, Cenab-ı Allah onların iman etmelerini engeller. Bilakis kendileri inat, büyüklük taslamak ve imansızlıkla ısrarla devam ederler. İman etmezler. Burada Cenab-ı Hak iman etmeyip küfürlerinde inat edenleri şiddetle kınamakta ve onları ceza ile uyardığı halde neden o ceza gününden korkmadıklarını sorgulamaktadır.⁴⁵⁷

Onlar ölüm sonrası dirilişe inanmadıklarından ötürü Cenab-ı Allah, şu cevabı vermesini Peygamber (s.a.s)'e telkin etti. Zaten onlar, böyle bir cevabı ebediyen veremezlerdi. Çünkü müşrikler, yaratılışın Allah tarafından başlatıldığına ve ilâhlarının bunda hiçbir dahli bulunmadığına inanıyorlar ve bu yüzden inkâr etmiyorlardı. Onların dile getiremedikleri şey, yaratılışın iadesi yani tekrarı idi çünkü ölümden sonraki hayatı başka türlü red edemezlerdi. Oysa yaratılışı başlatan Allah'ın onu tekrar iade edip yeniden başlatabileceği gerçeği apaçık ortadaydı ve yaratılışı başlatamayanlar onu iade edemezlerdi.⁴⁵⁸ İşte Hz. Resûl'ün ağzından çıkan cevap, de ki: Allah ilk defa yaratmaya, sonra çevirip yeniden yaratmaya muktedirdir. Zaten onlar bitkilerin ve kâinatın her sene (ilkbaharda) Allah'ın kudretiyle canlanıp yenilendiğini görüyorlar. Akıllarına hükmedip de ölüm sonrası dirilişi ve kıyamette ceza ilkesini kabul etmiyorlar mı? Nasıl da hakkı batıla çeviriyorlar? Selim fitrat ve tabiatın, sağlıklı düşüncenin sebeplerinden olan hakkı bırakıp ta, batıla ve bilinmeyen bir sona yöneliyorlar! Zira Peygamber kendilerine bu kadar uyarıda bulunduğu halde onları bekleyen acıklı bir azaba, bu sonsuz olan hayata nasıl da bu kadar duyarsız olabiliyorlar.⁴⁵⁹

Onlara de ki: Sizin ortaklarınızdan hakka ve hayra götürecek olan var mıdır? Evet, tabiat, fitrat veya teşri, kanun koyma veya Tevfik ihsan edip engelleri ortadan kaldırma yoluyla insanları hakka ve hayra götürecek olan var mıdır? Apaçık ki, buna verilecek cevap olumsuz olacaktır. Zira onların tanrılarında hiç biri bunu yapamaz. Bir kere bu tanrı ve tanrıçaları, ilâh edindikleri diri ya da ölü insanları bir düşünelim. İnsanlar onlara ihtiyaçlarını karşılasın yahut birtakım olağanüstü yollarla onları felaketten korusun diye yönelir; fakat onların hakka klavuzluk ettiği görülmüş

⁴⁵⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IV/226.

⁴⁵⁸ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, II/332.

⁴⁵⁹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/43.

müdür? Öğrettikleri bir hakikat olmadığı gibi bağılıları bile onların kendilerine ahlaki prensipleri öğrettiklerini iddia edemezler. O halde bu açıklamalar ışığında âyette serdedilen sorunun anlam ve önemi daha iyi anlaşılabilir.⁴⁶⁰

Allah'ın, Hz. Peygamber'e telkin ettiği yegâne cevaba işaret eden tanıklar çoktur. Ey Muhammed onlara de ki: hakka götüren, doğru yola eriştiren, Allah'tır. O, sizi imana erdirmekle size in'amda bulunuyor. Hakka ve hidayete, hayır ve kurtuluşa götüren mi, koyduğu yasalarda uyulmaya daha layıktır? Yoksa başkası tarafından tutulup yola götürülmedikçe asla doğru yolu bulamayan mı uyulmağa daha layıktır? Örneğin putlar hayır ve hidayet yoluna asla eriştiremezler. Uzeyr, İsa ve meleklerle gelince, bunlar ancak yüce Allah'ın hidayetiyle hak ve hayır yoluna götürürler. "*Yoksa (tutulup) yola götürülmedikçe.*" sözünün manası işte budur. O halde Kendilerine fayda ve zararı olmayan varlıkları ilâh edinip de bunlara tapmak hakkı değil de batılı ayakta tutmaktır. Aksine sadece Allah'a kul olmakla hidayete ve hakka varılır.⁴⁶¹

Size ne oldu ve başınıza ne bela geldi ki, bu nitelikteki putları tanrı edindiniz? Siz nasıl hüküm veriyorsunuz? Hangi durumda ve konuda onlara tapmanın, onları Allah katında aracı, şefaatchi kılmanın caiz olduğuna hükmediyorsunuz? Doğrusu sizin bu yaptığımız, son derece tuhaftır. Bu sapıklık insanın düşüncesizliğinden bozuk duygularından doğmaktadır.⁴⁶² Bu da tevhidi ikamet etmek üzere ortaya atılmış bir dizi sorudan biridir. Bir adım daha atarak, insanın en büyük ihtiyaçlarından biri olan hakikat kılavuzluğunun önemine dikkatin çekilmesidir. Çünkü Allah'ın dışındakilerden şefaahat dilemek Allah'ın yüce kudret ve azametine güvenmemek ve Onu kendinize yakın hissetmemektir; oysa bu şirkittir.⁴⁶³

Şüphe götürmez bir gerçektir ki onların çoğunluğu bu hususta kesin verilere değil, zanna uyuyorlar. Allah'a ortak koşma, ölüm sonrası dirilişi inkâr etme peygamber'i (s.a.s) yalanlama konularında bazı zanlara dayanmaktadırlar. Örneğin ibadet konusunda atalarının yanılmış olduklarına bir türlü ihtimal vermemekte, onları taklid etmekte, görünmeyeni ve gaipte olanı, görünen ve hazırda bulunana kıyaslamakta, ölüp toprak olan insanların yeniden dirileceklerine ihtimal

⁴⁶⁰ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II/333.

⁴⁶¹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/44.

⁴⁶² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IV/226.

⁴⁶³ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, II/332.

vermemekte, kendi gözlerinde büyük biri olmayan, içlerinden birisine (Hz. Muhammed) vahiy inmesini imkânsız görmekteydiler. Dahası Müşrikler, Peygamber'in kendi kavimlerinden ve sıradan bir insan olduğunu bir türlü içlerine sindiremiyorlar ve tebliğ ettiği risaleti reddetmek için bunu bahane ediyorlardı.

Bu bedbahtların zanlarının hükmü nedir? diye sorulacak olursa verilecek cevap şudur: Zan, gerçekten hiçbir şey kazandırmaz. Şüphe götürmez şekilde delile dayanarak sabit olan, haktır. Zan ise vehim ve şüphe üzerine kurulmuştur. Yok olmaya ve değişikliğe uğramaya mahkumdur. Doğrusu onların yapageldiklerini Allah biliyor. Deliller ortaya konulup, misaller verildikten ve her şey açıklık kazandıktan sonra bu davranışlarından dolayı Allah onları cezalandıracaktır.⁴⁶⁴

Burada Zannın hükmü sorulup cevaplandırılmış ve bu şekilde düşünenlerin ve davrananların akıbetlerinin Allah'ın cezası olacağıdır. Âyetler'in genel olarak ifade ettikleri yaptırım ve delil getirme gücü etkili bir biçimde dile getirilmiştir. 31. Âyetin açıktan, diğerlerinin kapalı olarak işaret ettiği gibi bu âyetler bize müşriklerin Allah'ın en yüce Rab, yaratıcı rızık verici, düzenleyici olduğunu kabul ettiklerini aktarmaktadır. Bu âyetlere şöyle bir göz attığımızda müşriklerin durumlarını ve inatlarını anlatan onları uyaran ve azarlayan önceki âyetlerle bağlantılı olduğu ve Kur'ân nazmında birçok defa geçtiği üzere, hikâye üslubuyla anlatım tarzından, doğrudan muhataplara yönelme üslubuyla anlatım tarzına geçtiği göze çarpmaktadır.

Son altı âyetin tevhid konusunu diğer âyetlerden farklı olarak, Rububiyet tevhidi açısından ele aldık. Rubbiyet Tevhidi: Allah, (c.c.) göklerin ve yerin Rabbi içindekilerin yaratıcısı olduğuna, her canlıya Onun rızık verdiğine bütün işleri, Onun evirip çevirdiğine, Onun dışındaki her şeyin ne kendisi için nede başkası için, ne bir hayra ne bir şerre ancak Allah'ın dilemesi ve izniyle gücü yettiğine inanmaktır.⁴⁶⁵ Nitekim bazı Müslümanlar zorunlu tevhidin, Allah'ın her şeyin yaratıcısı ve rabbi olduğunu ikrarı, dile getirme, kabullenme ve onaylamaktan ibaret olduğunu sanırlar, oysa Arap müşriklerinin ikrar ettikleri rubûbiyetin tevhidi ile gerçek anlamda, Allah Resûlu (s.a.s.)'nin onları davet ettiği ulûhiyetin tevhidi arasındaki farkı ayırt edemezler, sözlü tevhidi ile ameli tevhidi birleştiremezler.

⁴⁶⁴ Hicazî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, III/41-42.

⁴⁶⁵ Yusuf el-Kardâvî, *Tevhidin Hakikati*, çev. Mustafa Özel, İstanbul, 1993, s. 22.

Nitekin Arap müşrikleri: “Kâinatın iki yaratıcısı vardır; bir şeyi yaratırken Allah’ın yanında başka bir rab vardır” demiyorlardı. Bilakis Cenâb-ı Hakkın ifadesiyle şöyle diyorlardı.⁴⁶⁶

“Onlara: “Gökleri ve yeri kim yarattı?” diye sorarsan: “Ebette Allah” diyecekler.”⁴⁶⁷

Arap müşrikleri, Allah’ın tek yaratıcı olduğunu ikrar etmenin yanı sıra başka tanrıları ona eş koşuyorlardı.

Ve son olarak Süleyman Ateş’in tefsirinden alacağımız âyetler; en-Nahl; 22-23. el-İsrâ; 42. el-Furkân; 3. el-Ahkâf; 21-22. el-Haşr; 22-24. âyetleri olacaktır.

3.2.3. Süleyman Ateş

Türkiye Cumhuriyetinin 12. Diyanet İşleri Başkanı olan Prof. Dr. Süleyman Ateş, (1933/) tarihinde Elazığ ili merkez Tadım Köyünde doğdu. Babası, İbrahim Ağa, annesi de Behiye Hanım’dır. Ümmi fakat son derece dindar olan babası, oğlunu dini tahsil için köy hocasına verdi. On yaşında hıfzını tamamlayan Süleyman Ateş, Elazığ âlimlerinden, Tabur imamlığından emekli hacı Muharrem Kösetürkmen Efendi’den Arapça dersleri aldı.

1964 yılında İlahiyat Fakültesini birincilikle bitiren Ateş kısa bir dönem İmam-Hatip okulunda Öğretmenlik yaptıktan sonra Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin 1965 yılında açtığı asistanlık sınavını kazanarak Tefsir Kürsüsünde asistan oldu. 1968 yılında pekiyi derece ile doktor olan Ateş, askerlik görevini tamamladıktan sonra aynı kürsüde devam ederken, Irak ve Mısır’da araştırma yaptı. 1973 yılında “Üniversite Doçenti” oldu.

16 Nisan 1976 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığına atanan Ateş, 1978 yılında fakültedeki görevine dönerek, 1979 yılında Profesör oldu. 1979 yılında Almanya Bochum Ruhr Üniversitesinde sahasında araştırma yaptı. Prof Ateş, daha sonra izinli olarak gittiği Suudi Arabistan Riyad İmam Muhammed Üniversitesi ve Cezayir Emir Muhammed Üniversitesi’nde Tefsir ve Tasavvuf derslerini okuttu. Yurda dönüşünde Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslami İlimler Bölümünün başkanlığına getirildi.

⁴⁶⁶ Kardavî, *Tevhidin Hakikati*, s. 23.

⁴⁶⁷ Lokmân 31/25.

Telif, terceme, edisyon kritik, olmak üzere altmışı aşkın eser vermiş olan Süleyman Ateş'in "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri" adlı 12 ciltlik eseri yirmi yıllık bir çalışmanın ürünüdür. Sırrı mahlası ile şiirler de yazan Ateş, halen hayatta olup güçlü bir dinamizm ile çalışmalarına devam etmektedir.⁴⁶⁸

Süleyman Ateş yakın çağımızda Türkiye'de önemli tefsir çalışmaları yapmış toplumumuzun önemli değerlerinden olup tefsir çalışmalarının önemli köşe taşlarından. "Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri" adlı çalışmasından faydalanmamızın sebebi onun bazı özelliklerindedir.

Tefsirin özellikleri: Tefsir sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Her sûrenin tefsirinden sonra sûrede yer alan Kur'an prensiplerinin neler olduğu belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerim okunuşundaki kıraat farklılıkları tefsirde ihmal edilmemiş gereken önem tefsirde yer verilmiş olup, Âyetlerin yorumu esnasında bilimsellik ile ilgili kaynaklara başvurulmuş; geçmiş yorumlar karşısında tenkitçi yorumlar yapılmıştır. Tefsir çağdaş tefsir olma özelliğine sahiptir.⁴⁶⁹

3.2.3.1. Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri Adlı Eserde Tevhid

*Tanrınız tek bir Tanrı'dır. Ama âhirete inanmayanların kalpleri inkârcıdır, onlar büyüklük taslarlar.*⁴⁷⁰en-Nahl:16/22.

*Geçekten Allah, onların gizlediklerini de bilir, açığa vurduklarını da. O, büyüklük taslayanları sevmez.*⁴⁷¹en-Nahl:16/23.

Bu âyetlerden Arapların, Allah'ın kâinâtın yaratıcısı olduğuna, tanrı diye taptıkları şeylerin; yaratıcı değil, Allah ile kendileri arasında vasita olduklarına inandıkları anlaşılmaktadır. Cahiliye Arapları, Allah'ın kızları sandıkları meleklerle taparlardı. Bunların yanısıra bazı tarihi ve meşhur kişilerin sembolleri olarak yapılan birtakım taş veya tahtadan yapılmış heykellere de taparlardı. Bunlara kurban keser, yalvarıp dilekte bulunurlardı. İşte bu âyetler, o tanrı diye yalvarıp dilekte buldukları şeylerin diri değil, ruhsuz kupkuru varlıklardan ibaret olduğunu, hiçbir şey bilemediklerini, kendilerine tapanların farkında bile olmadıklarını haber vererek

⁴⁶⁸ diyanet.gov.tr, 8.11.2016.

⁴⁶⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, XII/216-220.

⁴⁷⁰ en-Nahl16/22.

⁴⁷¹ en-Nahl16/23.

onlara tapmanın, yalvarmanın boş olduğunu, kendileri yaratılmış olan cansız şeylerin tanrı olamayacağını anlatmaktadır.⁴⁷²

Arabistan'da, cahiliye döneminde peygamberlere, azizlere kutsiyet atfeden Yahudi ve Hıristiyanların bulunduğu bilinmektedir. Arap müşriklerinin yaptığı ilâhların çoğunun, insan olduğu ve öldükten sonra putlarının yapıldığı da bir gerçektir. İbni Abbas'tan rivayet edilen bir hadise göre "Ved, Suva, Yeğus, Yeûk ve Nasr büyük insanlardı. Lât, Menat ve Uzza ile ilgili de buna benzer hadisler de vardır. O denli ki müşriklerin inancına göre Lât ve Uzza Allah'ın sevgilisi idiler. Ve O, kışı Lât ile yazı da Uzza ile geçirirdi. Fakat "Allah onların isnad ettikleri bu bâtil şeylerden uzaktır."⁴⁷³

Cahiliye Arapları, Allah'ın varlığına, kâinâtın yaratıcısı olduğuna inanır, fakat öldükten sonra dirilmeyi kabul etmezlerdi. Peygamber (s.a.s)'in tebliğ ettiği inanç prensiplerinden en çok karşı konulan konu, ahiret inancı idi. Arap müşriklere göre ölümle her şey biterdi. Çürümüş kemiklerin yeniden dirilmesi mümkün değildi. Araplar ba's (yeniden dirilme)'a kesinlikler inanmazlardı. Ölümle birlikte ruhun da yok olduğuna inanıyorlardı ve öldükten sonra ruhsal da olsa ceza ve mükâfat dünyasının bulunduğunu kabul etmiyorlardı. Belki öldükten sonra ruhun varlığını koruduğuna, ruhani bir hayatın bulunduğuna inanan sayılı kişiler vardıysa da ama toplumun genel anlayışı bu yönde idi. Zaten buna inansalardı öldükten sonra dirilmeyi vurgulayan Kur'ân âyetlerine bu kadar sert tepki göstermezlerdi. Kur'ân'ın birçok âyetinde müşriklerin ahireti reddettikleri, kalblerinin bunu kabul etmediği belirtilmektedir.⁴⁷⁴ Âhiret'e iman etmeyenlerin amellerin karşılıklarının görüleceği ölümden sonra dirilişi tasdik etmeyenlerin kalbleri, Allah'ın tevhidinde, Onun birliğine müstekbir olarak nitelendirilmiştir. Yüce Allah, müstekbirleri yani tevhide karşı büyüklenenleri sevmez.⁴⁷⁵

Allah'ı bırakıp da kendilerine yalvardığınız ve Ona ortak koştuğunuz varlıklar, hiçbir şeyi yaratamazlar. Zaten kendileri yaratılmaktadırlar. Onlar, diri olmayan ölümler ve cansız varlıklardır. Âyet-i kerime'de "Diri değildirler" sözünden, bunların, kendilerinde hayat var olduktan sonra ölen cesetler gibi olmadıklarını,

⁴⁷² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V/97.

⁴⁷³ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III/19.

⁴⁷⁴ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V/97-98.

⁴⁷⁵ Mukâtili, *Tefsîr-i Kebîr*, II/387.

aksine kendilerinde hayatın asla mevcut olmadığını açıklamak içindir. Aslında burada müşriklerin yaptıkları putlara da bir nevi hakarete bulunmaktadır.

Âhirete ve ahiretteki şeylere, Allah'ın birliğine inanmayanların kalpleri inkârcıdır. Kalblerine hatırlatmanın faydası olmaz. Oysaki, onlar hakka karşı büyüklük ve doğruluğa karşı üstünlük taslamakta, küfür ve inkâr yolunda yürümeye devam etmektedirler. Gerçekten de Rabbim onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilir. Yaptıkları işten ötürü onları cezalandıracaktır. Küfür sebebinin, içine nur girmeyecek şekilde kalpleri kilitlenip mühürlenmiştir. Çünkü kalpleri kibir ve büyükleme hastalığıyla kararmış ve murdar hale gelmiştir.⁴⁷⁶ Âhirete iman etmeyenlerin kalpleri inkârcıdır ve onlar kibir taslayanlardır. İşte bu hak açığa çıktıktan sonra inkârlarının sonucunu beyan etmektedir. Ona iman eden, deliller arar, duyacağı şeyler üzerinde iyice düşünür ve ondan yararlanır. Onu inkâr eden ise bunun tersini yapar. Bu aynı zamanda ancak delille bilinecek şeyi, sırf geçmişlerini taklit etmek ve alıştıkları şeye meyletmek için inkârı tercih etmektedirler. Çünkü hakkı gören böyle yapmaz, böyle yapan peygambere tabi olmayıp kibir göstererek Ona iltifat etmeyendir.⁴⁷⁷ Onlar, hakkı kabul etmeyen ve Allah'ın birliğini ikrar etmekten kibirlenen kimselerdir.⁴⁷⁸

Âhiret hayatına inanmayanlar, o denli sorumsuz, başıboş ve dünya hayatı ile ilgili o denli sarhoş oldular ki herhangi bir gerçeği inkâr etmekte, hakka hiçbir değer vermemek ve onu önemsememekte bir an bile tereddüt etmez hale geldiler. Bu nedenle onlar kendilerine herhangi bir ahlâki sınırlama uygulamaya hazır değildiler ve uydukları yolun doğru mu yanlış mı olduğunu araştırmaya hiç ihtiyaç duymuyorlardı. Vahyi reddeden kibirli insanlar, Allah'ın onların bütün yaptıklarını bildiğini söyleyerek uyarılmaktadırlar.⁴⁷⁹

*De ki: "Eğer dedikleri gibi Onunla beraber tanrılar olsaydı, o zaman onlar da Arşın sahibine gitmenin yolunu ararlardı."*⁴⁸⁰İsrâ:17/42.

Allah'tan başka tanrılar olsaydı o tanrılar da asıl Arş'ın sahibi yüce tanrıya yaklaştırmaya çalışırlardı. Bunların her biri, asıl taht sahibini yenip onun yerine geçmeye çalışırlardı. Eğer biri diğerini yense yenilen güçsüzdür. Tahtın sahibi olamaz. Hiçbiri diğerini yenemezse, güçler birbirine denk olacağından hiçbiri

⁴⁷⁶Hicâzî, *et-Tefsîru 'l-Vâdih*, III/342-43.

⁴⁷⁷Beydâvî, *Envâru 't-Tenzil*, III/169.

⁴⁷⁸Taberî, *Câmiu 'l-Beyân*, V/194.

⁴⁷⁹Mevdûdi, *Tefhîmu 'l-Kur 'ân*, III/19.

⁴⁸⁰el-İsrâ17/42.

buyruğunu yürütemez, kâinatın işleri durur, düzeni bozulurdu.⁴⁸¹ Yani tıpkı yeryüzündeki hükümdarların birbirlerine yaptıkları gibi onlarda gücü ve kudreti ellerinde tutmak için Allah'a üstünlük sağlamak isterler ve bunun için çeşitli yöntemlere başvururlardı.⁴⁸²

Mutlaka mülkün sahibine yenmekle veya Ona yaklaşmakla ulaşmak isterlerdi. Çünkü Onun gücünü ve kendi acizliklerini bilirlerdi.⁴⁸³ O halde sizler, aracı kıldığınız putları bırakıp sadece Allah'a yönelin.⁴⁸⁴

Eğer birden fazla ilâh olsaydı şu iki sonuçtan biri ortaya çıkardı:

1. Eğer her biri birbirinden bağımsız ilâhlar olsalar, sınırsız evrenin yönetiminde birbirleriyle anlaşamazlar ve evrenin işleyişinde düzen, ahenk ve denge olmazdı. Her an anlaşmazlık çıkar ve her biri tek hâkim olmak için çalışırdı.

2. Eğer onlardan bir tanesi en üstün ilâh olsa ve diğerleri onun bazı yetkiler verdiği kulları olsaydı, onlar üstün ilâha daima itaat eden kullar olarak kalmazlar ve kendileri de en üstün olmaya çalışırlardı.

Oysa gerçek şudur ki, göklerde ve yerde olan her şey, yetişmesi için ortak bir amaçla hareket etmeseler, bu evrende tek buğday tanesi veya bir tutam ot bile bitmezdi. Bu ancak cahil ve anlayışsız kimseler bu evrenin işlerini yürüten birbirinden bağımsız veya yarı bağımlı birden fazla tanrının olduğunu söyleyebilir. Evrenin doğasını ve işleyişini inceleyen herkes, bu evreni yöneten tek bir varlık ve tek bir hâkim olduğu ve bunda hiçbir kimsenin payı olmasına imkân olmadığı kanısına varır.⁴⁸⁵

Allah, müşriklerin bu sözlerinden ve yanlış inançlarından aşkındır. Kendi makamına uygun olarak onların bu asılsız iddialarından çok yücedir. Zira mutlak zengin ile mutlak fakir arasında büyük bir fark ve geniş bir mesafe vardır. Bundan sonra yüce Allah, kendi mülkünün büyüklüğünü, saltanatının ululuğu ile birliğinin mükemmelliğini Kur'ân'ın diğer âyetlerindedeki açıklamıştır.

*O'ndan ayrı olarak hiçbir şey yaratmayan, kendileri yaratılan ve kendilerine dahi ne zarar ne de yarar veremeyen, öldüremeyen yaşatamayan (ölüleri diriltip kaldıramayan birtakım tanrılar edindiler.*⁴⁸⁶el-Furkân:25/3.

⁴⁸¹ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, V/219.

⁴⁸² Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, II/450.

⁴⁸³ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III/245.

⁴⁸⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, V/286.

⁴⁸⁵ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, III/111.

⁴⁸⁶el-Furkân 25/3.

Âyette, hiçbir şey yaratamayan, öldürmekten, diriltmekten âciz yaratıkları tanrı diye tapanlar kınanıyor. Âyet, süredeki diğer âyetler için müşriklerin olumsuz söz ve tutumlarını anlatan bir giriş niteliği taşır. Allah'ın birliğine, kudretine ve her şeyi yarattığına dikkat çekiyor. Hz. Peygamber'in bütün insanlar için uyarıcı olarak gönderildiğini, bütün âlemleri uyarması için ona Kur'ân'ın indirildiğini bildiriyor.

Bu risalet, Allah'tan başkasına tapmakta olan bütün insanları Allah'a tapmağa davettir. Allah'a tapan ve ellerinde bir ilâhi kitabı bulunan kavimler ise serbesttirler. Dilerlerse kendi dinlerinin usulüne göre Allah'a ibadetlerini yaparlar, dilerlerse bu yeni dini seçerler. Önemli olan insanların şirki bırakıp Allah'a kulluk etmeleridir. Bu da diğer dinler için şu an mümkün değildir. Çünkü dinleri tahrif olmuş ve içi şirkle doldurulmuştur. Ancak Allah'a şirksiz olarak tapmak gereklidir. *“Şüphesiz iman edenler, Yahûdiler, Hıristiyanlar ve Sâbiiler; bunlardan kim Allah'a ve ahiret gününe inanır, yararlı iş yaparsa onlara Rableri katında mükâfât vardır; onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”*⁴⁸⁷ Kur'ân-ı Kerim, cennete girmek ve Allah'ın huzurunda nimet ve saadete ermek için üç şart koymuştur: Allah'a iman, ahirete iman ve Salih ameldir.

Allah'ı Teâlâ bu âyet-i kerimede, cahil ve müşriklerin, her şeyi yaratan, her şeye hayat veren, vadesi geldiğinde bütün insanları öldürüp ahirette tekrar diriltecek olan Allah'ı bırakıp da hiçbir şeye gücü yetmeyen putları ilâh edinmelerini kınıyor ve onların beyinsizliklerini ortaya koyuyor.⁴⁸⁸

Allah, yapmacık ilâhların durumunu şöyle haber vermektedir: Bu yapmacık ilâhlar kendilerine kötülük yapmak isteyenlere karşı kendilerini koruyamazlar, kendilerine bir fayda celp edemezler, bu ilâhlar kimseye hayat veremezler, ölüleri diriltmeye güçleri yetmez; o halde sizler yani müşrikler, bu kabilden hiçbir şeye güç yetirmeyen varlıklara nasıl da ibadet eder de bunları yapan Rabb'inize ibadeti terk edersiniz⁴⁸⁹ Çünkü bunlar gereklerinden mahrumdurlar ve aksine şeylerle nitelenmiştir. Yani ilâh'ın yeniden diriltmeye ve ceza vermeye gücü yetmelidir.⁴⁹⁰

Bütün bunlara rağmen Allah'a ortak koşan müşrikler, Onu bırakıp başka varlıkları tanrı edindiler. Yüce Allah'ı bırakıp güçsüz ve hiçbir şeyi yapamayan, Allah'ın yaptığı işlerin hiçbirine muktedir olamayan, hatta insanların bile yaptıkları

⁴⁸⁷el-Bakara2/62; el-Mâide5/69.

⁴⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI/170.

⁴⁸⁹ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, III/175.

⁴⁹⁰ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV/7.

işlere güçleri yetmeyen, ne bir iş yapabilen, ne bir şey yaratabilen, bilakis kendileri yaratılmış olan varlıklara ilâh diye bağlandılar. Kendi elinizle yontup, şekillendirdiğiniz, hiçbir şeyi hissedemeyen, hiçbir şeyi duyamayan, konuşamayan şeyleri tanrı diye kabul edip Allah'ı bir tarafa bırakarak, onlara tapmanız gerçekten de tuhaf bir durumdur. İşte bu kadar aciz olan varlıkları Allah'tan başka ilâh olarak kabul etmek hiçbir mantığa sığmaz. Cenab-ı Allah, hak ile batılı ayırt eden bir ölçü olarak Kur'ân-ı Kerim'i Peygamber (s.a.s.)'e indirmiştir. Göklerin ve yerin mülkü ve yönetimi Ona aittir. Onun çocuğu ve de ortağı yoktur. O her şeyi yarattı ve bir ölçüye bağladı.⁴⁹¹

Âyet, tevhid prensipleriyle ilgili Kur'ân'ın en kapsamlı âyetlerinden birisidir. Kelimeler son derece kapsamlı olup ister Allah'ın yarattığı melekler, cinler, peygamberler, veliler, güneş, ay, yıldızlar, ağaçlar, ırmaklar, hayvanlar vs. olsun, isterse insan yapısı taştan putlar olsun müşriklerin tapındığı tüm sahte tanrıları içine almaktadır. Yani, “Allah, insanları gaflet ve delâletleri nedeniyle terk ettikleri hakka çağırsın ve akılsızlıklarının kötü sonuçları konusunda kendilerini uyarsın diye kuluna el-Furkân'ı indirmiştir. Furkân, doğrunun yanlıştan, gerçeğin sahteden ayrılması için parça parça vahyolunmuştur.

Hadislerde, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ailesinden her çocuğa konuşmaya başlar başlamaz bu âyeti öğrettiği rivayet edilmiştir. (Abdurrezzak ve İbni Ebî Şeybe) O halde zihinlere tevhid prensiplerini nakşetmenin en iyi aracı olan bu âyeti her Müslüman, anlama çağına gelen çocuğunu eğitmede kullanmalıdır.⁴⁹² Demiştir.

*Âd'ın kardeşini (yani Hûd'u) an: Ahkâf'taki kavmini uyarmıştı. Onun ardından nice uyarıcılar da gelip geçti; (demişti ki): “Allah'tan başkasına kulluk etmeyin; ben sizin, büyük bir günün azâbına uğramanızdan korkuyorum.”*⁴⁹³el-Ahkâf:46/21.

Dediler: “*Sen bizi tanrılarımızdan çevirmek için mi geldin? Doğrulardan isen bizi tehdit ettiğin şeyi getir*”.⁴⁹⁴el-Ahkâf:46/22.

Yüce Allah, Hz. Muhammed (s.a.s.)'e kavminin yalanlamasına karşı teselli ve münkirlere de ibret için Âd kavminin kardeşleri olan yani kendi aralarından çıkmış bulunan Hûd'u yalanlamalarını hatırlamasını emrediyor.

⁴⁹¹Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, IV/296.

⁴⁹²Mevdûdi, *Teşhîmu'l-Kur'ân*, III/572.

⁴⁹³el-Ahkâf 46/21.

⁴⁹⁴el-Ahkâf 46/22.

Arap Yarımadasının Güney Doğusunda Hadramut'un kuzeyinde Ahkâf adıyla anılan bir bölge vardır. İşte âyette bu bölge halkından söz ediliyor. Ahkâf bölgesinde Hûd (a.s.) kavmini uyarılmıştı. Allah ondan önce de, sonra da peygamberler göndermişti. Hûd kavmine Allah'tan başkasına tapmamalarını, aksi takdirde büyük bir azaba çarpılacaklarını söylemişti. Fakat kavmi onu kabul etmedi, "Sen bizi tanrılarımızdan döndürmeye mi geldin? Eğer söylediğin doğru ise bizi tehdit ettiğin azabı getirsene!" dediler. Hûd onlara: "Azabın ne zaman geleceğini Allah bilir. Ben sadece benimle gönderilen mesajı size duyuruyorum. Fakat sizi düşünce ile değil arzu ve kaprislerine göre hareket eden bir toplum olarak görüyorum" dedi.⁴⁹⁵

Bu âyet Mekkelilere, Hûd kavmini ve onların başlarına gelen felaketleri anlatmaktadır. Hûd kavmi, Mekkelilerden daha güçlü, daha çok kuvvetli idiler. Küfrettiklerinde Allah onların üzerine ordularını gönderdi. Allah'ın orduları onları helak etti.

Ey Muhammed! Mekkelilere Ad kavminin kardeşi olan Hûd peygamberi hatırlat. Hani kavmini uyarıp korkutmuştu. Ve onlar Ahkâf bölgesinde yaşamakta idiler. Onlara; sizi yaratan ve rızık veren Allah'tan başkasına ibadet etmeyin. Zira ben size büyük bir günün korkunç azabının size gelmesinden korkuyorum, dedi. Aynı zamanda kendisinden önce gönderilen ve kendisinden sonra gönderilecek olan bütün peygamberlerin kavimlerini bu şekilde uyarıp korkutacaklarını ve Allah'tan başkasına tapmamaları hususunda onları ikaz edeceklerini de bildirdi. Âd kavmi bu uyarılara karşı çıkıp, sen bizi tanrılarımızdan çevirmeye ve onlara ibadet etmekten alıkoymaya mı geldin? Hâlbuki bizim atalarımız da bu tanrılara tapmışlardı ve senden daha hayırlı, daha iyi kimseler de bu tanrılara ibadet etmişlerdir! Eğer bu uyarında ısrar edip söylediklerinden vazgeçmeyeceksen, şu halde bize vaat etmekte olduğun azabı getir de görelim. Eğer doğru sözlü isen bunu yap!⁴⁹⁶ Yani şiddet mi diyorsun azap mı diyorsun, ne diyorsan getir demişlerdi.⁴⁹⁷ O da kavmine size gelecek azabın vakti hakkında bilgim yoktur müdahale edemem ki onu acele isteyeyim onun ilmi ancak Allah katındadır mukadder vaktinde onu getirir. Elçilerin tebliğden başka bir görevi yoktur. Elçiler azab için ve teklif edilen bütün mucizeleri

⁴⁹⁵ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, VIII/382-83.

⁴⁹⁶ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, V/544.

⁴⁹⁷ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/21.

getirmek için değil, tebliğ ve uyarmak için gönderildiklerini bilmiyor musunuz dedi.⁴⁹⁸

İbni Ishâk'ın rivayetine göre Âd kavminin yurdu, Umman'dan Yemen'e kadar uzanmaktaydı. Kur'ân bunların asıl yurdunun el-Ehkâf olduğunu belirtmiştir. Buradan çıkarak civarındaki ülkeler ve zayıf ülkeler üzerine hâkimiyet kurmuşlardı. Bu gün bile Arap Yarımadası'nın güneyinde yaşamakta olan halklar, bu bölgede bir zamanlar Âd Kavminin yaşadığını bilmektedirler. Şimdiki mükella şehriden 125 mil kuzeyde Hadramut taraflarında bir makam vardır. Burada Hûd'un (a.s.) mezarının olduğuna inanılır. Kabr-i Hûd ismiyle meşhurdur. Her yıl Şaban ayının 15'inde Arap Yarımadasının değişik yerlerinden binlerce kişi burada toplanarak bir merasim düzenlerler. Her ne kadar tarihsel olarak bu mezar ıspatlanmamışsa da burada bir kabrin inşa edilmiş olması ve Güney Arabistan halkının çoğunun oraya rağbet etmesi, mahalli rivayetlere göre Âd kavminin yurtlarının buralar olduğunu ıspatlamaktadır. Öte yandan yöre halkı Hadramut'ta bulunan birçok harabeyi (ruins) bugüne kadar Ad kavminin evleri olarak anmaktadır. el-Ahkâf'ın bugünkü halini gören bir kimse, buralarda şanlı ve pek güçlü bir medeniyetin yaşamış olduğunu düşünemez. Muhtemeldir ki binlerce sene önce bu bölgeler verimli ve yeşillikti. Daha sonra gelen bir iklim değişikliği dolayısıyla bir çöl haline gelmiş olabilir. Bugünse ıssız bir çöl halindedir. İçerilerine girmeye kimse cesaret edememektedir. 1943 yılında Bavyeralı bir asker bunun güney kenarına kadar ulaşmıştı. Bu şahsın anlattığına göre: Hadrmut'un kuzeyindeki yüksek tepelerinden aşağıya bakınca bu çöl sanki bin feet (ing. Ölçü birimi) kadar aşağıda görünüyordu. Yer yer beyaz kısımları vardı ki eğer onların içine bir şey düşerse o kumun içinde mahvolur gider ve tamamen çürürdü Arabistan bedevileri bu bölgeden çok korkarlar ve kesinlikle oraya gitmeye cesaret edemezler. Buralara tek başına giden kişinin anlattığına göre, buraların kumunun ince bir toz olduğunu, ucuna ip bağlı bir şakülü o tozların içine fırlatmış, beş dakika içinde kumun içine gömüldüğünü ve ipin uç kısmının çürüdüğüne şahit olmuştur. Demek ki tarihte yaşanmış felaketlerin ve Allah'ın azabının indiği yerlerde hâlâ izlerin olduğunun ıspatıdır.⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/27.

⁴⁹⁹ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, V/355.

*O öyle Allah'tır ki O'ndan başka tanrı yoktur. Görülmeyeni ve görüleni bilir. O çok esirgeyen, çok acıyandır.*⁵⁰⁰el-Haşr:59/22.

*O, öyle Allah'tır ki O'ndan başka Tanrı yoktur. Pâdişâhtır, mukaddestir, selâm (esenlik veren), mü'min (güvenlik veren), müheymin (kollayıp koruyan), azîz (galib), cebbâr (istediğini zorla yaptıran) mütekebbir (çok ulu)dur. Allah insanların ortak koştuıkları şeylerden yücedir (hiçbir şey Onun niteliklerine ortak olamaz).*⁵⁰¹el-Haşr:59/23.

*O, yaratan, var eden, var ettiklerine biçim veren Allah'tır. En güzel isimler O'nun'dur. Göklerde ve yerde bulunanların hepsi Onun şânını ululuğunu anmaktadır. O güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.*⁵⁰²el-Haşr:59/24.

Kur'ân, öyle bir sözdür ki; gaybi ve şehâdeti bilen, Rahmân, Rahîm, kendisinden başka ilâh olmayan, Melik, Kuddûs, Selâm, Mü'min, Müheymin, Azîz ve Hakîm Allah tarafından indirilmiştir, Onun vahyidir. Bu yüce isim ve sıfatların sahibi olan Allah'ın vahyi elbette dağların dahi heybetinden çatlayacağı kadar uludur.

Kur'ân-ı Kerim'in birçok âyetine serpiştirilmiş bulunan Allah'ın en güzel isimlerinden bir grup, bu âyetlerde topluca anılmaktadır. Burada anılan isimlerin anlamları şöyledir.

Allah O zattır ki, Ondan başka ilâh yoktur. Görünmeyeni ve görüneni bilir. Âlimu'l-Ğaybi ve 'ş-Şehâdeh: Gayb, gözden gizli, görünmeyen veya beş duyu ile algılanmayan varlıklar âlemi; *şehâdet*'te, görülen veya beş duyu ile algılanan varlıklar âlemidir. Allah için gayb diye bir şey yoktur gayb varlıklar içindir.⁵⁰³ Histen kaybolan (his ötesi) kutsal cevherleri ve hallerini, hissini sınırına giren nesne ve ârızî şeyleri bilir. Gayb kelimesinin önceye alınması, Onun varlıkta önceliğinden ve kadim ilminin Ona nisbetindedir. Yahut görünmeyen ve görünen, yok ile var, gizli ile açık demektir. Dünya ile ahiret de denilmiştir.⁵⁰⁴ Allah mahlûkâtın gizli, açık her şeyini bilir. Kâinâtın bilgisi ondadır. Geçmişte ne oldu, şimdi ne oluyor, gelecekte ne olacak, onu doğrudan bilir.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰el-Haşr 59/22.

⁵⁰¹el-Haşr 59/23.

⁵⁰²el-Haşr 59/24.

⁵⁰³ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/363.

⁵⁰⁴ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵⁰⁵ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/227.

Rahmân ve Rahîm söz konusu edilince, Arap müşrikleri, “Biz Rahmân, Rahîm nedir bilmiyoruz. Onun adı Allah’tır” dediler. Bunun üzerine, Allah onlara pek çok isminin olduğunu haber vermek üzere, O, Rahmân’dır, Rahîm’dir, buyurdu. Yüce Rabbin adı Allah’tır. Allah, bütün mahlûkâtına Kâhir olan Rubûbiyetin adıdır. Diğer isimleri ise fillerini ifade eder.⁵⁰⁶

Rahmân, Rahîm: çok merhametli demektir. Ancak Rahmân’daki rahmet, Rahîm’dekinden fazladır. Allah Rahmânlığı sebebiyle kâinâtı yaratmıştır. Rahmân’daki geniş rahmet, kâinâtın yaratılmasına sebep olmuştur. Kâinât, o rahmetin tecellisidir. Varlıklar hayat ve rızıklarını o rahmetten alırlar. Rahîm’de ise rahmetle beraber adâlet de vardır. Rahîm sıfatıyla Allah herkese merhametiyle birlikte lâyığını verir. Rahmân sıfatının dünyada, Rahîm sıfatının ahirette tecelli edeceğini söyleyenler de vardır. Çünkü adâletin tam tecelli edeceği yer ahirettir.⁵⁰⁷ Onun rahmeti sınırsızdır. Rahmeti kâinattaki her şeyin kendisinden istifade edebileceği derecede geniştir. Mahlûkatta bulunan merhamet, Allah’ın rahmetinin cüz’î ve mahdut bir kısmıdır. Allah bunu, dünyanın maslahatı icabı, bir mahlûk diğerine merhamet edebilsin diye vermiştir. Bu merhamet, Allah’ın geniş ve sınırsız merhamet sahibi olduğunun apaçık delilidir.⁵⁰⁸

Allah’tan başka ilâh yoktur; Zâtını tevhid ettikten sonra, kendi zâtı hakkında buyuruyor ki O, Melik’tir, yani kendisi dışındaki her şeyin *Mâlikidir*.⁵⁰⁹ Pâdişâhtır. Bütün eşyanın sahibi, yetiştiricisi, yöneticisi O’dur.⁵¹⁰ Noksanlık getirecek şeyden uzaktır.⁵¹¹ Mülk ve melekûtun sahibidir. Bütün işler Onun elindedir. Yaratma ve emir Ona aittir. Dilediğini üstün kılar, dilediğini alçaltır. O her işi yapmaya muktedirdir.⁵¹² Burada Allah’ın nerenin meliki olduğu belirtilmediği için Onun özel bir yerin değil, tüm kâinatın meliki olduğu anlaşılır. Her şeyin sahibi O’dur ve tüm kâinatı ihata etmektedir. Her şey Onun tasarruf ve iktidarı altında Ona tabidir. Hâkimiyetini sınırlayan hiçbir şey yoktur.

Allah’ın söz konusu hâkimiyeti mecaz anlamda zikredilmiş olmayıp, sınırsız ve mükemmel bir hükümranlıktır. Allah meliklerden bir melik değil, tek ve yegâne

⁵⁰⁶ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

⁵⁰⁷ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, IX/363.

⁵⁰⁸ Mevdûdi, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, VI/227.

⁵⁰⁹ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

⁵¹⁰ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, IX/363.

⁵¹¹ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V/239.

⁵¹² Hicâzî, *et-Tefsîru’l-Vâdih*, VI/195.

bir meliktir, Onun dışında hükümlanlık iddia eden kimseler (sınıflar, sülale ve kavimler vs.) gerçek hâkimiyet sahibi değillerdir. Zira başka birinin bağışladığı hükümlanlık gerçek bir hükümlanlık sayılmaz sonuçta bu, başkasının bağışladığı hükümlanlıktır. Bir süre sonra elden alınabilir. Böyle bir hükümlanlık sürekli kaybedilme korkusu içinde olur.⁵¹³

Kuddûs'tur: Her türlü eksiklikten uzaktır, temizdir.⁵¹⁴ Kuds'tan türemedir ve tüm kötü sıfatlardan münezzehtir demektir. Onda hiçbir kötülük olduğu tasavvur edilemez. Burada Kudsîyetin, gerçek hâkimiyetin öncelikli şartlarından biri olduğu iyice anlaşılır. İnsanın aklı ve fitratı, hâkimiyet sahibi olan kimsenin kendisinde şer, kötü huy ve niyetler bulunduracağını ve kötü sıfatlar taşıyacağını üstelik yetkisi altında bulunanlar hakkında iyilik yerine kötülük düşüneceğini kabul etmez. Bu bakımdan insanlar hükümlanlık verdiği kimselerde, kuddusîyetin var olduğunu zannederler, zira, kudsîyet olmaksızın mutlak bir iktidar tasavvur edilemez. Ancak, Allah'ın dışında hiçbir iktidar sahibinin Kuddûs olmadığı açık bir gerçektir.⁵¹⁵

Selâm'dir: Kullarına zulmetmekten, kusurlardan münezzehtir.⁵¹⁶ Yani kullar Onun kendilerine zulmetmesinden salimdirler, esenliktedirler.⁵¹⁷ Bütün eksiklik ve afetlerden salimdir, selamettir.⁵¹⁸ Zat sıfat ve e'âl bakımından kendisine hâlel getirecek kusurlardan Sâlim'dir. Güvenlik verendir.⁵¹⁹ Allah baştanbaşa selamet veren olduğundan dolayı, Ondan kötülük gelmesi veya kendisinde zaaf ve noksanlık olması, ya da kemalinin zeval bulması mümkün değildir.⁵²⁰

Mü'min'dir: İman edilen tasdik edilen demektir.⁵²¹ Yaratıklarına güvenlik verir, dostlarını azaptan emin kılar yahut peygamberlerinin elinde mu'cizeler yaratarak onları doğrular.⁵²² Dünya ve ahirette kullarına güvenlik bağışlayandır.⁵²³ Yani, dostlarına, kendilerine azap etmeyeceği hususunda eman vermiştir.⁵²⁴ Allah mahlukâtına güvenlik verdiğinden dolayı mü'min sıfatını beyan etmiştir. Allah'ın yarattığı mahlûkat Onu kendisine zulmetmeyeceğinden, hakkını gasp

⁵¹³ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/227.

⁵¹⁴ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, IX/363.

⁵¹⁵ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/228.

⁵¹⁶ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, IX/363.

⁵¹⁷ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

⁵¹⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵¹⁹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/196.

⁵²⁰ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/228.

⁵²¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵²² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri*, IX/363.

⁵²³ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/196.

⁵²⁴ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

etmeyeceğinden, hakkını zayi etmeyeceğinden vadini yerine getireceğinden emindir.⁵²⁵

Müheymin'dir: Her şeyi murakabe eden, gözetleyendir.⁵²⁶ Her şeyi kollayıp gözetir, görür korur. Hiçbir şey Ondan gizli kalmaz.⁵²⁷ Yani hayır ya da şer olsun kullarının ameli hususunda onlara şahid'tir.⁵²⁸ Mülkünü murakabe edendir. Çünkü Onun ilmi kapsamlı, kudreti eksiksizdir.⁵²⁹ Tüm mahlukâtın koruyucusu, yaptıklarını gözetleyen ve tüm kâinatın ihtiyacını karşılayandır.⁵³⁰

Azîz'dir: Mülkünde kudretiyle kendisine hiçbir şekilde zarar verilemeyendir.⁵³¹ Eşsiz, daima galip ve kudretiyle her şeyi ezendir.⁵³² Halkını murad ettiği şeye zorlayandır ya da onları islah ederek eksikliklerini kapatandır.⁵³³ Onun emrini reddedecek, hükmünü aksatacak kimse yoktur.⁵³⁴ Kimsenin kendisine karşı çıkamadığı, emirlerine karşı gelemediği, her şeyin kendisine muhtaç olduğu güç sahibidir.⁵³⁵

Cebbâr'dır: Mahlûkatı hakkında dilediği her hususta kahredici güce sahip olandır.⁵³⁶ İhtiyaç yahut eksiklik icab eden her şeyden yücedir.⁵³⁷ Dilediğini halkına zorla yaptırma gücüne sahip olandır.⁵³⁸ Allah'ın Cebbâr olması, Onun bu kâinatın nizamını kendi kuvvet, irade ve hikmeti ile cebren idare ettiği anlamında tazammun eder.⁵³⁹ Halkın eksikliklerini tamamlayan ihtiyaçlarını karşılayan, işlerini düzelten kudretli hâkim demektir. Yüce Allah, dertlere derman veren, kırılanları onaran, yoksulları zengin eden, perişanlıkları düzelten büyük bir zattır. Yaratıkları iradesine mecbûr eden, hükmüne ve gücüne karşı konulamayan çok ulu olandır.⁵⁴⁰

Mütekebbir'dir: En büyüktür. İhtiyaç ya da eksiklik icab eden her şeyden yücedir. Allah onların şirk koştukları şeylerden münezzehtir.⁵⁴¹ Yani her şeyden

⁵²⁵ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/228.

⁵²⁶ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵²⁷ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/363.

⁵²⁸ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

⁵²⁹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/196.

⁵³⁰ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/228.

⁵³¹ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

⁵³² Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/363.

⁵³³ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵³⁴ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/196.

⁵³⁵ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/228.

⁵³⁶ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

⁵³⁷ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵³⁸ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/196.

⁵³⁹ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/228.

⁵⁴⁰ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/363.

⁵⁴¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

azametlidir. Kendisi ile birlikte başka ortağın bulunmasında münezzehtir.⁵⁴² Benzeri ve dengi yoktur. Tekebbür kelimesi Allah hakkında kullanıldığında bir medihdir. Yaratıklar hakkında kullanıldığında kınamadır.⁵⁴³ Müşriklerin Ona ortak koştukları şeylerden O münezzehtir ve yücedir. Gerçek ululuk yalnız Ona mahsustur. Büyüklük yaratıkların hakkı değildir. Çünkü onların kendilerinde büyüklük yoktur. Tersine hakaret zillet, meskenet, ihtiyaç vardır. Birçok ihtiyaçtan kendini kurtaramayan fânilerin büyüklük taslamağa hakları yoktur. Bundan dolayı yaratıkların büyüklük göstermesi kötüdür.⁵⁴⁴ Bunun içindir ki bir kudsî hadiste: “*Azâmet örtüm, ululuk ridâm'dır. Bunlardan birinde benimle çekişeni* (bana ortak olmaya kalkanı) *cezalandırırım*” buyrulmuştur.⁵⁴⁵

İnsan, şeytan ya da diğer bir mahlûkların gerçekte büyük olmadıklarından onların kendilerine büyüklük vehmetmeleri yalan ve çirkin iddiadır. Gerçekten büyük olan Allah'tır ve büyüklük ancak Ona mahsustur. Kâinatta Onun karşısında her şey hakir ve zelildir. Onun büyüklüğü ve büyüklük iddiası yalan değil, hakikatın ta kendisidir. Bu, bir başkasında bulunmayan, bulunması mümkün olmayan Allah'ın sıfatıdır.⁵⁴⁶

Hâlik'tir: Yok olan şeye varlık vermek, örneği benzeri olmadan bir şeyi yaratmaktır. Allah, müşriklerin ortak koştukları şeylerden, çocuk, yardımcı sahibi olmaktan, eksik sıfatlardan uzaktır.⁵⁴⁷

Tüm kâinat içindeki her şey tarafından yaratılmıştır. Hiçbir şey kendiliğinden meydana gelmediği gibi, tesadüf eseri de olmamıştır. Kimsenin kâinatın yaratılışında zerre kadar payı yoktur. Halk, yaratacağı şeyin planını çizmek takdir etmektir. Tıpkı bir mühendisin binayı yapmadan önce binanın maksada uygun kullanılacak şekil ve özelliklerde bir modelini çizmesi gibidir.⁵⁴⁸

Bâri'dir: Yoktan var edendir. Yaratıklara *beriyye*, yaratana da *Bâri* denir. Takdir ettiğini (tasarladığını) yapan yerine getirendir her düşündüğünü yapabilen yalnız Allah'tır.⁵⁴⁹ Bir çiğnem eti bir insan olarak yaratan ve insana iki göz, iki kulak,

⁵⁴² Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/197.

⁵⁴³ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/196.

⁵⁴⁴ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/364.

⁵⁴⁵ Müslim, *Birr*; *Hİ* III/161; İbni Mâ'ce, *Zühd*, 3; *H.İ.*, II/102.

⁵⁴⁶ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI/229.

⁵⁴⁷ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/364.

⁵⁴⁸ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'an*, VI/229.

⁵⁴⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/364.

iki ayak verendir.⁵⁵⁰ Onları tutarsızlıktan uzak olarak icat edendir.⁵⁵¹ Yarattıklarını, kısımlara ayıran, parçalayan, Hâlik olan Allah, hakkında yarattığı modeli bölüm bölüm meydana getirendir. Tıpkı bir mühendisin önce kendi zihninde bir model çizip, bu modele göre araziye ölçmesi, üzerinde hesaplar yapması, temeller kazıp, duvarları örmesi ve binanın inşaatını kısım kısım tamamlamasıdır.⁵⁵²

Musavvir'dir: Yaratıklarını, istediği biçime sokar, dilediği biçimde yaratır.⁵⁵³ Eşyanın niteliklerini murat ettiği gibi icat edendir.⁵⁵⁴ Yani rahimlerde dilediği gibi suret veren O'dur. Erkek dişi, siyah, beyaz hilkatı Onundur. Esmâu'l-Hüsna yalnız O'nun'dur.⁵⁵⁵ Bu kâinatı kusurlardan uzak olarak icat edendir. Her şeyi takdir edendir. Kendi hikmet ve iradesine uygun olarak kâinattaki mevcudatın şekil ve suretleri ile şereflerine delalet eden en güzel isimler Allah'a aittir. Bu nedenle göklerde ve yerde olan her şey Onu tenzih edip tesbihte bulunurlar. O bütün olgunlukları kapsayan hikmet sahibi ve güçlü olan zattır.⁵⁵⁶

Son üç isimde Allah'ın her şeye son şeklini vermesinden bahsediliyor. Bu üç safhayı gerçekleştiren Allah ile insanların yaptıkları işler arasında hiçbir benzerlik yoktur. Çünkü insanların çizdiği, önceki örneklerden alınmamış bir plan yoktur. Fakat Allah'ın tasvir ve icad ettiği her şey kendisine mahsustur. İnsan ne yaparsa yapsın kullandığı tüm malzemeyi Allah yaratmıştır. Zira insan yoktan var edemez. Ancak var olan maddelere muhtelif şekiller verir, terkipler meydana getirir. Allah ise yoktan var eder, maddeye O şekil verir. Dünyamız da Onun yarattığı maddelerden meydana gelmiştir. İnsan musavvir olmadığından, yaptığı şeyler Allah'ın yarattıklarının bir kopyasıdır ve tabiatı icabı mükemmel de değildir. Musavvir olan sadece Allah'tır. O, her cinse, her cüz'e ve her ferde benzersiz şekil vermiş ve hiçbir modeli aynen tekrarlamamıştır.⁵⁵⁷

Hakîm'dir: Hüküm (buyruk sahibi) ve hikmet (derin bilgi) sahibidir. Her şeyi bilgi ile yerli yerince ve sağlam yapar. Anlamsız, boş bir iş yapmaz. Her yaptığında hikmet vardır. Kâinat Onun hükmüne tâbi'dir. Göklerde ve yerde yalnız Onun

⁵⁵⁰ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/198.

⁵⁵¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵⁵² Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/229.

⁵⁵³ Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/364.

⁵⁵⁴ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V/239.

⁵⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/198.

⁵⁵⁶ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâdih*, VI/196.

⁵⁵⁷ Mevdûdi, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, VI/229.

hükmü geçerlidir.⁵⁵⁸ Bütün kemâlatı kendinde toplamıştır. Çünkü bunlar kudret ve ilimde kemâlatı gösterir.⁵⁵⁹ Göklerde ve yerde ne varsa Onu tesbih eder, yerde bulunanlar ve ikisi arasındaki bütün yaratılmışlar Onu zikreder, Onu tevhid eder. O mülkünde azîzdir; emrinde hakîmdir.⁵⁶⁰

Haşr Süresinin bu son âyetlerinin fazileti hakkında şöyle bir hadis rivâyet edilir: “Her kim sabahleyin (kalkınca) üç kere kovulmuş şeytandan, işiten ve bilen Allah’a sığınırım deyip de Haşr Süresinin sonundaki üç âyeti okursa Allah ona yetmiş bin meleği görevlendirir. Melekler ona dua ederler. O kimse o gün ölse şehîd olarak ölür. Bunu akşamleyin de okursa yine o derecede sevâp alır.⁵⁶¹

Görüldüğü gibi bu âyetlerde Allah’ın bazı isim ve sıfatları bir arada anılmıştır. Aynı zamanda sûre göklerde ve yerde bulunanların Allah’ı tesbih ettiğini bildiren âyetle başlamış olup, yine göklerde ve yerde bulunan her şeyin Allah’ı tesbih ettiğini vurgulayan son âyetle sona ermekte, böylece sûrenin sonu başı ile bütünleşmekte, bu Kur’ân bölümünün asıl konusu olan tevhid, Allah’ın birlik ve ululuğu olmakta, Kur’ân’ın bu meseleyi anlatıp gönüllere yerleştirmek için indirildiği ima edilmektedir.

⁵⁵⁸ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, IX/364.

⁵⁵⁹ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, V/239.

⁵⁶⁰ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, IV/198.

⁵⁶¹ İbni Hanbel, *Müsned*; İbni Kesîr *Tefsiru’l-Kur’ânü’l-Azîm*, IV/345.

SONUÇ

Tevhid hakikatının beşeri alandaki hâkimiyeti, insanların öncelikle doğru bir Allah inancına sahip olmalarıyla başlar. Doğru bir Allah inancına ise, aklın, mantığın, sezgilerin, hayallerin ürünü olan düşünce ve zanlarla değil, sadece ve sadece vahyin bilgisi aracılığıyla sahip olunabilir. Vahiy bilgisinin tek kaynağı ise sadece peygamberlerdir. Dolayısıyla tevhid hakikatının beşeri alandaki hâkimiyeti, peygamberî bilgi ve açıklamanın dışında olamaz. İnsanı gerçek ve sonsuz huzura, mutluluğa, kurtuluşa ulaştıracak olan da peygamberî bilgi ve açıklamalar olup, bunun genel ismi de âyette geçen biçimiyle *Sırat-ı Müstakîm*'dir. Yani Vahyin İslâmı.

Çalışmamızda, doğru bir Allah inancı, Allah'ın varlığı ve varlığının gereği olan sıfatlarını gerçek anlamıyla bilmeyi, kabul etmeyi ve bu sıfatların etkisini taşıyan bir hayat biçimine sahip olmayı gerektirir anlayışı üzerinde önemle durduk. Bütün peygamberlerin ve pek tabii olarak Rasûlüllah (s.a.s)'ın 23 yıllık peygamberliği süresince, insanlara tebliğ ve beyan olunan da bu olmuştur. Ancak maalesef insanın yaratılış nedeninin de dayandığı bu esasın değişime başlaması, hiç de uzun olmayan bir süre içerisinde gerçekleşir ve sonuçta tevhid hakikatının ifade ettiği şeylerin anlaşılma biçiminin değişime uğradığı reddedilemez bir gerçek olur. Muhakkak ki bu değişim, sadece insanların anlayış ve yaşantılarında gerçekleşmiştir. Yoksa mutlak hakikatı açıklayan mutlak bilgi, insanlara bildirildiği ilk günkü biçimiyle kaynağında (Kur'ân'da) korunmaktadır. Kur'ân'da Allah'ın birliği çeşitli yollarla anlatılmakla birlikte, bu hususta ilâhî Kitapta yer alan şu iki kelime, "*Ehad*" ve "*Vâhid*" kelimeleri, çok dikkat çekicidir. Allah'ın birliğini ifade hususunda bu iki kavram, anahtar terimlerdir ve Kur'ân'daki tevhid gerçeği bu iki kavram üzerinde bina edilmiştir. Bu kavramlar insanoğlunun hayata başlaması ile kendisine

gönderilen elçiler vasıtası ile sürekli ona hatırlatılmış ve zihninin bu konuda meşgul olması istenmiştir.

Her peygamberin, tevhid’i tebliğinin anahtar cümlesi “*Lâ ilâhe illallâh*” esası olur ve bu esas oldukça geniş ve işlerlikli anlamlar ifade eder. Fakat zamanla gerçekleşen değişimden, “*Lâ ilâhe illallâh*” esası da nasibini alır. O, artık zorbarların, tağutların, kralların, zalimlerin tahtlarının bir esası olmaktan çıkar ve sadece Allah’ın var olduğunu ifade eden bir söz haline dönüşür. Artık O, bütün fonksiyonunu kaybetmiş ve bu haliyle söylendiğinde de insana cennetin kapılarını açan sihirli bir formül olmuştur. Kuşkusuz bu değişimin temel sonuçları Resûlullâh (s.a.s) ve sahabeleri tarafından da fark edilir. Bundan dolayıdır ki, Resûlullâh (s.a.s) “*Lâ ilâhe illallâh*” diyenin cennete gireceği müjdesini, yanlış anlayarak kuru bir söze dönüştürecek kişilere bildirilmesini sahabisine yasaklar; ama maalesef İnsanlar *Lâ ilâhe illallâh* hakikatını sadece bir söz haline dönüştürmekte gecikmezler. Bu nedenle İslâm’ı sadece tahta ve taştan imal edilmiş putları yok edip, onların yerine o putlar gibi hiçbir fonksiyonu olmayan, kişi ve toplum hayatına müdahale etmeyen, hükmetmek gibi bir sıfatı olmayan soyut bir tanrı inancı getiren din olarak algılayanlar, nice sahte ilahların hükümlerine uygun olarak gönül hoşluğuyla yaşarlarken, *Lâ ilâhe illallâh*’ı arada bir mırıldanarak cenneti garantilemiş olmanın hayalleriyle avunur duruma gelirler.

Bu değerlendirmelerin neticesinde yaptığımız çalışma ortamında müfessirlerin tevhid konusunu vurgularken bu konuda nasıl titiz davrandıklarını gördük. Tevhid hakikatının canlı temsilcileri olan sahabe neslinde kolaylıkla gördük ki, tevhid inancı yalnızca itikâdi ilkelere dönüştürülemeyeceği gibi, yalnızca ameli ilkelere de dönüştürülemez hakikatı üzerinde durduk. Zira tevhid hakikatı, insan için itikâdi ve ameli bir bütünlük arz eder.

Kanaatimizce, tevhid hakikatı gereği, kişi mutlak anlamda sadece Allah’a teslim olabilir. Allah’a teslimiyet, hiçbir şekilde ortak kabul etmez; “Yalnız sana ibâdet eder, yalnız senden yardım dileriz”. Kulluğun özü, itaat edilip uygulanan hükümlerle ilgilidir. Eğer itaat edilen ve uygulanan hükümler Allah’tan ise ve Allah’tan olduğu için itaat ediliyorsa bu durumda insan, yaratılış ve var oluşunun şartlarını yerine getiriyor demektir. Allah’ın iradesine teslimiyet ise, insanların

iradesine karşı bağımsız olmayı gerektirir. Allah'a kul oluş, Onun insanlar için oluşturduğu hayat sistemini yaşamakla gerçekleşir ve bu hayat sistemini uygularken gerçekleşen her hareket bir ibadet olur. Allah'a kul oluş diğer yönüyle, insanların kendiliklerinden oluşturdukları hayat sistemlerini reddetmeyi gerektirir ki, bu da kullara kul olmamak anlamına gelir. Zaten sahte ilahları reddetmeden Müslüman olunamaz. Allah'ın hükümlerine rağmen olur ki insanlardan bazılarının hükümlerine itaat edilecek olursa, o takdirde kişi sonu hüsrân ve pişmanlık olan bir yolu, kendi iradesiyle seçmiş demektir. Onun bu yaptığı şey, bir tağuta itaattır ki Allah'la birlikte tağuta inanıp itaat etmek, kişiyi müslüman olmaktan alıkoyan en önemli engeldir. Kişinin tağuta itaatı durumunda ise hesabı göreceğ olan, sadece kendisine itaat edilmemiş olan Allah'tan başkası değildir. Çünkü O, her şeyin hesaba çekilip, yönelişlerin ve itaatların niteliği açığa çıkarılacağı gün olan din gününün mutlak sahibidir sözü, çalışmamız boyunca bize önemli bir ufuk açmış oldu. Bu vesileyle; tarihte ve günümüzde tevhidin nasıl anlaşılması ve yaşanılması gerektiği konusunda temel ve yan kaynaklardan edindiğimiz bulgular, bize tevhid konusunu daha net bir tespit ve açıklama imkânı verdi. Bu kadar geniş bir alana sahip olan bu konu şimdiye kadar birçok inceleme ve araştırmaya kaynaklık ettiği gibi; bundan sonra da akademik çevrelerde farklı açılardan araştırmalara konu edilmeye devam etmeli ve bilhassa konunun içeriğindeki çok kıymetli öğütler de fert ve toplumların hastalığı mahiyetinde olan inanç ve pratik çelişkisi dahilindeki yozlaşmalar için çare olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

ALBAYRAK, Hâlis, *Tefsir Usûlü*, Şule Yay. Ekim-2011.

AHMAD, Anıs, “Mevdûdî”, *DİA*, XXVIII/433-435.

ARPA, Enver, *İbni Teymiyye'nin Kur'ân Anlayışı ve Anlama Metodu*, Baskı Ofset, Ankara-2000.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988.

ATAY, Hüseyin, *Kur'ân'da İman Esasları ve Kader Sorunu*, Atay Yay. Ankara, 2013.

AYDIN, Hüseyin, *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik*, DİB Yay. Ankara, 1996.

AYDINLI, Abdullah, *Sünen-i Darîmi*, çev. Şarh ve Tahkik Madve Yay. Erzurum, 1992.

AYDIN, Ali Arslan, *İslam'da İman ve Esasları*, Çağrı Yay. İstanbul, 1979.

AYDEMİR, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyât*, DİB Yay. Ankara.

AZZAM, Abdurrahman, *Allah'ın Peygamberlerine Emanet Ettiği Ebedi Risâlet*, Çev. H. Hüsnü Erdem, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1961.

BAĞDÂDÎ, Alaidin b. Muhammed b. İbrâhîm, *Lübâbu't-Te'vil Fî Maani't-Tenzil*, Dâru'l- Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut.

BAĞDÂDÎ, el-İmam el-Hâfız Ebi Bekir Ahmed b. Ali el-Hatip, *Târihu Bağdat*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiye, 1405/2004.

- BEYDÂVÎ**, İmam Ebu'l-Hayr Kâdî Nasiruddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul, 2013.
- BİĞİYEF**, Musa, Carullah, "İnsanların Akide-i İlâhiyelerine bir Nazar", çev. Bülent Baloğlu, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt:8, sayı: 2,1995, s. 122-132.
- BİLMEN**, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara, 1979.
- BİRİŞİK**, Abdulhamit, *DİA*. "Kur'ân", XXVI/383-88, Ankara,2000.
- BÜYÜKÇINAR**, Muhtar, Tekin, Ahmet, Harman, Ö. Faruk, Yaşar, Erol *Sünen 'ün-Nesei*, İstanbul, 1981.
- CERRÂHOĞLU**, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay. Ankara, 2001.
- CERRÂHOĞLU**, İsmail, *Tefsîr Usûlü*, TDV Yay. Ankara, 2012.
- CERRÂOĞLU**, İsmail, "Câmiu'l-Beyan An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân" *DİA*, VII/106.
- CÜRCÂNÎ**, Ali b. Muhammed Şerif, *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut, 1985.
- ÇETİN**, Mustafa, "Âyetü'l-Kursi" *DİA*, IV/245.
- DARYAL**, Murat, *İslâm'ın Doğuşu ve İlk Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, İfav Yay. İstanbul, 2014.
- DAVUDOĞLU**, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tecüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, 1968.
- DELİSER**, Bilal, "Kur'ân-ı Kerim'in Medeni Âyetlerinde Hz. Peygamber'in Örneği Bağlamında Toplumsal İnşa", *Kur'ân Nüzûlünün Medine Dön. X. Tefsir Akademisyenleri Buluşması*, İstanbul, 2014, s. 22-23.
- DEMİRCİ**, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İfav Yay. İstanbul, 2011.
- DEMİRCİ**, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, İfav Yay. İstanbul, 2013.
- DEMİRCİ**, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İfav Yay. İstanbul, 2013.
- DEMİRCİ**, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İfav Yay. İstanbul, 2014.
- DEMİRCİ**, Muhsin, *Kur'ân ve Yorum*, İfav Yay. 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- DERVEZE**, İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadîs* (Nüzûl Sırasına Göre Kur'ân Tefsiri), Ekin Yay. İstanbul, 1997.

- DİHLEVÎ**, Şah Veliyyullah, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Eedoğan, Yeni Şafak kültür Armağanı, İstanbul, 2003.
- DRAZ**, Abdullah, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir, 1983,
- DUMAN**, Zeki, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar* (Nasıl Okudular, Nasıl Okumalıyız), Fecr Yayınevi, Ankara, 1997.
- DÜZGÜN**, Şaban Ali, "Putperstliğin ve Şirk'in Karşıtı Olarak Tevhid", *İslâm İnanç Esasları El Kitabı*, Ankara, 2013, s. 101.
- ELMALILI**, Yazır Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul.
- ELİK**, Hasan, *Dini Özünden Okumak*, İfav Yay. İstanbul, 2004.
- EMİN**, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Mektebetu'l-Usra, 1997.
- EREN**, Abdurrahman, *Kur'ân Ne Diyor*, Semih Ofset-Ankara 1990.
- ESERÎ**, Abdullah b. Muhammed, *Selef-i Salihîn (Ehl-i Sünnet ve'l- Cemaat) Akidesi*, çev. Mehmed Ün, İstanbul, 1992.
- FARUKÎ**, R. İsmail, *Tevhid*, İnsan Yay. İstanbul, 1987.
- FAZLUR RAHMÂN**, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alpaslan Açıkgenç, Fecr Yay. Ankara, 1987.
- FAZLUR RAHMÂN**, "Kur'ân-ı Yorumlama Metoduna Kur'ân Açısından Kelâmi bir katkı", Çev. İlhami Güler, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5 Sayı: 2, Nisan-1991, s. 92-99.
- GÜLER**, İlhami, "Allah- İnsan İlişkinin Ahlâki Boyutu,(Allah'ın Kulları mıyız)", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, cilt: 5 Sayı: 3, Temmuz-1991, s. 194-206.
- GÜLER**, İlhami, "Kur'ân'da İmanın ve İnkârın Ahlâki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", *İslâmiyât Araştırma Dergisi*, cilt:1, sayı: 1, Ocak- Mart-1998, s. 24-25.
- GÜNDÜZ**, Şinasi, "Tevhid İlkesi ve Allah'a İman", *Yaşayan Dünya Dinleri*, DİB Yay. İstanbul, 2002, s.140-41.
- GÜRDAL**, Salih, *Tevhid ve Şirk*, Beyan Yay. İstanbul, 1996.
- GÖLCÜK**, Şerafeddin, *Kur'ân ve Mekke*, İz, Yayıncılık, İstanbul, 2011.

ÖZAFŞAR, M. Emin, *Hadislerle İslâm*, DİB Yay. 2013.

HALÎYF, Fethullah, Tahkik-Takdim, Mâturudî, *Kitâbu't-Tevhid*, Katar Üniversitesi.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yay. İstanbul, 1997.

HAMİDULLAH, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 2000.

HATİPOĞLU, Haydar, *Sünen-i İbni M'ace*, Kahraman Yay. İstanbul.

HATİBOĞLU, S. Mehmet, "İslâm'ın Dünyevileşmesi mi Dünyevi Hayatımızın İslâmileşmesi mi"? *İslâmiyat Dergisi*, cilt: 4, sayı: 3, Temmuz-Eylül-2001, s. 24.

HAVVA, Said, *Allah'a İman*, (İslâm'da Allah İnancı) çev. Nezir Demircan, İktbal Yay. Nu: 40, Ankara.

HİCÂZÎ, M. Mahmud, *et-Tefsiru'l-Vadîh* (Kur'ân-ı Kerim'in Kolay ve Anlaşılır Açıklaması Furkân Tefsiri), İlim Yay. İstanbul.

HÖKELEK, Hayati, "Din Dünya ve Ahiret Bütünlüğü", *İslâm'a Giriş Gençliğin İslâm Bilgisi*, DİB Yay. İstanbul, 2007, s. 213.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l Kâsım el-Huseyn b. Muhammed el-Ma'rûf Birrâğıb, *el-Mufredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2010.

İŞİK, Emin, "Fâtiha Süresi" *DİA*, XII/253.

İŞİK, Emin, "İhlâs Süresi" *DİA*, XXI/538.

İBN-İ DUREYD, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdi el- Basri, *el-İstikâk*, Dâre'r-Rüşd.

İBN-İ HALLİKÂN, Şemseddin Ebû Abbâs Ahmed İbn-i Muhammed, *Vefâyâtu'l-A'yân*, Dâr Sâdır, Beyrut.

İBNİ HUZEYME, Ebî Bekr Muhammed b. İshâk, *Kitâbu't-Tevhid ve İsbâtu Sifâtu'r-Rab*, Dâre'r Rüşd – Riyad.

İBNİ KESİR, Ebu'l Fidâ İsmâil, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Kurtuba, 1421/2000.

İBNİ MANZÛR, *Lisânu'l Arab*, Dâr Sâdır, Beyrut.

- İBNİ TEYMİYYE**, *er-Risâletü't-Tedmûriyye* (Tevhid Risalesi) çev. Ulvi Murat Kılavuz, İz Yay. İstanbul, 2009.
- İBNİ TEYMİYYE**, *Allah'ın Dostları ile Şeytanın Dostları Arasındaki Fark*, çev. İbrahim Dal, Pınar Yay. İstanbul, 2011.
- İBNİ TEYMİYYE**, *Kulluk*, çev. İbrahim Dal, Pınar Yay. İstanbul, 2011.
- İBNİ TEYMİYYE**, *Dua ve Tevhid*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yay. İstanbul, 2012.
- İBNİ TEYMİYYE**, *İhlâs ve Tevhid*, çev. Abdi Keskinsoy, Pınar Yay. İstanbul, 2013.
- İBNİ TEYMİYYE**, *Mukaddime Fî Usûli't-Tefsir*, Dâr İbnu'l Cevzî -1426.
- İBNU'L-ESİR**, Ebu'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el- Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dımaşk, 1986.
- İLKER**, Abdullah, *İlim ve Ma'rifet sızıntıları*, İstanbul, 1996.
- KAPAR**, M. Ali, *Hız. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İlim Yay. 1987, İstanbul.
- KARADÂVÎ**, Yusuf, *Tevhidin Hakikati*, çev. Mustafa Özel, Özgün Yay. İstanbul, 1993.
- KARAGÖZ**, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2010.
- KARAKILIÇ**, A. Celâleddin, *Zamânımızda Tevhid ve Şirk*, Beyan Yay, Ankara, 2005.
- KARSLI**, İbrahim Hilmi, "Kur'an'ın Bilimsel Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Diyanet İlmi Dergi Kur'an Özel Sayısı*, Ankara, 2010, s. 439.
- KEHHÂLE**, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Dımaşk, 1376/1959.
- KOCAER**, Abdullah Feyzi, çev. *Sahih-i Buhârî*, Muhtasrı Tecrîd-i Sarîh, Hüner Yay. Yeni Şafak Kültür Armağanı, Konya, 2004.
- KOÇ**, Mehmed Akif, *Tefsir El kitabı*, Ankara, 2012.
- KOÇYİĞİT**, Hikmet, "Tefsirin İşlevi" *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, cilt: XIII, sayı, I, Diyarbakır, 2011, s. 199-200.

- KOÇYİĞİT**, Hikmet, “Tefsirlerin Sınıflandırılması” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, yıl, 19, sayı: 31, Ocak- Haziran, 2014, s. 240-41.
- KURT**, Şaban, *Kur’ân-ı Kerîm Sözlerini Bulma Kılavuzu*, 1. Baskı, Çağrı Yay. İstanbul, 2009.
- KURTÛBÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu’l-Ahkâmu’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kitap.
- MAHMUD**, Mân’i Abdu’l-Halim, *Menâhîcu’l-Müfessirîn*, Dâru’l-Kutubu’l-Mısri, Kâhire, 1421/2000.
- MAKDİSÎ**, Abdulğani, *Tehzîbu’l-Kemal fî Esmâi’r-Ricâl*, Dimaşk
- MÂTURÛDÎ**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Tevhid Risalesi*, Daru’l-Kitap.
- MEVDÛDÎ**, Ebu’l Al’a, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, (Kur’ân’ın Anlamı ve Tefsiri), İnsan Yay. İstanbul, 1991.
- MİZZÎ**, Cemâlu’d-Diyn Ebi’l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbu’l-Kemâl Fî Esmei’r-Ricâl*, Beyrut, 1983.
- MİZZÎ**, Cemâlu’d-Diyn Ebi’l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, Dimaşk, 1980.
- MOLLAMEHMETOĞLU**, Zeki Osman, *Sünen-i Tirmizi Tercemesi*, Yunus Emre Yay. İstanbul.
- MUDERRİS**, Muhammed Mahrus Abdullatif, “Belh” *DİA*, V/410-11, İstanbul, 1992.
- MUKÂTİL BİN SÛLEYMÂN**, *Tefsir-i Kebîr*, Tahkik: Abdullâh Mahmûd Şehhate, çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay. İstanbul, 2006.
- MÜFTÜOĞLU**, Atasoy, *Rahmân’ın Âyetleri Karşısında*, Nehir Yay. İstanbul, 1988.
- NASR**, Seyyid, Hüseyin, *Kur’ân’ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*, Te’lif ve çev. Mevlüt Uyanık- Kâşif Hamdi okur, Fecr Yay. Ankara, 1997.
- NAİM**, Ahmed, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, DİB Yay. Ankara, 1984.

- NEVEVÎ**, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya İbn-i Şeref, *Tehzibu'l-Esma*, Dimaşk, 1990.
- ORHAN**, Davut, *Midyat Yöresel Arapçası (Muhalleme) ve Sözlü Edebiyatı*, İstanbul, 2015.
- OVSKIY**, A. Yakub, "Merv" *İA*, VII/773-777, Meb Yay. İstanbul, 1993.
- ÖZLER**, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde Tevhid*, Rağbet Yay. İstanbul, 2005.
- ÖZTÜRK**, Mustafa, *Tefsirin Hâlleri*, Ankara Okulu Yay. Ankar, 2013.
- ÖZTÜRK**, Mustafa, *Kur'an Dili ve Retoriği*, Ankara, 2002.
- PAK**, Zekeriya, *Kur'an'da Kulluk*, Doktora Tezi, İstanbul, 1998.
- PAK**, Zekeriya, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, Ankara, 2012, s. 189.
- PAÇACI**, Mehmet, *Kur'an'a Giriş*, İsam Yay. 2013.
- POLAT**, Fethi Ahmet, "Dirayet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, Ankara, 2012, s. 189.
- RÂZÎ**, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Lübnan-Beyrut, 1401/1981.
- RÂZÎ**, Muhammed b. Abdurrahman b. ebî Hâtem Muhammed b. İdrîs b. Muzir et-Teymiyyi'l-Hanzalî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1427.
- SALİH**, Suphi, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar, Kandemir, DİB Yay. Ankara, 1989.
- SOFUOĞLU**, Mehmet, *Sahih-i Buhârî Fihristi*, Ötüken Neşriyat.
- SUBAŞI**, Necdet, "Kur'an'da Sosyal Konulara Giriş", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, cilt: 6, sayı, 2, 1992, s. 144-45.
- ŞÂFÎ**, Ahmed Ali b. Hacer Şihâbu'd-Diyn el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzîb*, Mektebu't-Tahkiku't-Turâs Fî Müessesetu'r-Risâle.
- ŞAHAN**, Ramazan, "Medine Sûrelerinde Şirk Anlayışının Ele Alınış Biçimi", *Kur'an Nüzûlünün Medine Dönemi X. Tefsir Akademisyenleri Buluşması*, Ankara, 2014, s. 291-292.

- ŞEDİD**, Muhammed, *Kur'ân Metodu*, çev. Ahmet Yüksel, Risale Yay. İstanbul, 1989.
- ŞİMŞEK**, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay. Konya, 2013.
- ŞİMŞEK**, M. Sait, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, Beyan Yay, İstanbul, 2014.
- TABERÎ**, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, Hisar Yay. İstanbul, 2012.
- TOPALOĞLU**, Bekir, *Allah'ın Varlığı*, Arısan Matbaacılık, 4. Baskı, Ankara, 1983.
- TURGAY**, Nurettin, "Et-Bâu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/ Tefsîr ilminin Tedvini", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt:9 sayı: 14, Ekim-Kasım- Aralık-2013, s. 36-37-93.
- TURGAY**, Nurettin, "Sahabe'nin Tefsir İlmindeki Yeri", *Bilimnâme*. Kayseri, 2008, sayı, XIV, cilt: 1, *Diyanet İlmî Dergi*, 2013, s. 35.
- UĞUR**, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri, Sözlüğü*, TDV Yay. Ankara, 1992.
- ULUTÜRK**, Veli, *Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor*, Baskı Ofset, İzmir, 1985.
- UYANIK**, Mevlüt, "Tevhid Kâinâtın Dili", *İslâm'a Giriş Ana Konularıyla Yeni Yaklaşımlar*, DİB Yay. İstanbul, 2007, s. 143.
- UZUN**, Şerife, *16. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Tevhid*, TDV Yay. Ankara, 2013.
- VATANDAŞ**, Celaleddin, *Tevhid ve Değişim*, Pınar Yay. 2011.
- YAKIT**, İsmail, *Kur'ân'ı Anlamak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.
- YAVUZ**, Yusuf Şevki, "Beyzâvî" *DİA*, VI/101.
- YAZICI**, Tahsin, "Tevhid" *İA*, XII/1-24, Meb. Yay. İstanbul, 1993.
- YAZIR**, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, 1998.
- YENİEL**, Necati, Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvud*, Şamil Yay. İstanbul.
- YILMAZ**, Hasan, "Kur'ân'ın Ana Konularına Dair Bazı Tasnifler", *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Özel Sayısı*, DİB Yay. Ankara, 2012, s. 302.

- WATT**, W. Montgomery, *Kur'ân'a Giriş*, çev. Süleyman Kalkan, Ankara OkuluYayınları, Ankara, 2000.
- ZEBÎDÎ**, Zeyniddîn Ebi'l Abbâs Ahmed b. Abdillatîf, *et-Tecrîydu's-Sahîh el-Ehâdisu Câmiu's-Sahîh*, Beyrut, 2009.
- ZEBÎDÎ**, Muhammed b. Muhammed Huseyin, *İthâfu's-Sedeti'l-Muttakîn bi Şerhi İhya-i Ulumuddin*, Beyrut, 1414/1994.
- ZEHEBÎ**, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2005.
- ZEHEBÎ**, Muhammed Hüseyin, *Siyeru Âlemu'n-Nubelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2000.
- ZEHEBÎ**, Muhammed Hüseyin, *Mizânu'l-İ'tidal*, Beyrut, 1990.
- ZERKÂNÎ**, Muhammed Abdu'l Azîm, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dimaşk, 2010.
- ZERKEŞÎ**, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru't Turâs, Kahire, 1404/1984.
- ZİRİKLÎ**, Ebu Gays Muhammed Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris, *el-A'lâm*, 1987.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı SOYADI: Muazzam YENER

Uyruğu: TC

Doğum Yeri ve Tarihi: Mardin 01.02.1967

Tel: 0533 6118853

E-posta: muazzam47@hotmail.com

Yazışma Adresi: Haydar Bey Mah. Bahçeci Hoca Bul. Akasya Evleri B/Blok No:4/6

ONİKİŞUBAT/KAHRAMANMARAŞ

EĞİTİM

Derece	Kurum	MezuniyetTarihi

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev

YABANCI DİL: Arapça

YAYINLAR

